

SVEUČILIŠTE U ZAGREB

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Petar Grubišić

Antički spoliji na području Solina

Magistarski rad

Mentor: dr. sc. Dino Demicheli, docent

Zagreb, 2018.

Uvod	3
1. Terminologija spolija	5
1.1 Spoliji i humanizam	5
1.2 Razvoj suvremenog pristupa proučavanja spolija	7
2. Spolijacija u antici	9
2.1 Reuporaba materijala u rimskom svijetu	9
2.2 Značenje Konstantinove vladavine za praksu spolijacije	12
2.3 Odnos prema spolijaciji u postkonstantinovskom razdoblju	14
3. Antički spoliji u srednjem vijeku	18
3.1 Ideologija ili praktičnost, <i>kontinuitet</i> ili <i>katastrofa</i>	18
3.2 Procesi spolijacije na Apeninskom poluotoku	21
3.3 Procesi spolijacije u širem europskom kontekstu	24
4. Antička Salona	27
5. Salona u srednjem vijeku	34
5.1 Sudbina salonitanskih ostataka u srednjem vijeku	34
5.2 Odnos srednjovjekovne hrvatske države prema spolijaciji	37
6. Buđenje humanističkog interesa za antiku na istočnoj obali Jadrana	41
7. Solinski prostor u turbulentnom ranom novom vijeku	45
7.1 Salona tijekom mletačke uprave i sukoba s Osmanlijama	45
7.2 Odnos doseljenog stanovništva prema salonitanskim ostacima	48
8. Otkrivanje salonitanske baštine	50
8.1 Rast državnog interesa za Salonu	50
8.2 Počeci djelovanja Arheološkog muzeja u Splitu	53
8.3 Don Frane Bulić i gradnja kompleksa Tusculum	58
9. Salona kroz 20. stoljeće do danas	65
10. Primjeri spolijacije na užem solinskom području	67
10.1 Salonitanski bedemi	67
10.1.1 Širenje bedema u 2. stoljeću	69
10.1.2 Obnove bedema u kasnoj antici	75
10.2 Spoliji na urbanom planu Salone	78
10.2.1 Velike terme	80
10.2.2 Lokalitet <i>Pet mostova</i>	82
10.2.3 Vodovodni sustav	83
10.2.4 Sakralni objekti	86
10.3. Šuplja crkva	92
10.4. Gradina	94
10.5. Spoliji na građevinama podignutima poslije Kandijskih ratova	96
10.5.1 Solinski dvori	96
10.5.2 Solinske mlinice	100

10.5.3 Spoliji u ostalim građevinama	101
10.5.4 Sanduk sarkofaga s Heraklovim prikazom u crkvi sv. Kaja	104
11. <u>Zaštita i prezentacija spolija</u>	106
<u>Katalog</u>	108
<u>Zaključak</u>	203
<u>Popis kratica</u>	206
<u>Popis slika</u>	207
<u>Popis literature</u>	211

Uvod

Riječ *spolia* danas označava dijelove arhitekture koja je se nalazi u sekundarnoj uporabi te joj je promijenjena originalna namjena.¹Riječ *spolia*, *-orum* u prijevodu s latinskog jezika označava oderanu životinjsku kožu, ali i ratni plijen. Termin koji nosi u znanosti stečen je tijekom 16. stoljeća te se na njega negativno gledalo sve do modernog doba.²Kako bi se razjasnio sam termin teme koja se obrađuje, prvi dio rada fokusiran je na razvoj znanstvenog pogleda na sekundarnu upotrebu antičkog materijala na građevinama.

Prije nego se posvetimo problematici specifično za solinski prostor potrebno je proučiti na koji način se tijekom stoljeća gledalo na uporabu spolija te jesu li motivi izvođača bili ideološki ili striktno praktični. Uz to bit će navedeno kako politika jednog vladara može donijeti do drastične promjene u pristupu prema spolijaciji. S druge strane, raspad ili prekid kontinuiteta rimske baštine može odvesti sekundarnu uporabu materijala u potpuno drugom smjeru.

Potom će se rad posvetiti samoj Saloni. Prvo će u kratkim crtama biti obrađen njezinživotni vijek. Naglasit će se važnost prestanka kontinuiteta življenja u Saloni i posljedice koje je to ostavilo na njezine ostatke. Navest će se odnos i uprava hrvatskih vladara nad velikim izvorima lako dostupnog građevinskog materijala. Već spomenuta važnost humanizma ostavila je jaki utisak i na dalmatinsku obalu pa je jedno poglavlje posvećeno i tom međuodnosu. Osmanska provala dovela je do još jednog prekida kontinuiteta života na solinskom prostoru te će se obraditi posljedice osmansko-mletačkih sukoba kao i mletačke uprave poslije Kandijskih ratova.

Doseljavanje stanovništva u 17. stoljeću predstavlja stvaranje jezgre današnjeg grada Solina te je jasno da su se pridošlice okoristile lako dostupnim materijalom. Jačanje interesa za antiku tijekom 19. stoljeća dovesti će do velikih projekata vezanih uz izvlačenje što kvalitetnijih umjetnina iz salonitanskih ostataka. Taj interes dovesti će do stvaranja Arheološkog muzeja u Splitu koji će nastojati obrazovati stanovništvu u

¹ D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society 145, 2001, 138. (Dalje u tekstu Kinney 2001.)

² D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, 2017, 182. (Dalje u tekstu Demicheli 2017b.)

njihovom ophođenju prema antičkoj baštini. Zasebno potpoglavlje posvećeno je don Frani Buliću i njegovoj gradnji kompleksa Tusculum koji je odličan primjer očuvanja i sekundarne uporabe antičkog materijala. Navedena je i sudbina Salone u 20. stoljeću kao i stagnacija koja je prati do današnjeg dana.

Naposljetku, posvetit ćemo se srži ovoga rada, a to je antički materijal u sekundarnoj uporabi na određenim lokalitetima. Salona je bila veliki antički grad te se samim time njezin materijal tijekom stoljeća još više raznosio. Fokus će stoga biti stavljen na centar današnjeg Solina, naročito na lokacije koje imaju višestoljetnu uporabu spolija. Naselja poput Mravinaca, Rupotine, Kučina i Vranjica nisu bila obuhvaćena jer se nalaze na gradskoj periferiji te je potreban zaseban pristup za njihovu obradu. Naročito bih istaknuo Vranjic koji je uz to i geografski odvojen od Solina. Zbog izuzetne količine ulomaka u sekundarnoj uporabi predstavljeni su samo neki primjerci koji služe za oslikavanje situacije, mjesta i vremena u kojima je iskorišten antički materijal. Također dio rada osvrnut će se i na pitanje konzervacije spolija, od slabijih mjera do njihovog potpunog uklanjanja. Na kraju se nalazi katalog od ukupno 82 primjera sekundarne uporabe sa slikama.

Na spolije se može gledati negativno, kao posljedicu uništenja uzrokovanog prirodom, čovjekom ili jednostavno protokom vremena. S druge strane, ako promatramo njihov pozitivni aspekt zapravo je riječ o promjenama i razvojnim fazama zgrada i grada u skladu s vremenima i kretanjem društva.³ Spoliji su glasnici uništenja uzrokovanih navedenim fenomenima, no samo ih čovjek može koristiti i time pretvoriti u materijal u sekundarnoj uporabi.⁴

³Demicheli 2017b., 182.

⁴ D. Kinney, *Rape or restitution the past? Interpreting spolia*, The art of interpreting 9, 1995, 58. (Dalje u tekstu Kinney 1995.)

1. Terminologija spolija

1.1. Spoliji i humanizam

Tijekom srednjeg vijeka postojali su pokušaji za istraživanjem antičkih ostataka. Najviše se ističe rimski tribun Cola di Rienzo iz prve polovice 14. stoljeća čiji je interes bio je izazvan željom da se obnovi rimska republika i ujedini Italija.⁵ Francesco Petrarca kao jedan od očeva humanizma bio je duboko zainteresiran u antiku, ali nije pokazivao interes za epigrafiju te je natpise prepisivao bez pokušaja njihovog tumačenja. Manuskripti poput *Iter Romanum* padovanskog liječnika Giovannija Dondi Orologija bili su prvi veći pokušaji analize antičkih spomenika.⁶

Antički natpisi su tijekom druge polovice 14. stoljeća natpisi postali zanimljivi kao izvori podataka o antici. Stoljeće kasnije oni dolaze u fokus zbog svog sveopće pomame za antičkom kulturom. Zbog toga započinje se sa stvaranjem epigrafskih zbirki koje su u početku dolazile s jedne lokacije da bi potom, s povećanjem organizacije, počele širiti svoj opseg i analizu.⁷ Interes humanista bio je isključivo vezan uz poganske te su u zbirkama prednjačili natpisi na latinskome jeziku.⁸ Od talijanskih skupljača ističe se Ciriaco de'Pizzicolti iz Ankone koji je natpise skupljao po čitavom Sredozemlju što je uključivalo i dalmatinsku obalu.⁹ Tijekom svojih putovanja vodio je dnevnik te je često izmjenjivao dopise s drugim humanistima.¹⁰ Poznat je primjer Girolama Bolognija iz Trevisa koji je održavao kontakte s istočnom stranom jadranske obale s osobama koje su pripadale Marulićevom krugu. Ta prijateljstva je vjerojatno stekao dok je radio kao osobni tajnik splitskog nadbiskupa Lorezna Zane.¹¹

Termin *spolia* u kontekstu povijesti umjetnosti prvi put se spominje kod Talijana Vasarija koji je u *Proemio delle vite* iz 1550. godine pad umjetnosti u antici povezao s konstantom uporabom spolija. Kao glavne krivce naveo je pojavu kršćanstva i

⁵B. Lučin, *Litterae olim in marmore insculptae, Humanist Epigraphy on the Eastern Coast of the Adriatic until the Age of Marko Marulić*, Croatica et Slavica Iadertina 10, 2015, 27. (Dalje u tekstu Lučin 2015.)

⁶Lučin 2015, 28.

⁷*Ibid.*, 29.

⁸*Ibid.*, 30.

⁹*Ibid.*, 31.

¹⁰*Ibid.*, 32.

¹¹*Ibid.*, 37.

barbarskih provala.¹² Njegovo djelo bilo je prvo koje je kritički prebacilo pojam spolija s ratnog plijena na sekundarnu uporabu materijala za gradnju. Konstantinov slavoluk navodi kao primjer nemogućnosti dostizanja umjetničke slave koju su imala ranija razdoblja.¹³ Kao što je već bilo rečeno, renesansni krug koji se bavio proučavanjem antičkih ulomaka na arhitekturi iz kasnijeg razdoblja imao je negativan pogled na spolije. Pritom je naglasak bio na korištenju mramornih ulomaka u srednjovjekovnoj arhitekturi. Dale Kinney ističe Rafaela koji njihovu uporabu u srednjem vijeku smatra silovanjem klasične prošlosti. Ide toliko daleko da u pismu papi Leonu X. spominje Konstantinov slavoluk gdje ističe kako *glupost* skulptura iz 4. stoljeća služi samo kao uvreda veličanstvenim ulomcima iz 2. stoljeća.¹⁴ Kasnije će propadanje umjetnosti u Carstvu biti pripisano unutarnjim entropijskim faktorima više nego vanjskim djelovanjima.¹⁵

Slika 1. Konstantinov slavoluk (J. Elsner, *From the culture of spolia to the cult of relics: The Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms*, Papers of the British School at Rome 68, Rim 2001, 150.)

¹²Kinney 1995, 54.

¹³*Ibid.*, 55.

¹⁴Kinney 2001, 138.

¹⁵Kinney 1995, 55.

1.2. Razvoj suvremenog pristupa proučavanja spolija

Prva knjiga koja se bavila fenomenom spolija je iz 1744. godine, a autor joj je Giovanni Marangoni, bila je usmjerena na demistifikaciju pojave poganskih predmeta unutar kršćanskih građevina. Stoljeće kasnije Thomas Wright će tu praksu prepisati praznovjerju barbarskog doba.¹⁶

Moderan pogled na uporabu spolija u kasnoantičkom i srednjovjekovnom kontekstu ponudili su Hans Peter L'Orange i F. W. Deichmann u prvoj polovici 20. stoljeća. Prema njihovim gledištima na spolije se ne bi trebalo gledati kao na fragmente koje treba vratiti u izvornu poziciju već se treba istražiti njihova veza i razlozi ugradnje u sekundarne lokacije.¹⁷ Richard Hamann –MacLean naveo je osnovne razloge korištenja spolija. Među osnovama navodi praktičnost, ekonomiju, dekorativnu privlačnost materijala ili izrade, sakupljački mentalitet kao i vjerovanje da predmeti mogu vršiti magiju i činiti čuda.¹⁸

Arnold Esch proširuje njegovu podjelu dvadeset godina kasnije. U članku iz 1969. godine radi podjelu prema dostupnosti i praktičnosti, oskrnjivanju ili egzorcizmom demona, *interpretatio christiana*, političkim legitimitetom, estetskoj zadivljenosti i čuđenju. Važno je napomenuti kako je Esch na spolije gledao kao na stvarni kulturni fenomen koji se može samostalno proučavati, a ne kao puki preživjeli primjerak antičke baštine. Od 80-ih godina prošlog stoljeća proučavanje spolija doživljava punu afirmaciju u znanosti koju je popratila veća prisutnost članaka i rasprava vezanih uz njihovu problematiku.¹⁹

Beat Brent uspoređuje korištenje spolija s kanibalizmom. Sličnost vidi u tome što su se spoliji i ugrađivali na sekundarne lokacije kako bi te građevine potvrdile svoju važnost i tradiciju. Isto tako kanibali jedu kako bi dobili snagu svojih žrtava. Brent u obje situacije kao glavnu vodilju postavlja ideologiju koja nigdje nije zapisana i objašnjena. Također se navode dva suprotna stajališta od kojih jedno predstavlja spolijekao posljedicu promjena estetskih vrijednosti kao i dekadencije 5. stoljeća. Drugo

¹⁶ D. Kinney, *The concept of spolia*, U: C. Rudolph (ur.) *A companion to medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, New Jersey, 2006, 239. (Dalje u tekstu Kinney 2006.)

¹⁷ Kinney 1995, 56.

¹⁸ Kinney 2006, 243.

¹⁹ *Ibid.*, 244.

stajalište je pak usmjereno ka ponovnom uzdizanju klasične umjetnosti i tradicije kroz njihovu implementaciju u nove građevine.²⁰

Kinney piše da korištenje spolija možemo gledati samo u praksi, jer stvarna teorija njihovog korištenja dosad nije bila razjašnjena, naročito u srednjovjekovnom kontekstu. Njihov naziv je sklon različitom interpretiranju već kod samog konteksta propagande. U slučaju da je to zbilja ratni plijen iz rata on bi trebao označavati pobjedu i trijumf nad protivnikom. S druge strane u slučaju da je pribavljen tijekom mira graditelj se pozivao kao legitimni nasljednik kulture koji slavi svoje prethodnike ponovnom uporabom njihovog materijala. Prema Kinney spoliji zbog svog porijekla razbijaju jedinstvo građevine te ih je teško uklopiti u planiranu gradnju. Moguće je su simboli umjetničke kulture koja je imala visoku toleranciju i potrebu za dvosmislenošću.²¹ Uz to postavlja pitanje o pravilnosti korištenja riječi spolij u slučaju ako je riječ o materijalu koji je konstantno korišten u istom gradu te se tako očuvao.²²

Danas se polagano uklanja negativna konotacija koju su spoliji nosili sa sobom od doba renesanse. Interes za okolnosti i razloge postavljanja spolija i njihove uloge u kasnoantičkoj arhitekturi postaje sve jači u posljednje vrijeme. Kod ponovno iskorištenog materijala prvo što nam pada na pamet je dakako praktičnost i ekonomičnost. Upravo je kasnije naseljavanje na i pokraj antičkih urbanih centara omogućavala pridošlicama visoku dostupnost već obrađenog kvalitetnog kamena.²³

²⁰ B. Brenk, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, Dumbarton Oaks Papers: Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, 1987, 103. (Dalje u tekstu Brenk 1987.)

²¹ Kinney 1995, 58.

²² D. Kinney, *Spolia as Signifiers in Twelfth-Century Rome*, Hortus Artium Medievalium 17, 2011, 154. (Dalje u tekstu Kinney 2011.)

²³ Demicheli 2017b, 182.

2. Spolijacija u antici

2.1. Reuporaba materijala u rimskog svijetu

Tradicija korištenja spolija ide još dalje nego što se originalno mislilo. Deichmann tvrdi da je ponovna uporaba materijala postojala već u Egiptu i Perziji.²⁴ Poznati arhaički natpis *Lapis Satricanus* pronađen je u temelju hrama iz 5. stoljeća pr. Kr. Također bedemi Atene obnovljeni su uz pomoć spolija nakon perzijske pljačke 480. godine pr. Kr. Od drugih primjera u Grčkoj poznat je zidiz Dela napravljen 69. godine pr. Kr. koji u sebi ima sekundarno ugrađene natpise. Vrijeme opasnosti dodatno je poticalo graditelje na sekundarnu uporabu materijala naročito kad je riječ o popravku ili izgradnji gradskih bedema.²⁵

Slika 2. Posvetni natpis knjižnici sekundarno iskorišten u atenskim zidinama 267. godine (R. Coates-Stephens, *Epigraphy as spolia. The reuse of inscriptions in early medieval buildings*, Papers of the British School at Rome 70, Rim 2002, 279.)

Rimljani u republikanskom razdoblju su negativno gledali na ponovnu uporabu materijala. No, postojao je problem statusa plijena, poglavito umjetnina, kojeg su njihovi vojskovođe uzeli tijekom svojih osvajanja. Ciceron je tome problemu priskočio

²⁴Kinney 2006, 239.

²⁵R. Coates-Stephens, *Epigraphy as spolia. The reuse of inscriptions in early medieval buildings*, Papers of the British School at Rome 70, 2002. 278. (Dalje u tekstu Coates-Stephens 2002.)

postavivši jasne razlike između dobre i loše spolijacije. Osnova je bila da se spoliji mogu biti uzeti samo od neprijatelja, a nipošto od saveznika. Također pri njihovom odabiru treba biti umjeren te ono ne smije postati privatno vlasništvo vojskovođe iz razloga jer bi unutar nekoliko generacija izgubilo svoj trijumfalni značaj. Umjesto toga svi spoliji trebaju biti postavljeni na vidljiva mjesta javnih građevina kako bi davali jasnu propagandnu poruku.²⁶ Time je stvorena jasna podjela između riječi *spolia* koja je povezana s trijumfom i nosila je dobru konotaciju, te riječi *spoliatio* koja je povezana ogoljivanjem i krađom te je samim time bila negativna.²⁷ Štoviše ako bi se riječ *spolio* nalazila u kombinaciji s *nudo*, *expilo* ili u asocijaciji s *violatus* još je dodatno naglašavalo konotaciju o djelovanjima koja su bila nedopuštena i divlja te su smatrana pljačkom te čak i silovanjem. Vlastima problem nije predstavljala ponovna uporaba materijala već nepotrebno ogoljivanje građevina, koji su bili simboli rimske tradicije i legitimiteta, u privatne svrhe.²⁸

Kod pitanja prenamjene skulpturacar Marko Aurelije je bio protiv korištenja svoga lica na tuđim kipovima te je smatrao da oni trebaju ostati netaknuti i predstavljati ličnosti za koje su izvorno izrađene. Jedini slučaj gdje su se oni uklanjali bio je u slučaju *damnatio memoriae*. Može se pretpostaviti da je zabrana ponovne uporabe kipova nestala tijekom 3. stoljeća kada su i carske skulpture doživjele tu sudbinu.²⁹

Kao povod korištenju spolija može se gledati i nestašica kvalitetnih materijala. Naime različite vrste granita i mramora dolazile su uglavnom s Istoka bile su izuzetno cijenjene ponajviše zbog svojih, inače nedostupnih, nijansi. Prvi veći poremećaj u dopremi dogodio se tijekom nestabilnog 3. stoljeća kada zbog brojnih građanskih ratova i nesigurnosti dolazi do prekida isporuke i rada brojnih kamenoloma.³⁰ Prva očita posljedica bila je eksplozija korištenja spolija na gradskim zidinama. Kao primjere imamo opet opljačkanu Atenu, a u Italiji Veronu, Paviju, Como i Milano. Zidine potonjeg naročito su zanimljive jer je baza kipa cara Maksimijana, koji je podizao bedeme, bila ugrađena u njih. U ovim slučajevima nije postojala pretjerana briga da natpisi budu previše vidljivi. Također važno je spomenuti da su ova ugrađivanja

²⁶ Kinney 1995, 53.

²⁷ *Ibid.*, 54.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Kinney 1995, 58.

³⁰ Kinney 2001, 142-143.

obavljena prije širenja kršćanstva te je njihov kontekst u potpunosti poganski.³¹ Materijal koji je bio već prisutan i obrađen bilo je lakše iskoristiti nego potrošiti dodatna sredstva kako bi se nabavio novi. Ponovno iskorištavanje materijala bilo je prisutno naročito na području Britanije i Galiје. Gradski bedemi koji su bili podignuti u 3. stoljeću ispunjeni su ostacima napuštenih i oštećenih građevina poput hramova i termi.³²

Prve šire zahvate spolijacije od strane carske ruke pronalazimo kod Dioklecijana. U urbanističkim projektima iskoristio natpise iz vremena republike kako bi popločao Cezarov forum. Svi natpisi nisu bili vidljivi te su bili okrenuti prema zemlji.³³ Također je koristio reljefe iz 2. i 3. stoljeća za tetrarhijske slavoluke.³⁴ Kao dobar primjer postavlja se i *Arcus Novus* kojeg je podigao 294. godine gdje su sekundarno iskorišteni ulomci iz klaudijevskog i antoninskog razdoblja. Također, takozvani *Romulovhram* kojeg je dao podignuti Maksencije 307. godine koristio je arhitektonske skulpture sa starijih građevina.³⁵

³¹Coates-Stephens 2002, 278.

³²Kinney 2006, 234.

³³Coates-Stephens 2002, 278.

³⁴J. Alchermes, *Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse*, *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1994, 170. (Dalje u tekstu Alchermes 1994.)

³⁵J. Elsner, *From the culture of spolia to the cult of relics: The Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms*, *Papers of the British School at Rome* 68, 2001, 154. (Dalje u tekstu Elsner 2001.)

2.2. Značenje Konstantinove vladavine za praksu spolijacije

Konstantin je bio prvi car koji je uveo korištenje spolija u širokom spektru. Lateranska bazilika bila je prvi sakralni objekt kojeg je neki car izgradio koristeći naveliko spolije kao građevinski materijal. Bazilika sv. Petra u Vatikanu ističe se različitim materijalima poput sivog i crvenog granita, *cipollina* i miješanog mramora koji je pronađen kada se stara bazilika rušila u renesansi.³⁶ Ovolika raznolikost govori o želji da bazilika ima što veću mješavinu materijala kako bi se istaklo slavljenje kršćanstva. Prema Deichmannu, kršćanska uporaba grčkog i rimskog materijala kao spolija predstavljala pobjedu nad prethodnom arhitekturom i običajima. Ovaj stil je prema njemu bio u praksi do 8. stoljeća poslije čega se gubi očiti kontekst uporabe spolija.³⁷ Kao druga mogućnost nameće se pad snage rimske države te je to primoralo graditelje da ne budu izbirljivi pri izboru materijala. Kinney dodaje kako je vjerojatno da su oba faktora mogla igrati ulogu.³⁸ Ipak u slučaju građevinskih pothvata u Konstantinovo doba nije bilo riječi o nedostatku materijala i prihoda kao ni sposobnih umjetnika. Količina građevinskih pothvata samo u Rimu daje naslutiti da je carska riznica bila dobro popunjena.³⁹

Konstantinov slavluk, koji su podignuli Senat i rimski narod, sastoji se od spolija na kojima je radionica učinila određene preinake. Naime na određenim reljefima likovi su promijenjeni tako da bi nalikovali na Konstantina i Licinija. Oni su pak uzeti s monumentalnih građevina iz trajanskog, hadrijanskog i aurelijanskog razdoblja. Upravo je ova prilagodba nastojala učiniti reljefe slavluka što homogenijima, pokušavajući stopiti reljefe iz različitih vremena.⁴⁰ Zamjena lica na skulpturama prije Konstantina se smatrala pogrdnim za careve kojima se to radilo poslije njihove smrti. No, kako se on stavio u kontekst s *dobrim carevima*, taj čin je promijenio svoje značenje. U kasnijim vremenima carevima i uzurpatorima će to postati propagandno oruđe preko kojeg su se pozivali na legitimnost svoje vlasti.⁴¹ U prilog teoriji propagande idu prikazi Konstantina gdje se on kao car obraća narodu, dijeli pravdu, ide u lov ulazi u grad te čak prinosi

³⁶ Kinney 2001, 144-145.

³⁷ Kinney 2006, 239.

³⁸ Kinney 2001, 144-145.

³⁹ Brenk 1987, 104.

⁴⁰ *Ibid.*, 104.

⁴¹ Elsner 2001, 174.

žrtvu. Na slavlolu je trijumf i oznake pobjede dobivaju sekundarnu ulogu, što nije bio slučaj kod njegovih prethodnika.⁴² S umjetničke strane radionica koja je izvela radove na slavlolu bila je vidno talentirana jer tijekom prilagodbe spolija nije došlo do opadanja kvalitete, te je sam prikaz Konstantinovog trijumfa visoke kvalitete.⁴³

Ovim pristupom Konstantin je uspostavio praksu koja će postati sve raširenija kako vrijeme bude odmicalo. Ni jedan grad nijedanovo iskoristio toliko materijala koliko nova prijestolnica Konstantinopol. Navodi se kako je tijekom gradnje u 320-330. godine car pokupio važne komade iz svakog grada u Carstvu. Inauguraciju grada popratilo je skupljanje svakakvih skulptura, neovisno jesu li bile poganskog ili kršćanskog porijekla. Sve je to bilo u svrhu potvrde legitimnosti nove prijestolnice.⁴⁴

Kasniji carevi i službenici će nastaviti gomilati svoje privatne kolekcije umjetninama poganske pozadine istovremeno promovirajući antipogansku politiku. Korištenjem ranijih umjetnina i prikaza u suvremenom kontekstu Konstantin i njegovi pratioci propagirali su svoju vlast sustavno na način koji nije bio viđen od doba Augusta. Gomilanje umjetnina u novoj prijestolnici trebalo je ostaviti snažan dojam na posjetioce o autoritetu nove vlasti, dok je oduzimanje umjetnina slabilo utjecaj drugih rimskih centara.⁴⁵ Prikupljanje spolija i umjetnina uskoro se prebacila i na ostatke svetaca što je potaklo stvaranje kulta relikvija.⁴⁶ Konstantinova vladavina koja je trajala trideset godina ostavila je utjecaj koji se osjetio stoljećima kasnije te je pravedno usporediti kvalitetu njegove politike s Augustovom. Količina projekata, kao i tradicija spolijacije koja je postala raširena u srednjem vijeku kao i kult relikvija tome idu u prilog. Umjetnost, spolijacija i relikvije bile su glavna oruđa Konstantinove državne propagande.⁴⁷

⁴² *Ibid.*, 158.

⁴³ Brenk 1987, 104.

⁴⁴ Elsner 2001, 154.

⁴⁵ *Ibid.*, 155.

⁴⁶ *Ibid.*, 162.

⁴⁷ *Ibid.*, 178.

2.2. Odnos prema spolijaciji u postkonstantinovskom razdoblju

Konstantinovi nasljednici pokušali su spriječiti daljnje rušenje monumentalnih građevina. Konstancije je tako umjesto slavloluka punog spolija dao dopremiti obelisk iz Egipta.⁴⁸ Dakako postojali su pojedinci koji su pustošili derutne zgrade zbog lakog izvora inače teško dostupnog materijala. Kako bi se spriječilo potpuno razaranje već djelomično napuštenih gradova, razvili su se brojni zakoni koji su se bavili konzervacijom javnih zgrada. Od tih zakona najpoznatiji je onaj Teodozija II. *O javnim zgradama* koji je zapravo bio skup odredbi kršćanskih careva tijekom 4. i početka 5. stoljeća. Tadašnji izrazi poput *civitatespoliata* i *spolitaes aedes* više se odnose na mjesta koja su opljačkana ili na zgrade i gradove koje su legislatori smatrali odbojnim.⁴⁹

Zakoni su služili za regulaciju i nadzor korištenja spolija te su općenito bili doneseni kako bi se usporilo propadanje gradova. Također, u svrhu održavanja kohezivnosti društva postojala je jasna obveza da se održavaju javne građevine i važni gradski spomenici. Kod njih je naglašena nemogućnost otuđivanja potencijalnih spolija. Stabilnost je bila važna naročito nakon barbarskih provala, koje su oštetile brojne građevine, kao i rastuće netrpeljivosti između kršćana i pogana, najviše na štetu potonjih. Stoga nije čudno što su njihove građevine tadatakođer prolazile kroz teško razdoblje.⁵⁰

Zakon iz 399. godine zabranio je poganska žrtvovanja, ali je istovremeno i zabranio uništavanje umjetnina koje su se nalazile u hramovima. Jedini izuzetak bili su kulturni kipovi i oltari koji su bili uklanjani.⁵¹ Očuvanje umjetnina poganskog porijekla bilo je moguće samo ako se u kršćanskim očima ispere njihova originalna namjena. Prenamjenom hramova u nereligiozne svrhe te prestajanjem žrtvovanja oni postaju društveno prihvatljivi jer se njih i spomenike u njima počinje promatrati kao izvanredne primjere umjetnosti. Neki od bivših hramova postaju centrima raznih festivala i događaja koji služe kao dodatni izvor prihoda Carstvu. Štoviše, dopušteno je slavljenje cara i njegove obitelji sve dok nije riječ o prinošenju žrtve. Alchermes navodi kako je lako moguće da je pragmatizam zakonodavaca doveo do očuvanja građevina koje bi u

⁴⁸ Kinney 1995, 58.

⁴⁹ Alchermes 1994, 168.

⁵⁰ *Ibid.*, 169.

⁵¹ *Ibid.*, 174.

suprotnome bile zapuštene ili srušene. Zakon iz 389. godine navodi kako javni spomenici nipošto ne smiju biti prisvojeni od strane privatnika te iskorištavani na način koji nije u javnom interesu. Oni s javnim građevinama moraju imati zaštitu municipalne vlasti.⁵²

Centralna vlast i građani negativno su gledali na bespotrebno rušenje građevina radi nabavke spolija, naročito ako je postojao aktivni kamenolom. Građani su svoje nezadovoljstvo zbog uništavanja građevina izražavali neredima. Poznata je buna iz 4. stoljeću protiv urbanog prefekta Lampadija, kao i ona stoljeće kasnije kada je Avit pokušao svoje vojnike platiti brončanim ukrasima koji su se nalazili u gradu. S druge strane, korištenje novih materijala pri gradnji se poticalo i slavilo. Sokrat Skolastik u 5. stoljeću navodi da su zidovi Kalcedona koji su bili popravljeni spolijima u 4. stoljeću još uvijek ruglo. Daljnje uništavanje grada radi materijala je zaustavljen nakon što je car Valent pronašao blok s natpisom da u slučaju njegove prenamjene i implementacije u kupalište će uslijediti velika barbarska invazija.⁵³ Praznovjerje je očigledno igralo veliku ulogu u odnosu prema nadgrobnim spomenicima. Unutar Teodozijeva kodeksa očit je sukob s novim klerom po tom pitanju jer ga je on koristio za popločenje, ponajviše u crkvama. Valentinijan III. u 5. stoljeću navodi kako je to čin kojim se onečišćuje žive. Unatoč zabranama ovaj proces se nastavio odvijati u praksi. Kazne za nepoštivanje Teodozijevog kodeksa kretale su se od novčanih do sakaćenja i egzila.⁵⁴

Postojeće privatne strukture koje su bile prislonjene uz javne građevine bile su uklanjane samo ako su smetale njihovom cjelokupnom izgledu. Obnova starijih struktura se poticala kako bi se suzbila potrošnja gradskog proračuna. Ipak lokalna vlast bi se često okoristila materijalom uzetim sa starijih građevina pri izradi novih projekata. Budući da centralna vlast nije imala financija za slanje novih materijala popustila bi kod ponovne uporabe ulomaka uzetih s građevina koje su nastradale u katastrofama ili su propale te je postojala opasnost od njihovog urušavanja. Rimski Senat uveo je zabranu nove gradnje na gradskom području. Ako je neki privatnik inzistirao na gradnji trebao je sam nabaviti radnike i materijal te mu je bilo zabranjeno korištenje dijelova starih

⁵²*Ibid.*, 172.

⁵³Coates-Stephens 2002, 280.

⁵⁴*Ibid.*, 281.

građevina, čak i da su već bile srušene.⁵⁵ Carevi Honorije i Arkadije poslali su izričitu zabranu iskorištavanja dekoracija koje su bile dio javne zgrade. Ova odluka se odnosila na područje koje je nadzirao zapadni prefekt te se samo uz njegov pristanak mogla vršiti spolijacija. Zajednička carska naredba dodatno govori o lošem stanju unutar zapadnog rimskog svijeta. Svakoga tko bi se odlučio na neovlašteno korištenje dijelova starijih građevina koje su još bile u uporabi čekala je globa. Jednaki iznos platili bi i gradski dužnosnici jer su napravili propust u svojoj službi.⁵⁶

Sredinom 4. stoljeća poznate su još neke mjere vezane uz zapadni dio Carstva. Prvi je odredba kojom se zabranjuje rušenje zgrada samo u svrhu nabave vrijednih materijala i njezinih reprezentativnih dijelova. Još više, pokušalo se spriječiti prenošenje spolija iz jednog grada u drugi. Zakonodavci su smatrali da je ovaj potez bio nužan kako bi se očuvao građanski ponos. Kod privatnih zgrada korijeni zadržavanja vrijednih materijala pronalaze se još u kasnorepublikanskom i ranocarskom razdoblju. Tada su služili kako bi se spriječilo pogodovanje i varanje tijekom kupoprodaje čime bi se narušavala trgovačka vjerodostojnost. Kasniji zakoni imali su izravnu namjeru zadržavanja vrijednih materijala unutar grada gdje su primarno korišteni.⁵⁷

Postojala su dva slučaja u kojima je privatnik mogao micati materijal koji se nalazio unutar granica grada i njegovog teritorija. Prvi je bio ako bi on donirao dekoracije za ukrašavanje javnih zgrada unutar gradskog teritorija. Ako je taj čin pokušao izvršiti, ali s ciljem slanja materijala drugom gradu bio bih odmah spriječen, neovisno o situaciji u kojoj se spomenuti materijal nalazio. Prebacivanje u drugi grad mu je dopušteno ako je dekoracije slao u privatnu građevinu koja je također bila u njegovom vlasništvu. Prva tri stoljeća carstva ne pronalazimo slične zakone vezane uz javne građevine. Očito je da je opadanje moći kao i propadanje gradova navelo vladajući sloj na djelovanje. Tako je primjerice zapadnorimski car Majorijan naveliko pisao o nužnosti održavanja starijih građevina zbog lošeg stanja u kojemu je nalazio Rim.⁵⁸ U svojoj *Noveli o javnim građevinama* iz 458. godine kritizira rušenje monumentalnih građevina za materijal kako bi se izgradile i popravile beskorisne

⁵⁵ Alchermes 1994, 173.

⁵⁶ *Ibid.*, 174.

⁵⁷ *Ibid.*, 175.

⁵⁸ *Ibid.*, 176.

građevine i time zadovoljila nečija taština.⁵⁹ Sukobio se s dužnosnicima koji su izvodili projekte nauštrb starih građevina koje su još bile uporabljive, a činili su to samo u svrhu vlastite promocije. No, najviše je napao privatnike koji su otuđivali dekoracije s javnih građevina, neovisno o njihovom stanju. Zaustavljeni su svi radovi koji su se kosili s novim zakonom te je naređen popravak nanesene štete. Gradnja novih javnih objekata bila je dopuštena samo ako je to bilo prijeko potrebno, a stare građevine bi bile srušene samo ako su bile van svakog razumnog popravka te je o njihovoj sudbini odlučivao rimski Senat. Dodatni uvjet pri rušenju bio je da se dekoracije moraju prenijeti na drugu javnu građevinu te nipošto nije smjela pasti u privatne ruke. Kako bi se spriječila korupcija senatora, svaku njihovu odluku trebao je potvrditi car.⁶⁰

Želja za očuvanjem i pragmatičnost ponovnog iskorištavanja materijala u nove svrhe bila je dodatno poticana kako bi se sačuvao osjećaj tekovine rimskog grada, koji je konstantno propadao. Prema Alchermesu spoliji i spolijacija nose negativnu konotaciju u antičkom kontekstu te na ove činove trebamo gledati kao na recikliranje s ciljem očuvanja dijelova urbane arhitekture, ali još i važnije građanskog ponosa i kohezije.⁶¹

⁵⁹*N.Maj. 4.1.*, Dum necessaria publico operi saxa finguntur, antiquarum aedium dissipatur speciosa constructio et ut pravum aliquid reparetur, magna diruuntur; Demicheli 2017b, 182.

⁶⁰Alchermes 1994, 177.

⁶¹*Ibid.*, 178.

3. Spoliji u srednjem vijeku

3.1. Ideologija ili praktičnost, *kontinuitet* ili *katastrofa*

Prelazak urbanih područja rimske države iz kasne antike u rani srednji vijek promatra se kroz dva pravca, *kontinuiteta* ili *katastrofe*. Pitanje deurbanizacije i ruralizacije aktualno je za čitavo područje propalog Zapadnog Rimskog Carstva.⁶² Provala naroda nije nužno značila raskid sa starim tradicijama. Tako su primjerice Vandali nastavili tradiciju rimske gradnje nakon što su preuzeli vlast u sjevernoj Africi. Stapanjem s prisutnom elitom ostao je malo stvarnih tragova vandalske arhitekture. Najviše se ističe gradnja privatnih vila s prekrasnim vrtovima kao i crkava. U skladu s rimskom upravom nastavili su zaštitu kao i potrebnu obnovu javnih građevina.⁶³ Unatoč raširenom mišljenju o uništavanju katoličkih crkvi, očito je da su mnoge pošteđene te je danas teško razlikovati njihove ostatke od arijanskih inačica. Većina njih građena je od trusnog sjevernoafričkog kamena, ali postoje i primjerci kod kojih je korišten lijevani kamen koji je najčešće bio sekundarno upotrijebljen te njegove primjerke pronalazimo najviše u gradu Ammaedara.⁶⁴

U srednjem vijeku riječ spolij je i dalje imala negativnu konotaciju koja je uključivala pljačku i silovanje. Jedini kontekst u kojemu se on spominje pozitivno je u slučaju pravedne pobjede protiv nevjernika i heretika.⁶⁵ Razlozi korištenja antičkih spolija u srednjem vijeku postavljaju dva moguća izbora. Kao prvi navodi se prijenos ideja, utjecaja i nasljeđa te je to ponukalo ljude na njihovu implementaciju u arhitekturu kako bi se postavili kao baštinici rimske kulture. Druga mogućnost, puno jednostavnija, je da se to dogodilo zbog praktičnosti. Korištenje spolija u svrhu nasljeđa imalo svoje uzlete tijekom vrhunaca Franačkog i Svetorimskog Carstva. Napuštanje ove prakse imamo s uskrnućem klasične umjetnosti kroz njezino ponovno otkrivenje tijekom renesansne, naročito u Italiji.⁶⁶

⁶² N. Maraković; T. Turković, *Social Change and the Idea of Urbanity Between Antiquity and Early Middle Ages*, Hortus Artium Medievalium 12, 2006, 91. (Dalje u tekstu Maraković, Turković 2006.)

⁶³ G. M. Berndt, *Architecture and the Vandal Elite in Africa*, Hortus Artium Medievalium 13/2, 2007, 295. (Dalje u tekstu Brendt 2007.)

⁶⁴ Brendt 2007, 297.

⁶⁵ Kinney 2011, 154.

⁶⁶ Kinney 2001, 139.

Stav većine istraživača je taj da su graditelji u ranom srednjem vijeku žudjeli za antičkim materijalom jer je on uvećavao vrijednost građevine. Puno je teže misliti da su ga graditelji koristili samo zato što je bio praktičan te da njegova simbolička vrijednost nije igrala nikakvu ulogu u tome. Samim time srednjovjekovne građevine koje su na sebi imale antičke spolije bile su pomnije obrađivane u znanosti za razliku od onih koje to nisu bile.⁶⁷ Njihovo korištenje u Rimu tijekom 12. stoljeća moglo je imati i politički motiv kojim se htio oživiti rimski duh i ugled. Uz to moguća je i kombinacija smanjenih troškova gradnje te želje za kontinuitetom s prošlošću.⁶⁸

Kod spolija važno je i pitanje šireg odnosa kršćanstva prema poganskom nasljeđu. Imena velikih kršćanskih progonitelja Dioklecijana i Maksimijana postavljena su vidljiva u podovima crkava, nerijetko od mučenika-svetaca koje su nastradali u njihovim progonima. Poznati primjer je s crkvom sv. Alesija i Bonifacija. Dioklecijanovo ime se nalazi u podu te na taj način vjernici mogu svaki dan gaziti po njemu ističući svoje gađenje i općenitu pobjedu kršćanstva nad poganstvom. Ipak poznat je i primjer natpisa papa Damaza čiji je natpis raskomadani na četiri dijela te je ugrađen u pod Lateranske bazilike.⁶⁹ Kao druga mogućnost pronalaska carskih imena na nepovoljnim položajima u crkvama postavlja se borba u srednjem vijeku između rastuće papinske moći i bizantskog cara na Istoku, koji je baštinik Rimskog Carstva. Coates-Stephens navodi problematiku simbolike spolijacije na primjeru rušenja crkve koja je podignuta u kasnoj antici iznad Komicija. Naime pronađena baza kipova s Maksiminovim imenom daje naslutiti da je opet riječ o potvrđivanju kršćanske pobjede nad poganstvom. Ipak korištenje Teodozijeve i Konstantinove baze s druge strane navodi nasna želju potvrđivanja nasljedstva *dobrih kršćanskih* careva. Budući da ne postoji očita naglašenost između baza cijela simbolika njihove spolijacije ostaje nejasna.⁷⁰

S druge strane, radnja sa spolijima može se protumačiti i kao nastavak tradicije. U izostanku umjetnika i arhitekata koji su bili spremni učiti u koštac s klasičnom profinjenošću srednjovjekovna gradnja koristila je spolije kako bi potvrdili autoritet rimske arhitekture. Kinney tvrdi da su tadašnji graditelji smatrali da vrhunac

⁶⁷Coates-Stephens 2002, 277.

⁶⁸Kinney 2011, 151.

⁶⁹Coates-Stephens 2002, 292.

⁷⁰*Ibid.*, 293.

već bio dosegnut te da se nove stvari ne mogu izumiti, već je moguća samo imitacija i slavljenje prethodnog. Kao drugi razlog implementiranju spolija navodi se želja graditelja da potvrde snagu vlastite gradnje. Koristeći spolije pozivaju se na tradiciju i dugovječnost rimskog graditeljstva te se povezuju sa zadnjima koja se opiru stoljećima koja prolaze.⁷¹

Postavlja se pitanje fetišizacije antičkih ostataka koji dobivaju mitološki status pri sekundarnoj ugradnji s ciljem podsjećanja na nestalo uređenje. Kroz tu prizmu spoliji se mogu gledati kao glasnici koji prizivaju i oživljavaju izgubljenu slavu grada i antičkog doba. Ta poruka ne bi dakako bila jasna narodima koji nisu bili uzdignuti na ostacima Rimskog Carstva, ali zapadnoj tradiciji je to bila jasna poruka.⁷²U tekstovima srednjeg vijeka ne navodi se poseban termin za ponovnu uporabu materijala već se navode pojedinačni predmeti koji su sekundarno iskorišteni. Pritom se najviše navode stupovi i sarkofazi, a od materijala mramor. Spoliji nisu bili izolirani na srednji vijek već su posljedica nedostatka tehnologije ili materijala na određenom području.⁷³

⁷¹ Kinney 2001, 140.

⁷² Kinney 2011, 160.

⁷³ Kinney 2006, 233.

3.2. Procesi spolijacije na Apeninskom poluotoku

Na Apeninima je zbog velike dostupnosti sekundarnog materijala prevladavao pragmatički pristup spolijaciji. Oni su bili više cijenjeni zbog materijala od kojeg su izrađeni, a manje zbog simbolike koju su sa sobom nosili. Laka dostupnost kvalitetnog kamena neizbježno je dovela do iskorištavanja ostataka rimske baštine. Upravo je ta svakodnevnica dovela do ravnodušnosti pri korištenju nekadašnjih simbola rimske moći kao građevinski materijal.⁷⁴ Postoje detaljni zapisi o postojanju radionica koje su se specijalizirale za prilagođavanje antičkih materijala za sekundarnu uporabu u 9. stoljeću, a prve šire tragove takve industrije pronalazimo već u Teodorikovo vrijeme tijekom 6. stoljeća. Brojni poduzetnici i samostani polagali su pravo na ruševine te je uskoro Rim bio ispunjen različitim interesnim sferama koje su se oko toga sukobljavale.⁷⁵

Očito je da u Rimu naručitelja i izvođače nije motivirala antička baština već laka dostupnost visoko kvalitetnog materijala. Čak ni upozorenja o *trovanju* svijeta živih s nadgrobni spomenicima nisu sprječavale graditelje. Nebriga za položaj i estetiku spolija može nam uz nemar pridonijeti i pokušaj skrivanja, naročito spolija epigrafskog tipa.⁷⁶ Natpisi su pokazivani otvoreno samo oko crkava kako bi se iskazao njihov monopol nad pisanom riječi.⁷⁷ Manuskript *Einsidelna* koji se datira u 8. ili 9. stoljeće najstariji je poznati skup epigrafskih zapisa. Ostali karolinški spisi navode natpise s poznatih crkvi i građevina, dok su poganska mjesta spomenuta kako bi se hodočasnicima olakšala orijentacija po gradu. S opadanjem karolinške renesanse većina antičkih natpisa postaje teže razumljiva čitateljima koji ujedno gube i interes za njihovo proučavanje i prepisivanje.⁷⁸

Hodočasnici u Rimu su možda zastajali kako bi se divili spomenicima prošlosti, ali sami građani se nisu previše obazirali na njih. Vjerojatno su bili toliko zasićeni konstantnom proizvodnjom i kopiranjem da im ona nije nosila neku veliku vrijednost. S nestankom kodeksa i upozorenja nadgrobni spomenici postaju savršeni za sekundarnu uporabu u podovima crkava. Štoviše kod većine natpisa koji se nalaze u Rimu velika je vjerojatnost da su u jednom trenutku bili upotrijebljeni kao trijem ili popločenje koje se

⁷⁴Kinney 2011, 153.

⁷⁵*Ibid.*, 157.

⁷⁶Coates-Stephens 2002, 287.

⁷⁷*Ibid.*, 288.

⁷⁸Lučin 2015, 27.

nerijetko odvijalo više puta.⁷⁹ Natpisi su uglavnom bili okrenuti prema zemlji, a kod onih koji su bili vidljivi bila je riječ o terciarnoj uporabi zbog koje su obje strane kamena bile ispisane.⁸⁰

Iako je postojalo kratko razdoblje dobave mramora u 6. stoljeću kada se u Rimu koristili importi iz Bizanta, taj trgovački pravac se uskoro ugasio. Budući da se kamenolomi mramora u Italiji nisu otvorili ponovno sve do 12. stoljeća, umjetnici su spali na korištenje spolija pri svojoj gradnji. Ovo praćenje tradicije postaje još očitije kada u ostatku Europe cvjeta gotika, dok se u Italiji i dalje prati model Lateranske i bazilike sv. Petra. Kinney ovdje tvrdi da je ipak bila više riječ o nužnosti nego o praćenju utjecaja iz antike.⁸¹

Građani srednjovjekovnog Rimanisu se obazirali niti su imali posebni naziv za sekundarnu uporabu antičkog materijala.⁸² Suvremenici su otvoreno prihvatili činjenicu da je novi Rim, građen u 12. stoljeću, podignut od ostataka starog. Još i prije tog događaja većina monumentalnih građevina prenamijenjena je u svrhu promicanja kršćanstva. Očito je da je spolijacija novog Rima trajala više stoljeća te da je tranzicija bila postepena.⁸³ Mnoge građevine su zbog skidanja materijala postale izložene elementima i nestabilne, a zdanja koja su bila čitava pretvarana su u kaštele.⁸⁴ Postoji mogućnost da je upravo nestanak antičkog mramora doveo do ponovnog otvaranja kamenoloma u Italiji. Pravo raspolaganja antičkim materijalom bilo je u papinim rukama od 8. stoljeća koji to u 12. stoljeću prepušta utjecajnim gradskim obiteljima.⁸⁵

Tijekom ranih arheoloških istraživanja, u Rimu zbog malog interesa za srednji vijek, brojne očuvane strukture iz tog vremena bile su srušene kako bi se omogućio pristup ranijim slojevima. Tek su pokoje građevine koje su bile ukrašene spolijima poput *Ludi Saeculares*, na kojoj su se nalazili natpisi Augusta i Severa, bile pošteđene dovoljno dugo da budu barem dokumentirane. Na takav način sačuvao se opis i plan izgleda pregradnog zida na lijevoj obali rijeke Tiber koji je u sebi imao ugrađena 113

⁷⁹Coates-Stephens 2002, 283.

⁸⁰*Ibid.*, 284.

⁸¹Kinney 2001, 145-146.

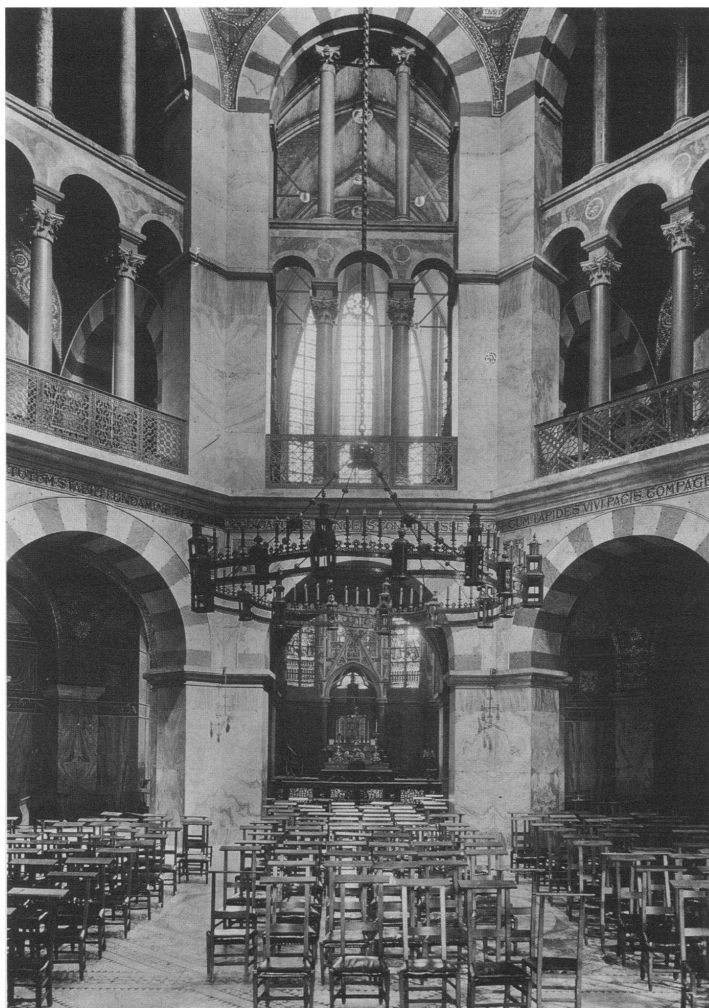
⁸²Kinney 2011, 154.

⁸³*Ibid.*, 156.

⁸⁴*Ibid.*, 158.

⁸⁵*Ibid.*, 154.

ulomaka natpisa.⁸⁶ Iako je on uništen uslijed radova zapis o njemu nam barem daje uvid u urbanističke radove pape Hadrijana I. iz 780. godine. Uz pomoć takvog pristupa postoji mogućnost da analiziramo proces sekundarne implementacije spolija kao i postavljanje pretpostavki za originalnu poziciju iskorištenih ulomaka.⁸⁷

Slika 3. Kapela Karla Velikog u Aachenu (D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society 145, Philadelphia 2001, 158.)

3.3. Procesi spolijacije u širem europskom kontekstu

⁸⁶Coates-Stephens 2002, 275.

⁸⁷*Ibid.*, 276.

U ostatku Europe došlo je do miješanja pragmatičkog i simboličkog pristupa spolijaciji. Mramor je bio izuzetno tražena roba koja nije bila dostupna te je sekundarna uporaba bila je nužna. Karlo Veliki morao otići sve do Rima i Ravene kako bi pronašao mramorne stupove za svoju kapeluu Aachenu. Takvu praksu nastavio je i car Svetog rimskog carstva Oton I. koji je dopremio potrebne materijale za gradnju crkve u Magdeburgu 955. godine. Ipak upravo zbog nestašice pronađeni su zamjenski materijali i tehnike koje su naposljetku istisnule mramor iz šire uporabe do ponovnog otvaranja kamenoloma.⁸⁸ Razdvajanje u umjetnosti bilo je najočitije između Mediterana i sjeverne Europe. Područja koja nikada nije bilo bogata mramorom prisilila su umjetnike da se okrenu vapnencu. To je uskoro dovelo do pojave umjetničkih škola koje su koje su stvorile romaniku⁸⁹.

Franačko i anglosaksonska kraljevstva su pak, osim skupljanjem, i imitacijom htjela potvrditi svoju povezanost s antikom. Kao najbolji primjer služi nam epitaf pape Hadrijana I. koji je nastao na dvoru Karla Velikog. On je upisan na monumentalnom kapitelu od crnog mramora te je bio okružen frizom, pokušavajući biti što sličniji antičkim inačicama.⁹⁰

Zidine brojnih gradovapostali su kamenolomi u srednjem vijeku. Tako je za gradnju već spomenute kapelice Karla Velikog u Aachenu uzeto četvrtasto kamenje iz verdunskih zidina. Također je poznat dokument Luja Pobožnog koji ustupa materijal iz bedema Riemsu za obnovu katedrale. Postoje i slučajevi iskopavanja lokacija na kojima je poznato da su postojali rimski ostaci od čega je najpoznatiji *Verulamium*. Tamošnji opati otpočeli su ovaj projekt u 10. stoljeću kako bi imali dovoljno materijala za gradnju nove crkve.⁹¹ Ovakva praksa provodila se sve do kraja 11. i početka 12. stoljeća, naročito u Britaniji, a prestala je potrošnjom sekundarnog materijala, ali i ekonomskom i tehnološkom obnovom. Usporedno s time ubrzao se razvoj romaničkog i gotičkog stila.⁹²

⁸⁸Kinney 2006, 235.

⁸⁹ Kinney 2001, 145-146.

⁹⁰Coates-Stephens 2002, 282.

⁹¹Kinney 2006, 234.

⁹²*Ibid.*, 235.

Razliku u namjeri pri korištenju spolija imamo u primjerima Franačkog Carstva i Umajadskog Sultanata. Karlo Veliki je prilikom gradnje kapele u Aachenu poslao svoga savjetnika u Rim i Raveno gdje je on nabavio mramorne stupove. Izgled kapele neodoljivo je podsjećao na crkvu San Vitale u Raveni, ali dok se je ona bila isključivo građena prema bizantskoj arhitekturi to nije bio slučaj u Aachenu. Kinney pretpostavlja da je Karlo Veliki uzeo centralni tlocrt jer on više odgovara krunidbenoj kapeli kraljeva i careva. Tome u prilog ide i želja za ugrađivanjem rimskih spolija kako bi potvrdio svoj skorašnji carski legitimitet.⁹³

S druge strane, u Cordobi imamo potpuno drukčiju situaciju. U tamošnjoj velikoj džamiji nalazi se čak sto deset stupova koji pripadaju antičkom razdoblju. No, za razliku od pokušaja imitiranja ili pozivanja na tradiciju, kalif Abd al-Rahman prilagođava spolije arhitektonskom stilu kojeg je doveo s Istoka. Tu je rimski stil gradnje doslovno izvrnut naopačke jer je težište i masivnost stupa s dna prebačena na njegov vrh. Dvostruki lukovi koji svoje težište prebacuju na gusto poredane stupove u oštrom su kontrastu s bilo čime što je potjecalo iz rimske tradicije. Kinney piše da u ovom slučaju riječ o praktičnom korištenju spolija, jer graditelji nisu imali koristi od iskorištavanja rimske baštine.⁹⁴

Tijekom ranih istraživanja spolijina područja iza Alpa smatrani smetnjom u razvoju novih stilova arhitekture te se i u znanstvenom pogledu na njihovu prisutnost negativno gledalo.⁹⁵ Na korištenje spolija u sklopu romaničkih i gotičkih crkava može se gledati kao na njihovo posvećivanje. Prenosjenjem spolija sa svetih mjesta uvećavala se važnost novih građevina te se kao glavni primjer navodi kapela u Aachenu. Uz to moguće je da spoliji predstavljaju autoritet mjesta s kojeg su doneseni. Tu nam za primjer služi uporaba stupova koje je Oton I. postavio unutar Magdeburške katedrale. Njihova ponovna upotreba odudara od ustaljenog gotičkog stila, ali služi kao podsjećanje o važnosti carske vlasti i Rima kao sjedišta kršćanstva.⁹⁶

Naposljetku, pretpostavke o negativnim i pozitivnim konotacijama spolija jednako su vjerojatne. Također je moguće da ideološki stav nije igrao nikakvu ulogu u

⁹³ Kinney 2001, 147-148.

⁹⁴ *Ibid.*, 149.-150.

⁹⁵ Kinney 2006, 240.

⁹⁶ *Ibid.*, 241.

njihovom korištenju. Kao što je već više puta bilo navedeno nedostatak kvalitetnog materijala sve do otvaranja novih kamenoloma u 12. stoljeću onemogućava bilo kakvo sigurno postavljanje motiva za korištenje spolija tijekom ranog i razvijenog srednjeg vijeka. Tek s prisutnošću lako dostupnog novog materijala možemo govoriti o važnosti uloga antičkog materijala u sekundarnoj uporabi kod institucija poput crkvenih građevina.⁹⁷

Slika 4. Velika džamija u Cordobi, dvorana Abd al-Rahmdna I. (D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society 145, Philadelphia 2001, 160.)

4. Antička Salona

⁹⁷Coates-Stephens 2002, 279.

Ime Salone predrimskogje porijekla te je rijeka uz koju je grad izgrađen tada nosila ime *Salon* ili *Jader*.⁹⁸Prvo spominjanje njenog imena pojavljuje se za vrijeme pohoda Cecilija Metela zvanog *Delmaticus* 119. godine pr. Kr. Te godine je prezimio u Saloni što bi značilo da je ona već tada imala utvrđenja. Abramić također navodi kako je Salona nakon pada Delminija postala centar delmatske moći na istočnom Jadranu. Razlozi za taj odabir leže u odličnom prirodnom položaju i plodnom tlu. Prema njemu stanovništvo tijekom 1. stoljeća pr. Kr. se sastojalo od ilirskih starosjedioca, grčkih, a kasnije i rimskih doseljenika te je službeni jezik grada sve do Cezarovog uspona na vlast bio grčki.⁹⁹Ipak česti sukobi između Rimljana i Delmata dovode u pitanje status Salone. Nejasan odnos Rima prema Saloni kao i teško moguć suživot Isejaca i Delmata objašnjen je kroz vjerojatnost postojanja dvaju naselja koja su nosila ime *Salona*. Prva se nalazila uz ušće te se sastojala od isejskih trgovaca te kasnije rimskog konventa. Delmatska se nalazila na nekoj lako branjivoj poziciji, najvjerojatnije u okolici Klisa.¹⁰⁰ Prokonzul Gaj Koskonije 78. godine pr. Kr. nakon dvogodišnje opsade osvaja delmatsku Salonu, dok je Okatavijan u ratu 34-33. godine pr. Kr. spaljuje. Jasno poslije svake rimske pobjede njihov utjecaj postaje sve očitiji.¹⁰¹

Najstariji dio grada naziva *Urbs vetus* bio je zaštićen zidinama koje su mu davale trapezni oblik. Već na tim bedemima vidimo brojne obnove koje su označavale etape razvoja Salone. Naročito je zanimljiv sjeverni bedem koji se nažalost danas nalazi pod cestom te je time njegovo istraživanje otežano. Njegova gradnja navodi na mogućnost da su to nekoć bile južne zidine nekog starijeg naselja. Naime, neobično je da su se veći kameni blokovi stavljali prema unutrašnjosti grada dok je prema vani riječ o manjim kamenim dijelovima.¹⁰² Upravo na mjestu gdje se spajaju sjeverni i istočni bedem nalazila se masivna četverokutna kula koja je građena od velikih kamenih blokova. To nam predstavlja mogućnost postojanja i drugih takvih kula na dodirnim točkama bedema u sklopu *Salona quadrata*.¹⁰³

⁹⁸F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986, 24. (Dalje u tekstu Bulić 1986.)

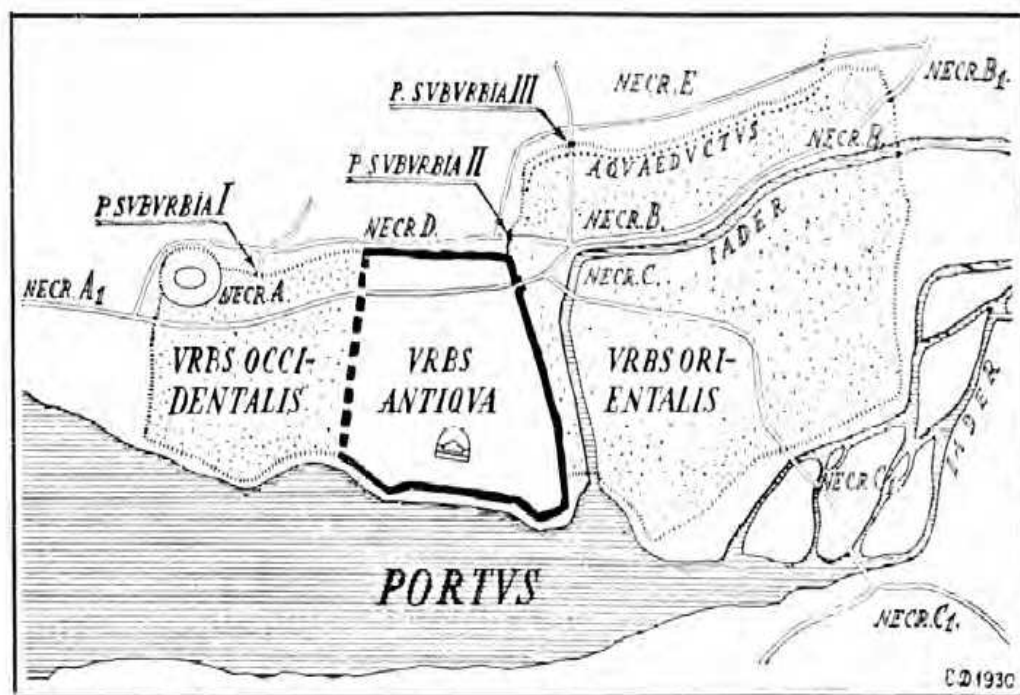
⁹⁹M. Abramić, *O povijesti Salone*, U: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 40-41. (Dalje u tekstu Abramić 1991.)

¹⁰⁰S. Bilić-Dujmušić, *Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone*, Diadora 25, 144-145., Zadar 2011. (Dalje u tekstu Bilić-Dujmušić 2011.)

¹⁰¹Bilić-Dujmušić 2011, 158-159.

¹⁰²J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (I)*, Tuscolum 2, 2009., 14-15. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić, Sedlar 2009.)

¹⁰³D. Rendić-Miočević, *Salona „quadrata“ Salonitanski oppidum (Caes., b. c., III 9) u svjetlu novih istraživanja*, Zbornik za narodni život i običaje 49, 1983, 539-541.

Slika 5. Plan razvoja grada Salone, autor: Ejnar Dyggve (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum 4, 2011, 68.)

Ključan trenutak u sudbini Salone dogodio se u vrijeme građanskog rata između Pompeja i Cezara kada je grad stao na stranu potonjeg. Uspješnom obranom od legata Marka Oktavija 48. godine pr. Kr. kao i Cezarovom pobjedom, Salona je bila u dobitku. Cezar je, nakon što je ostao jedini vladar Rima, odlučio uzdignuti grad na status agrarne kolonije pod imenom *Colonia Martia Iulia Salona*.¹⁰⁴ Ne zna se je li je ovaj potez odredio Cezar netom prije svoje smrti ili Gaj Oktavijan netom nakon uspostave drugog trijumvirata. Pokoravanje ostatka Ilirika stvorila je idealne uvijete za daljnji razvoj trgovačkog pravca u čijem je centru bila Salona. Provincija Dalmacija je u početku bila pod upravom Senata da bi ubrzo bila prebačena u carski nadzor radi ratnih zbivanja.¹⁰⁵ Salona se nalazila na povoljnom trgovačkom pravcu te zbog toga uskoro postala centar provincije koji je u naponu svoje snage imao oko 40000 stanovnika.¹⁰⁶ Zanimljivo je da niti jedan grad na čitavoj istočnoj jadranskoj obali nije imao toliki broj stanovnika tijekom srednjeg i ranog novog vijeka. Tek je Split između dva svjetska rata

¹⁰⁴ *Ibid.*, 7.

¹⁰⁵ Abramić 1991, 42.

¹⁰⁶ N. Cambi, *Antička Salona*, Split 1991. 15. (Dalje u tekstu Cambi 1991a.)

dohvatio taj broj.¹⁰⁷ Najstariji dijelovi Salone datiraju se oko 2. stoljeća pr. Kr. Postojećem trapezoidnom centru Salone nadodani su forum, terme, kapitolij, teatar i druge građevine koje su predstavljale rimsku upravu u prvim desetljećima 1. stoljeća. Mali prostor unutar starog nukleusa Salone doveo je do stihijskog širenja prema istoku i zapadu zbog čega će kasnije salonitanski bedemi imati nepravilan izgled.¹⁰⁸

Uz važne ceste koje su vodile prema gradu podignute su nekropole koje su putnicima njegovu blizinu. Salonitanske nekropole imale su grobne parcele različitih veličina od kojih su monumentalne bile građene od blokova kamena modraca približno slične visine. Kamen je najvjerojatnije potjecao s planine Mosor.¹⁰⁹ Salona je treća po brojnosti natpisa kasnoantičkog i ranokršćanskog razdoblja na području Sredozemlja. Jedini gradovi s većim brojem su Rim i Kartaga.¹¹⁰ Dosad je u Saloni pronađeno preko 6000 epigrafskih spomenika. Zbog te činjenice poznato nam je više imena građana iz tog perioda nego žitelja koji će obitavati na tom području u idućih tisuću godina. Velika količina natpisa funerarnog karaktera postojala je iz razloga jer su građani znali da će im se ime tako najdulje održati u javnom sjećanju. Visoka pismenost stanovništva išla je u prilog ispisanim nadgrobnim spomenicima koji su se nalazile u nekropolama koje su se pružale duž važnih cestovnih pravaca prema i iz Salone.¹¹¹

Kao sjecište trgovačkih putova tijekom mira koji je trajao tijekom 1. i 2. stoljeća grad doživljava širenje prema istoku i zapadu. Ti dijelovi u literaturi postaju poznati pod imenima *Urbs nova occidentalis* te *Urbs nova orientalis*.¹¹² Salonitanski prostor je kao centar provincije Dalmacije i važno trgovačko središte bio gusto naseljen i urbaniziran.¹¹³ S Brača se uvezio bijeli vapnenac ili smrdeč. Drugi izvor nalazio se u Segetu kraj Trogira, ali on je bio manji od bračkih kamenoloma. Mramor se uvezio s Istoka ili Egipta, te je zbog skupocjenosti većina sarkofaga izrađena od smrdeča.¹¹⁴

¹⁰⁷Cambi 1991a, 15.

¹⁰⁸*Ibid.*, 17.

¹⁰⁹N. Cambi; I. Matijević, *Per hortvm seplcri*, Tusculum 6, 2013, 35. (Dalje Cambi, Matijević 2013.)

¹¹⁰M. Matijević Sokol, *Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene*, Tusculum 10, 2017, 78.

¹¹¹Demicheli 2017b, 181.

¹¹²Ž. Rapanić; L. Katić, *Prošlost i spomenici Solina: Željko Rapanić (Solina do VII. stoljeća) Lovre Katić (Solina VII.-XX. stoljeća)*, Solin, 1971, 15. (Dalje u tekstu Rapanić, Katić 1971.)

¹¹³Demicheli 2017b, 183.

¹¹⁴Bulić 1986, 29.

Ni Batonov ustanak od 6. do 9. godine nije stvorio potrebu za gradnjom jačih bedema te su se suburbiji mogli nesmetano širiti sve do provale Kvada i Markomana 170. godine kad se stavlja novi pojas bedema. Iduća stoljeća bit će označena stalnim popravcima i dodatnim utvrđivanjem.¹¹⁵ Već spomenuta prometna i trgovačka važnost grada donijela je utjecaj brojnih kultova i vjerovanja u Salonu. Među najistaknutijima bili su Kibelin, Izidin i Mitrin kult, ali upravo u Dioklecijanovo doba dolazi do sve veće prisutnosti kršćanstva u Saloni.¹¹⁶ Brojne mučeničke smrti te kasniji Milanski edikt 313. godine označile su prestanak tajnih sastanaka po privatnim kućama te naglo širenje kršćanstva u Saloni. Budući da je Salona postala sjedište dalmatinske metropolije, uskoro se pojavila potreba za većim kršćanskim zdanjima.¹¹⁷ Legitimacijom kršćanstva tijekom 4. stoljeća otpočinje velika gradnja episkopalnog kompleksa u Saloni koji će se protegnuti tijekom iduća dva stoljeća. Bila je potrebna velika količina materijala, ali uslijed manjka resursa i kvalitetnih klesara iskorišteni su dijelovi starijih građevina.¹¹⁸

Ekonomičnost spolija ovdje igra ulogu ako građanin ili sam grad nemaju dovoljno novca za financiranje novog materijala te se umjesto toga okreće jeftinijoj opciji sekundarne implementacije. Kasnija ugradnja poganskih natpisa i simbola u podove crkava može se promatrati kao oznaka trijumfa kršćanstva nad poganima. Iz tog razloga spoliji nam mogu pružiti uvid i u složenije socijalne odnose koji su se u vrijeme njihove implementacije odvijali na tom području. Od spolija na solinskom području najviše su se koristili kasnoantički natpisi, poglavito stele, počasne baze i nadgrobne are. Njihov pravilno obrađen kamen bio je izuzetno pogodan sa sekundarnu uporabu pri gradnji.¹¹⁹

Brojni dijelovi grada tijekom vremena doživjeli su velike transformacije. Tako je forum u kasnoj antici doživio iznenađujuću promjenu. Istraživanja 1932. godine na sjevernoj strani teatra otkrila je više faza koje su se odvijale se tamo dogodile tijekom postojanja Salone. Monumentalne građevine bile su često prenamijenjene ovisno o potrebi, ali zadržale su ključnu administrativnu i kulturnu ulogu u gradu i ageru. No, u

¹¹⁵ Cambi 1991a, 18.

¹¹⁶ Rapanić, Katić 1971, 16.

¹¹⁷ *Ibid.*, 17.

¹¹⁸ Demicheli 2017b, 183.

¹¹⁹ *Ibid.*

vremenu poslije Dioklecijanove obnove Salone forum gubi svoj značaj te se na njemu pojavljuju građevine koje mu inače ne bi trebale pripadati. Kod promjena najočitiji je kasnoantički tijesak koji je podstavljen iznad porušenog trijema na sjevernoj strani foruma. Opadanje tradicija gradskog rasporeda išla je u skladu sa sve jačom prisutnošću kršćanske urbane arhitekture.¹²⁰

U tom razdoblju forum je vjerojatno već bio u lošem stanju te je moguće da su se dogodile određene prenamjene. Pretpostavlja se da je na njemu nastao složeni gospodarski kompleks koji je materijal za izgradnju uzeo s okolnih hramova. Primjerice tako su izdužene kanelirane ploče poslužile kao postolje na kojemu se nalazio tijesak. Dobro obrađeni bijeli tesani vapnenac očiti je pokazatelj da je materijal nekoć bio dio neke monumentalne građevine. Ipak takva nagla promjena funkcije prostora foruma otvara mogućnost da je i gospodarski kompleks nastao u kasnijem razdoblju. Ovome u prilog ide pozicija mehanizma kao i primitivan način zidanja te je očito bila riječ o improvizaciji.¹²¹ Dodatna istraživanja tijekom 1942-1943. godine pokazala su da je izgrađeni tijesak bio izuzetan kod dimenzija, ali i zbog kvalitete gradnje. Najvjerojatnije je bio dio većeg gospodarskog kompleksa koji čiji su ostaci nisu ostali sačuvani zbog intenzivne obrade zemlje. Sam mehanizam služio je u procesu proizvoda maslinovog ulja i vina.¹²²

Stil građevine odgovara parametrima koji su postavljeni stoljećima ranije u gradnji rimskog tijeska. Također je sličan i drugim tijescima koji se nalaze na salonitanskom području. Jedna od njih nalazi se uz baziliku na Manastirinama, te je starija od crkve. Pretpostavlja se da je pripadala gospodarskom objektu.¹²³ Poznat nam je još jedan tijesak koji se nalazi uz crkvu na Kapljuču te je sagrađen u isto vrijeme. Očita je poveznica između tijesaka i sakralnih objekata u Saloni kojima je on bio nužan zbog potrebe za velikom količinom ulja i vina.¹²⁴ To navodi mogućnost postojanja monumentalne sakralne strukture koja se nalazila naslonjena na građevinu s tijeskom.

¹²⁰ D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 1953, 205. (Dalje u tekstu Rendić-Miočević 1953.)

¹²¹ Stanko Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, 2005, 8. (Dalje u tekstu Piplović 2005.)

¹²² Rendić-Miočević 1953, 206.

¹²³ *Ibid.*, 208.

¹²⁴ *Ibid.*, 209.

Nažalost, ne postoje čvrsti dokazi zbog, već spomenute, intenzivne obrade okolnog terena.¹²⁵

Slika 6. Ostaci tijeska sjeverno od foruma (D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1953, 207.)

S vremenom se samo pojačavala politička i gospodarska nestabilnost uzrokovanim provalama Huna i Gota, ali i sukobima unutar Zapadnorimskog Carstva. Postojali su čak i pokušaji da se provincija osamostali, ali je 461. godine potpala pod vlast Istočnorimskog Carstva, da bi nedugo potom bila priključena Odoakarovoj državi.¹²⁶ Nakon četrdesetgodišnje ostrogotske uprave Salona prelazi u bizantske ruke tijekom rata koji je trajao između 535. i 555. godine. Pri zauzimanju grada salonitanski bedemi su popravljeni uz pomoć dostupnog materijala, neovisno je li je bio poganskog ili kršćanskog porijekla.¹²⁷

¹²⁵ *Ibid.*, 212.

¹²⁶ Rapanić, Katić 1971, 16-17.

¹²⁷ Bulić 1986, 34.

Dugo postojanje Salone značilo je da je grad prošao kroz brojne popravke, nadgradnje i proširenja. Tijekom sedam stoljeća svoga postojanja Salona se morala stalno prilagođavati svojoj okolini, od priljeva doseljenika do pojave vanjskih opasnosti. Stoga korištenje materijala s ruševnih građevina koje više nisu bile uporabi ne čudi.¹²⁸ Grad je imao kompleksnu građevinsku aktivnost te je zbog toga često dolazilo do miješanja slojeva. Nakon bujanja u ranim stoljećima kasnije dolazi do stagnacije dolazi i do opadanja u kvaliteti i organizaciji izvođenja radova. Piplović navodi jasan nedostatak osjećaja za organizaciju prostora, kao i elementarni prakticizam. Radovi više nisu bili unaprijed smišljeni već su se bavili zadovoljavanjem trenutačnih potreba bez osjećaja za estetiku. Tako su i najreprezentativniji dijelovi starih zdanja mogli postati obični dio temelja novih građevina.¹²⁹

Više primjera takve prakse izostalo je uslijed činjenice da je Salona u kasnijim stoljećima postala kamenolom okolici, ali i udaljenijim mjestima.¹³⁰ Salonitanski bedemi iskorištavali su spolije u barem tri navrata. Prvi se dogodio tijekom vladavine Marka Aurelija, drugi tijekom 5. stoljeća i provale Huna i Gota, a posljednji se dogodio tijekom bizantske rekonkviste u 6. stoljeću.¹³¹ Konačan pad grada prema Rapaniću i Katiću dogodio se najvjerojatnije oko 614. godine nakon avarske ili slavenske pljačke. Nakon togapreostalo stanovništvo se uglavnom preselilo unutar zidina Dioklecijanove palače ili se raspršio po prijašnjem ageru te je time stvoren prostor za kasnije naseljavanje Hrvata.¹³²

5. Salona u srednjem vijeku

5.1. Sudbina salonitanskih ostataka u srednjem vijeku

¹²⁸ Piplović 2005, 1.

¹²⁹ *Ibid.*, 8.

¹³⁰ *Ibid.*, 1.

¹³¹ *Ibid.*, 2.

¹³² Rapanić, Katić 1971, 16-17.

Pitanje deurbanizacije i ruralizacije bitno je za Salonu koja je po klasičnom navodu pala pod navalom Avara i Slavena tijekom 7. stoljeća.¹³³ Opadanje kohezije gradova na području Dalmacije već je otpočelo s ostrogotskom vlašću, unatoč pokušaju zadržavanja rimske tradicije. Justinijanova rekonkvista vratila je Salonu pod veću državnu strukturu koju ju je činilo Istočno Rimsko Carstvo, ali to je samo usporilo njezino propadanje. Civilizacijska razgradnja salonitanskog prostora dovršena je prelaskom tih krajeva u avarske i slavenske ruke. Osim nove seobe naroda za propast Salone odgovoran je i nestanak već spomenute povezanosti s razgranatom strukturom koju je predstavljalo Carstvo.¹³⁴ Važnu ulogu su igrale fiskalne promjene koje su zahvatile Istočno Rimsko Carstvo tijekom 6. stoljeća kao i konačno ukorjenjivanje kršćanstva. Promjene koje su zahvatile gradove istočne jadranske obale bile su postepene te je migracija pridošlica bila nužna za njihovo preživljavanje. Dakle bila je riječ o urbanoj transformaciji pri čemu su se građevinama mijenjale uloge, izgled i važnost. Dok se kod Salone navodi katastrofično tumačenje njezinog pada, rijetko se spominje mogući proces transformacije koji je doživjela.¹³⁵

Postavljena je teorija evakuacije Salone uz carsko poticanje u sigurniji i financijski isplativiji Split u čijoj su administraciji već bile provedene reforme. Tome u prilog ide prebacivanje dalmatinske metropolije, ali i salonitanske elite u Dioklecijanovu palaču. Salona ni tada nije bila napuštena, ali su brojni dijelovi nje postali ruševni. Preostalo stanovništvo nije imalo financijski ni organizacijski kapacitet za kvalitetnu obranu i održavanje grada razmjera kao što je Salona. Još jedan razlog dezintegriranja urbanog života Salone bio je izostanak imigracije novog stanovništva, prakse koja je bila nužna za preživljavanje srednjovjekovnih gradova. Nažalost Salona nije dočekala drugi, migracijski, val Slavena kao organizirano urbano središte.¹³⁶

Usporedno s napuštanjem Salone odvila se i misija opata Martina koji je 640. godine kada su moći salonitanskih mučenika odnesene u Rim. Odnosenje njihovih ostataka osigurao je gubitak važnosti Salone i na teološkom planu. Područje oko nje

¹³³ Maraković, Turković 2006, 91.

¹³⁴ I. Babić, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, Starohrvatska prosvjeta 33, 2006, 92. (Dalje u tekstu Babić 2006.)

¹³⁵ Maraković, Turković 2006, 92.

¹³⁶ *Ibid.*, 93.

naselili su Slaveni. Kasnije će ono postatijedno od centara srednjovjekovne hrvatske države čiji su vladari imali posjede u Rižinicama i Gospinom otoku.¹³⁷ Don Lovre Katić navodi kako povod odnošenju moći svetaca bilo rano naseljavanje salonitanskog područja od tada najvjerojatnije poganskih Slavena.¹³⁸

Slavenima je u fokusu bilo pridobivanje nove zemlje te nisu gajili veliki interes prema antičkim urbanim strukturama. Zbog načina života i političke strukture brojnih plemena i klanova područje salonitanskog agera pod slavenskom kontrolom bilo je brzo ruralizirano.¹³⁹ Kada se novopridošlo stanovništvo doselilo na solinsko područje Salona je bila u ruševinama te je na nekim mjestima bila potpuno poplavljena. Nažalost, potencijalne lokalne legende i priče vezane uz Salonu nestale su uslijed bijega stanovništva od osmanske opasnosti tijekom ranog novog vijeka.¹⁴⁰

Prilagodba je tek nastupila kroz poslanje bizantskih i karolinških misionara. Upravo je kršćanstvo stvorilo temelje za razbijanje ugrađenih plemenskih modela i prihvaćanje, u hrvatskom slučaju, karolinškog modela vladanja.¹⁴¹ Zahvaljujući bizantskoj želji da ostane povezana s Ravenom antička civilizacija se donekle sačuvala u naseljima uz more. Tada se Crkva postavila kao baštinik i širitelj stare tradicije među slavenskim pridošlicama. Dok su neke sklavinije naslijedile ime antičkih gradova poput Duklje koja nosi svoj naziv prema Dokleji, takav slučaj nije bio sa Salonom. Teško je pretpostaviti je li je bilo riječ o preslabom utjecaju klerika ili prejakoj prisutnosti novopridošlog stanovništva pa se kasnije ustalio naziv Hrvatska.¹⁴²

Solin je u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi bio jedan od važnijih centara. Katić navodi da je u 10. stoljeću tamo podignut mauzolej s grobovima mnogih kraljeva i kraljica. Prvi spomen hrvatske arhitekture u okolici Solina je crkva sv. Jurja u Putalju koju je podignuo knez Mislav u prvoj polovici 9. stoljeća.¹⁴³ Srednjovjekovni Solin podignut je bez jasnog planiranja i fokusa na zaštitu od napada. Tako je nastao niz raštrkanih zaselaka koji su se rasporedili oko ostataka Salone. Ovakav pristup bio je

¹³⁷Bulić 1986, 52.

¹³⁸L. Katić, *Solin od VII do XX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, 1956, 20. (Dalje u tekstu Katić 1956.)

¹³⁹Maraković, Turković 2006, 94.

¹⁴⁰Babić 2006, 105.

¹⁴¹Maraković, Turković 2006, 94.

¹⁴²Babić 2006, 98.

¹⁴³Katić 1956, 20.

klasičan za slavensko naseljavanje te je onemogućio stvaranje uvjeta za pravilno stapanje rimske ostavštine i novih slavenskih običaja.¹⁴⁴

5.2. Odnos srednjovjekovne hrvatske države prema spolijaciji

Procesi koji su se odvijali tijekom kasne antike nesumnjivo su imali utjecaj na način korištenja spolija u ranom srednjem vijeku. Na prostoru Dalmacije njihova implementacija bila je slična neovisno o tome je li je bilo riječ o mjestu pod bizantskom

¹⁴⁴ Maraković, Turković 2006, 95.

ili slavenskom upravom, naročito jer su se njihove jurisdikcije nerijetko poklapale. Prisutni su poznati odnosi prema antičkim ostacima, od njihovog i korištenja za građevinski materijal do korištenja dijelova poput stupova i kapitela u dekorativne svrhe s isticanjem tradicije.¹⁴⁵ Intenzivno korištenje antičkog materijala u Dalmaciji ne čudi s obzirom na njegovu brojnost i laku dostupnost. Neki od njih su bili više puta iskorištavani u razne svrhe kako je vrijeme prolazilo od velikih projekata poput dizanja bedema do sitnih kao gradnje ogradnih zidova polja. Kao što je već bilo rečeno fino obrađeni dijelovi ruševina bili su sve traženiji kod novih gradnji zbog svoje kvalitete i isplativosti.¹⁴⁶ Nadgrobni spomenici se naveliko koriste kao građevinski materijal tijekom srednjeg vijeka, ali i kasnije. Tadašnjim stanovnicima bilo je lakše odvući ih s bivših nekropola nego uzimati materijal s monumentalnijih ruševina. Posebno je bio cijenjen mramor te su neke stele bile idealne za popločenja.¹⁴⁷

Mnoge crkve na solinskom području su u kasnijim vremenima bile srušene ili su propadale. Iz tih razloga teško je utvrditi na kojim pozicijama i u kojoj mjeri su spoliji na njima bili korišteni. Ipak, sa sigurnošću možemo reći da su natpisi na njima bili ugrađivani, čak i ako je bilo riječ o poganskima. Budući da je od većine crkava ostao samo temeljni dio najviše odgovora nam pružaju upravo njihovi podovi. Pronađeni poganski natpisi bili su okrenuti prema gore te se njihova pozicija može objasniti simboličkom potvrdom trijumfa kršćanstva nad poganstvom jer su vjernici mogli gaziti po njima.¹⁴⁸ Ipak stanovništvo srednjeg vijeka najvjerojatnije je bilo indiferentno prema poganskim natpisima, jer većina nije uopće znala o čemu je riječ. To objašnjava poganske spolije koji u tom razdoblju nisu bili ugrađivani u pod.¹⁴⁹ Štoviše, što je vrijeme odmicalo svaki komad antičke baštine postao je oznaka povezanosti i oslanjanja na nju. Nazivi lokaliteta poput Manastirina i Šuplje crkve kao i ranije fotografije na kojima se vide kamene gomile pokazuje da je postojalo, barem minimalno, održavanje ranokršćanskih lokaliteta tijekom srednjeg vijeka pa i kasnije. S druge strane, poganske

¹⁴⁵ Babić 2006, 91.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 92.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 96.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 94.

¹⁴⁹ Demicheli 2017b, 198.

građevine, izuzev amfiteatra i teatra, nisu bili vidljivi kada se otpočelo s arheološkim istraživanjima u 19. stoljeću.¹⁵⁰

Slika 7. Šuplja crkva, fotografirao: Petar Grubišić.

Iako su nekropole antičkog svijeta bile zaštićene od otuđivanja i uništavanja, vrijeme je ipak činilo svoje te Salona nije bila izuzetak. Kod brojnih grobova došlo je do preslojavanja, devastacije i ponovne uporabe ulomaka s ranijih ukopa.¹⁵¹ Skupocjeni mramorni sarkofazi koji su već promijenili više vlasnika tijekom antike zbog svoje vrijednosti koriste se i u kasnijim razdobljima. Njima se dodaju novi ukrasi i natpisi

¹⁵⁰Babić 2006, 101.

¹⁵¹*Ibid.*, 96.

ovisno o osobi koja je bila pokapana u njima.¹⁵² Drugi nadgrobni spomenici poput urna bili su korišteni kao kamenice za ulje, bazeni u kojima se prala odjeća pa čak i kao pojila za stoku.¹⁵³

Hrvatski vladari u okolici Solina ponajviše su uzimali antičke kapitele i stupove te je jasno da je mramor bio u stalnoj potražnji. Ukapanje u antičkim sarkofazima vjerojatno je predstavljalo jasan simbolički čin kojim se htio potvrditi legitimitet i povezivanje s rimskim nasljeđem. Karlo Veliki također je bio pokopan u sarkofagu s prikazom Prozerpine otmiče. Takvo pozivanje tradiciju u konačnici potiče stvaranje priča i legendi vezanih uz pokopane vladare.¹⁵⁴

Salona se također koristila i kao kamenolom. U blizini amfiteatra bugarski bjegunac Pinčo je dobio dozvolu od kralja Stjepana Držislava za podizanje crkve sv. Mihovila. U ispravi koja se datira oko 1000. godine kao primarni izvor materijala trebali su poslužiti ostaci amfiteatra. Pitanje autentičnosti isprave je upitno, ali se smatra da je original prepravljen u 13. stoljeću i uveden u *Registar dobara*.¹⁵⁵ Solin je izrazito pogodan za gradnju mlinica, čija je uporaba, s prekidima, traje od antike do danas. Upravo je bjegunac Pinčo podignuo crkvu sv. Mihovila u zamjenu za gradnju dvaju mlinova. Oni su bili toliko važni da ih se bilo teško i zakupiti na određeno vrijeme te se više vlasnika mlinova nalazilo unutar jedne mlinice.¹⁵⁶ Od crkve sv. Mihovila od Slanog danas se pretpostavlja da je ostao fragment zabata oltarne ograde koji je danas ugrađen u Paraćeve dvore.¹⁵⁷

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ *Ibid.*, 97.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 107.

¹⁵⁵ Katić 1956, 50.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 59.

¹⁵⁷ E. Marin, *Starohrvatski Solin*, Split, 1992, 114. (Dalje u tekstu Marin 1992.)

Slika 8. Ostaci salonitanskog amfiteatra (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije trgovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 103.)

Postojala je i lučica na rtu Glavice gdje se odnosilo kamenje odvaljeno s ruševina Salone. Takva trgovina većinom je bila u funkciji samo zbog građevinske vrijednosti, ali pojedini natpisi uzimani su i radi svoje simboličke i estetske vrijednosti. Takve primjere, osim u Saloni, imamo i na području ranosrednjovjekovne Hrvatske.¹⁵⁸ Poznati su primjeri iz Trogira i Splita koji su veliku količinu materijala dopremili između 9. i 13. stoljeća. Kod potonjeg najviše su građene težačke kuće. Ne smije se isključiti ni prenošenje vrijednog materijala preko Jadranskog mora jer je on zbog prestanka proizvodnje postao izuzetno tražen. Jedan od podataka stranih vladara koji su raznosili kamenje iz Salone dolazi u poslanici bosanskog kralja Tvrtka 1390. godine.¹⁵⁹ Tada su stupovi bili korišteni kako bi se odredile granice splitske općine. Nepostojanje aktivnih kamenoloma u to doba postavlja korištenje ruševina kao jedini mogući izvor građevinskog materijala.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Babić 2006, 105.

¹⁵⁹ C. Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 53, 1950/51. 197. (Dalje u tekstu Fisković 1951.)

¹⁶⁰ Fisković 1951, 198.

6. Buđenje humanističkog interesa za antiku na istočnoj obali Jadrana

Gradovi na istočnoj obali Jadrana, naročito na području Dalmacije, bili su u bliskom kontaktu s centrom humanizma, Apeninskim poluotokom. Upravo je razmjena ideja i znanja utjecala na snažan razvoj hrvatske renesanse koja je uspješno pratila trendove sa zapadne strane Jadranskog mora. Upravo su se kasniji znanstvenici poput Ivana Lučića oslanjali na radove dalmatinskih humanista poput Marka Marulića u svojim istraživanjima.¹⁶¹ Kao začetnici skupljača epigrafskih zapisa na dalmatinskoj obali navode se Petar Cipiko i Juraj Benja koji su po povratku iz Italije postali promotori humanizma.¹⁶² Interes za antičke natpise postojao je i prije dolaska Cirijaka iz Ankone dalmatinskoj obali, ali sa sigurnošću se može pretpostaviti da je njegovaposjeta dodatno raspirila znatiželju lokalnih učenjaka. Uspostavio je prijateljske odnose u Splitu i Trogiru te se među njegovim spisima mogu pronaći i natpisi koji potječu iz Salone.¹⁶³ Petar Cipiko bio je prvi skupljač i prepisivač antički natpisa u prvoj polovici 15. stoljeća na istočnoj jadranskoj obali čije je djelovanje zabilježeno. On je predstavljao ustaljenog humanista koji gaji otvoren interes prema epigrafiji, a taj stav je vjerojatno preuzeo u periodu kada je bio u Italiji.¹⁶⁴

Renesansa je potakla interes u Splitu za reprezentativnim ulomcima urušene Salone, koji ju je dotad promatrao kao kamenolom. Plemstvo i obrazovaniji građani otpočinju s prikupljanjem, proučavanjem i prezentiranjem sakupljenog materijala u skladu s trendovima koji su otpočeli u Europi.¹⁶⁵ Marko Marulić je u svojem *Tumaču uz natpise starih (In epigrammata piscorum commentarius)* s početka 16. stoljeća napisao posvetu i svom prijatelju Dmini Papaliću s kojim je tragao natpise po Saloni. S očiglednom žalošću pisao je o izgubljenoj prošlosti salonitanskog kraja. U pravom humanističkom duhu oni su upijali antičku baštinu pokušavajući skupiti što više informacija o prošlosti koja je izmicala.¹⁶⁶ Marulić se zbilja osjećao potomkom građana Salone koji su izbjegli u Split. Samo odrastanje u sklopu Dioklecijanove palače sigurno

¹⁶¹ Lučin 2015, 24.

¹⁶² *Ibid.*, 40.

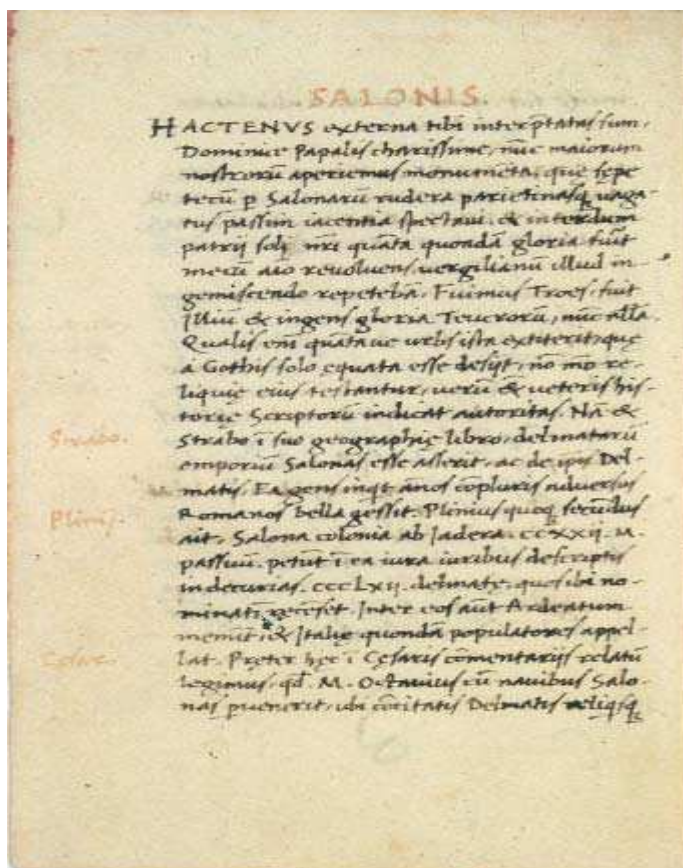
¹⁶³ *Ibid.*, 41.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 45.

¹⁶⁵ Demicheli 2017b, 189.

¹⁶⁶ B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*. Viella, Rim, 2008, 25. (Dalje u tekstu Lučin 2008.)

je ostavilo dubok utisak na njega. Kao potvrda svim tim pričama nedaleko je bila i sama Salona koja tada impresivnija nego danas.¹⁶⁷ Unutar svoga djela poseban odjeljak imaju salonitanski natpisi pod naslovom *Salonis*. Tu je ujedno i najočitije humanističko tugovanje za antičkim vremenima.¹⁶⁸ Iako je Marulić kopnenim putem odlazio na izlete u Salonu, glasovita salonitanska luka bila je aktivna i tijekom 16. stoljeća unatoč gubitku povezanosti mora sa zaledem.¹⁶⁹ Također navodi da je upravo iz salonitanske luke Papalić dao prenijeti spomenike za svoju zbirku.¹⁷⁰

Slika 9. Marulićeva *In epigrammata priscorum commentarius*, početak odjeljka posvećena salonitanskim natpisima (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 101.)

Ostaci Salone u stoljećima nakon njezina pada poslužili su kao izvor već obrađenog kamena koji se nosio u Split za gradnju utvrde i zvonika, a kasnije i u

¹⁶⁷ Lučin 2008, 26.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 27.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 97.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 104.

Veneciju. Pisanje Marulićevog tumača smješta se između 1503. i 1510. godine te je među najranijim epigrafskim raspravama u humanističkoj Europi. Cjelokupni rad ima 141 antički natpis od čega ih 29 pripada području Salone.¹⁷¹ Tijekom zapisivanja dodaje gramatičke napomene, objašnjava antičke pojmove te povremeno ubacuje vlastite moralne osvrte te se poziva na antičke pisce. O očuvanosti Salone govori nam i mletački sindik Giovanni Battista Giustiniano sredinom 16. stoljeća.¹⁷²

Marko Marulić i Dmine Papalić najvažnije su točke humanističke hrvatske epigrafije. Prvi je dakako zaslužan za djelo koje se bavi natpisima, dok je o životu potonjega malo toga poznato. Pretpostavlja se da je odrađivao municipalne dužnosti u gradu zbog svog plemićkog statusa. Smatra se da su njihove obitelji bile blisko povezane te da je on bio približno istih godina kao i Marulić.¹⁷³ Danas se smatra da je Dmine Papalić bio amaterski povjesničar, skupljač epigrafskih spomenika i drugih antikviteta.¹⁷⁴ Marulić na početku svoga dijela navodi kako ga je odlučio napisati na Papalićev nagovor što može značiti da potonjem nedostajalo znanja da sam protumači natpise.¹⁷⁵ Nakon njegovih i zapisa nepoznatog milanskog humanista otpočeto je djelomično raznošenje natpisa iz njegove zbirke. Određeni primjerci završili su diljem Italije u gradovima poput Trevisa, Verone, Padove i Venecije. Dio njih nalazio se ugrađen u zidove Papalićeve palače do kraja 19. stoljeća kada su predani Arheološkom muzeju u Splitu. Do danas ih je preživjelo svega dvanaest od čega se pet nalazi u muzeju, četiri se nalaze u Italiji, jedan je pronađen u podu splitske katedrale, a posljednji otkriveni nalazi se u stubišta Papalićeve palače. Većina njih je poprilično istrošena i oštećena.¹⁷⁶ Važno je napomenuti kako Marulić nije vodio obzira jesu li natpisi autentični ili je riječ o falsifikatima. Ipak u obzir treba uzeti da je njegov tumač među prvim takvoga tipa te je samim time bitan za europsku epigrafiku.¹⁷⁷ Poznat je i trend uklanjanja originalnog natpisa umjesto kojeg bi se uklesala imitacija kojom se pokušavala prizvati antička tradicija. No, sadržaj teksta je dakako najčešće odudarao od

¹⁷¹*Ibid.*, 100.

¹⁷²*Ibid.*, 101.

¹⁷³Lučin 2015, 54.

¹⁷⁴*Ibid.*, 55.

¹⁷⁵*Ibid.*, 56.

¹⁷⁶*Ibid.*, 58.

¹⁷⁷*Ibid.*, 62.

vrste spomenika. Papalićeva zbirka ima takav slučaj s nadgrobnom stelom iz prvog stoljeća.¹⁷⁸

Stvaranje zbirke nije bilo ograničeno samo na Papalića već su i drugi njegovali kolekcionarski duh. Tako je Ivan Lucić u svojoj rodnoj kući u Trogiru uredio mali lapidarij tijekom 17. stoljeća. Njegov sugrađanin Dragazzo je također imao u vlasništvu par starinskih natpisa. U istom vremenu književnik Juraj Dragišić de Caris otkupljuje mali lapidarij za dvorište svoje kuće u Splitu.¹⁷⁹ Sredinom 18. stoljeća nadbiskup Pacifik Bizza osnovao je u Dioklecijanovoj palači *Museum Spalatinum Archiepiscopale*. Tijekom tog razdoblja isusovac Franjo Ante Zaccaria donio mu je 62 natpisa koja je nadbiskup potom dao uzidati u svojem dvoru. Kasnije je taj broj porastao do 182.¹⁸⁰ Zanimljivo je da je Marulićevo doba označilo vrhunac aktivnosti u bavljenju s antičkim natpisima te da poslije toga dolazi do opadanja u istraživanjima.¹⁸¹ Postoje tri moguća objašnjenja za opadanje interesa. Prvi je prelazak fokusa humanizma s jednostavnog prepisivanja i bilježenja na autorski pristup koji je tražio razvoj kritičke i filozofske misli. Unutar toga nalazi se i drugi razlog jer su se hrvatski intelektualci okrenuli prema pet grana *studia humanitatis*. Izostanak daljnjeg razvoja može se objasniti i političkim okolnostima. Naime, osmanska najezda već je u Marulićevo vrijeme zaprijetila solinskome području.¹⁸²

¹⁷⁸ Demicheli 2017b, 190.

¹⁷⁹ Marin 1992, 83.

¹⁸⁰ J. Dukić, *Istraživanje i objavljivanje salonitanskih kršćanskih natpisa*, Tusculum 2, 2009, 178. (Dalje u tekstu Dukić 2009.)

¹⁸¹ Lučin 2015, 63.

¹⁸² *Ibid.*, 64.

7. Solinski prostor u turbulentnom ranom novom vijeku

7.1. Salona tijekom mletačke uprave i sukoba s Osmanlijama

Mletačka vlast nije zaustavila praksu iskorištavanja Salone kao kamenoloma. Naprotiv s vremenom se taj proces samo pojačavao. U 16. stoljeću gradski knez Ivan Krstitelj Molin poslan je u potragu za mramornim stupovima i drugim materijalom koji je potom bio iskorišten za gradnju duždeve palače u Veneciji. Zabilježeno je odnošenje pet mramornih stupova 1526. godine uz pomoć lađa u zamjenu za darovnice u obliku zemlje i prepelica za Božić.¹⁸³ Stoga je danas sigurno da je veliki dio spolija koji se nalaze u Veneciji potječe iz Dalmacije. Također se u venecijanskim antikvarskim kolekcijama nalaze brojni salonitanski natpisi, naročito u Muzeju Nani.¹⁸⁴

Kandijski rat je imao više posljedica po Solin. Prva i očita bila je ta da su se ratne operacije odvijale upravo na njegovom teritoriju. Naime početkom 1647. godine mletački general Foscolo pokušao je zauzeti Klis od Osmanlija te time ujedno i osigurati Mlečanima područje Solina. Druga posljedica je bilo veliko doseljavanje stanovništva s Petrovog polja prvo na područje Vranjica, a potom i ostatka Solina.¹⁸⁵ Iste godine Foscolo naređuje rušenje ostataka Salone koji bi mogli protivnicima poslužiti kao uporište. Tu situaciju je iskoristio drugi providur Antonio Bernardo devet godina kasnije kada je veliku količinu srušenog kamenja iskoristio za gradnju splitskih utvrda.¹⁸⁶ Bulić navodi kako su već u 14. stoljeću dijelovi amfiteatra iskorišteni za gradnju triju crkava. One su najvjerojatnije nastradale uslijed osmanske provale.¹⁸⁷

Nije samo salonitanski amfiteatar bio u opasnosti od rušenja u svrhu ponovne upotrebe materijala. Dobar primjer sa sretnijim završetkom imamo u Puli. Rušenje teatra i amfiteatra spriječio je akvilejski patrijarh u drugoj polovici 13. stoljeća zaprijetivši kaznom od sto bizantinskih zlatnih kovanica svakome tko prekrši zabranu. Nakon uspostave mletačke prevlasti Pula je također platila svoj danak u antičkom

¹⁸³ Fisković 1951, 198.

¹⁸⁴ Demicheli 2017b, 184.

¹⁸⁵ Rapanić, Katić 1971., 125.

¹⁸⁶ Fisković 1951, 201..

¹⁸⁷ Bulić 1986, 73.

materijalu koji je odnesen kao spolij u Veneciju. Krajem 16. stoljeća pojavila se ideja o rušenju pulskog amfiteatra koji bi se potom rekonstruirao u Veneciji. Provođenje odluke Velikog vijeća 1583. godine spriječio je tek senator Gabirele Emo. U znak zahvale njegov grb s natpisom na latinskom jeziku izvješten je na sjevernoj strani amfiteatra.¹⁸⁸ Usljed ratnih aktivnosti 1632. godine inženjer Antonio de Ville opet je zaštitio amfiteatar od uništenja, ali to je kao posljedicu imalo rušenje teatra. Jeftiniji materijali iskorišteni su za gradnju utvrde do su dragocjeniji odneseni u Veneciju.¹⁸⁹

Poznat je događaj iz 1678. godine kada je providur Petar Valier nagradio odvjetnika G. Kavanjina s četiri tisuće komada kamenja iz Salone u znak zahvale za dobro odrađenu službu. Providur Vendramin je 1711. godine dozvolio nadbiskupu Cupilliju odnošenje materijala iz Solina za gradnju zgrade u Splitu. Pred kraj mletačke uprave 1792. godine providur Angelo Diedo zahvaljuje Jurju Politeu na slanju sanduka kamenja i mramora te moli dostavu još veće količine. Bulić čak navodi Dioklecijana kao ranog pljačkaša jer je iz Egipta dopremio stupove od granita, porfirai mramora kao i dvije sfinge.¹⁹⁰ Postojali su i ljudi koji nisu bili zadovoljni s razaranjem salonitanskih ostataka. Upravo se u krajem 18. stoljeća pojavljuje pjesma *Uzdasi i plac starcza Milovana varh rasuchja solinskoga i izroda sadascniega jasnoga i velle xaloznoga splitskoga* koja se pripisuje fra Andriji Dorotiću. On posebno navodi uništavanje Salone kroz ove stihove:

*Uspomene stare ostavimo
A sadasnje tughe prividimo
Grad i zgradde nuder iskussimo
I pravedno svi sto je rezimo.
Mire tvarde sada raskopaju
I penxere na gni prokopaju
Stine strassne s'mlatima razbiju
Prage lipe na kuse pribju*

¹⁸⁸ V. Girardi-Jurkić, *Roman spolia from necropolises and their reuse for reinforcing late antique city walls and for building edifices of the modern era in Pula*, Hortus Artium Medievalium 17, 2011, 25. (Dalje u tekstu Girardi-Jurkić 2011.)

¹⁸⁹ Girardi-Jurkić 2011, 26.

¹⁹⁰ Bulić 1986, 32.

*Stupevuku, i drughim pridaju
 Mramor kradu srama neimaju
 Na ta nacin starinu skoncaju
 I svu slavu svoju pomarcaju
 Stupe vade porfida twardoga
 Zide grade stignja Slatinskoga
 Ah grihote Inglezi rekosse
 Kad rasuchje takovo najdosse
 A Polace staro uressenje
 Sve razmechju kako zlo stecenje
 Mislech dache blago iskopati
 Za bogliese mochi raskassati.¹⁹¹*

Slika 10. *Sarkofazi*, autor: Françoise Cassas (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 172.)

¹⁹¹ Fisković 1951, 204.

7.2. Odnos doseljenog stanovništva prema salonitanskim ostacima

Usred Kandijskog rata od 1645.-1669. godine mletačka vlast povratila je Klis i Solin unatoč gubicima drugih teritorija. Ovaj događaj je bitan jer su se tijekom njega doselili današnji stanovnici Solina. U zamjenu za vojnu službu narod se iz Petrovog polja kod Drniša naselio prvo u Vranjicu te potom na šire solinsko područje.¹⁹² Pretpostavlja se da je na solinsko područje došlo oko šesto obitelji koje se više bavilo stočarstvom i ratarstvom te nije bilo gusto grupirano već je njegovalo raštrkani tip naselja.¹⁹³ Kraj osmanske prijetnje dovelo je do okretanja hajduka na lokalno stanovništvo. Kako su pljačkanja kršćana postala učestalija tako su imućnije i brojnije obitelji odlučile na defenzivnu gradnju kako bi se zaštitile od razbojnika.¹⁹⁴ Kao uzori za gradnju solinskih dvori postavlja se osmanska verzija Gradine kao i mlinice koje su imale zaštitne kule.¹⁹⁵ Brojni spoliji otkriveni su na svom originalnom mjestu prilikom kopanja temelja za kuću. Stoga se njihovo korištenje, osim praktičnosti, može objasniti i svojevrsnom potvrdom vlasnika da se oslanja na baštinu mjesta gdje je podignuo kuću. No postojali su i spoliji koji nisu bili te sreće te su bili otkriveni tek nakon skidanja žbuke koja je nanesena na njih prilikom gradnje. Danas se teži da se nakon restauracije kuća i skidanja žbuke spolije ostavlja vidljivima.¹⁹⁶ Stele su bile naročito tražene zbog svoje praktičnosti i dekorativne uloge. Obrađeni kamen imao je pet od šest ploha koje su bile zaravnjene, što je olakšavalo ugradnju, a prednja isklesana strana bila je idealna za vanjski dio zida te je time ukrašavala kuću.¹⁹⁷

Što je opasnost sve više opadala to su graditelji sve manje ovisili o ruševinama te je kamen s kojim se gradilo postajao rafiniraniji.¹⁹⁸ S Požarevačkim mirom 1718. godine normalizira se život u solinskom kraju. Polagano jačaju poljoprivredna i mlinarska aktivnost. Na polovici stoljeća to postaje očito i kod tipa kuća. Zadnji dvori

¹⁹²Katić 1956, 81.

¹⁹³*Ibid.*, 84.

¹⁹⁴Rapanić, Katić 1971, 129.

¹⁹⁵*Ibid.*, 132.

¹⁹⁶Demicheli 2017b, 194.

¹⁹⁷*Ibid.*, 193.

¹⁹⁸Rapanić, Katić, 132.

su tada izgrađeni te započinje gradnja kuća s altanom.¹⁹⁹ Solinske mlinice su imale brojne spolije, ali su one do danas većinom srušene.²⁰⁰ Lako je pretpostaviti postojanje velike količine materijala u sekundarnoj uporabi na tim građevinama.²⁰¹ Nije sav antički materijal iskorišten u gradnji. Kamene urne bile su idealne za čuvanje sira u ulju ili spremanje oraha i smokava. S druge strane, sarkofazi su znali biti korišteni kao kamenice za ulje ili pojilišta za stoku, a nekad i za pranje rublja. Kasnije će Bulić redovito obilaziti težake te otkupljivati spomenike ovisno o njihovoj vrijednosti.²⁰²

Alberto Fortis žali nad bijednim ruševinama koji su ostali od nekoć veličanstvene Salone. Navodi kako su događaji u protekla dva stoljeća prije njegove posjete do kraja uništili sve što su barbari propustili pri pljački grada. Pritom navodi zapis senatora Giambattiste Giustinijana koji u 16. stoljeću s divljenjem piše o mramornim primjercima koje polagano guta zemlja. Dodaje kako obližnji težaci često obilaze ruševine u pogodnim materijalom te ga prilagođavaju sebi neovisno o njihovoj umjetničkoj ljepoti. Toliko su uporni u svojim činovima barbarizma da ne žele ni prodavati pronađene primjerke po povoljnoj cijeni. Fortis posebno navodi jednog seljaka koji je otkrio ploče s kojih je jedva on jedva uspio prepisati natpise prije nego je težačko dlijeto upropastilo još jedan spomenik. Spomenuti seljak već je bio zloglasan po uništavanju svakakvih salonitanskih ostataka.²⁰³

Putopisac Theodor Schiff u drugoj polovici 19. stoljeća navodi kako se na većini kuća u Solinu nalaze mramorni reljefi s grčkim ili rimskim natpisima, od kojih su neki bili naopako ugrađeni zbog neznanja graditelja. Navodi kako su i mramorni sarkofazi služili seljacima kao kameni stolovi ispred njihovih kuća.²⁰⁴ Solin je u to vrijeme već postao važno tranzitno mjesto između zaleđa i Splita te se grade brojne krčme uz razvoj primitivnog hotelijerstva. Osim trgovačkih putnika Solin postaje i izletište splitskom

¹⁹⁹ Katić 1956, 89.

²⁰⁰ Demicheli 2017b, 191.

²⁰¹ Katić 1956, 62.

²⁰² Demicheli 2017b, 202.

²⁰³ A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split, 2004, 178.

²⁰⁴ T. Schiff, *Iz poluzaboravljene zemlje*, Split, 1997, 61.

građanstvu koje je ovisilo o solinskoj vodi koja se kupovala i u bačvama prenosila u Split.²⁰⁵ Već 1840. godine Solin je imao 126 kuća te je imao 1446 stanovnika.²⁰⁶

8. Otkrivanje salonitanske baštine

8.1. Rast državnog interesa za Salonu

Nakon napoleonskih ratova, od čega je za arheologiju bitan Napoleonov pohod na Egipat, počinje natjecanje između europskih sila u skupljanju starih predmeta i umjetnina. Elite se sve više natječu kako bi stekli što veću zbirku te se time dobili prestiž unutar staleža. Time se htjela ojačati nadnacionalna baština i kulturna superiornost naspram suparnika. Od početka 19. stoljeća europski vladari potiču stvaranje antičkih zbirki s ciljem nacionalnog dobra. Posljedica ovoga je da većina većih europskih arheoloških muzeja osnovana na antičkim zbirkama koje se baziraju na sličnim kulturnim i umjetničkim simbolima. Prvotno se prednost davala potrazi za luksuznim predmetima te su sva istraživanja i putovanja financirana ne obazirući se na očuvanje lokaliteta.²⁰⁷

Razni njemački putopisci opisivali su Dalmaciju u vidu pastorage koju je poremetila osmanska provala sve do oslobođenja nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Propaganda je kasnije nadodala da će je austrijski car spasiti od Osmanlija, ali i utjecaja Mletaka. Interes za dalmatinske krajeve i istočno Sredozemlje bio je dodatno potaknut čitanjem dijela koja su pisana o njima tijekom srednjeg vijeka.²⁰⁸

Franjo I. je 1804. godine stvorio austrijsku carsku titulu te je vjerojatno htio pojačati svoj legitimitet skupljanjem brojnih umjetnina. Prvi primjer skupljanja umjetnina s područja Dalmacije od strane austrijske vlasti imamo tijekom 1802. godine.

²⁰⁵ Katić 1956, 90.

²⁰⁶ Rapanić, Katić 1971, 135.

²⁰⁷ A. Sedlar-Torlak *Zbirka Vicka Solitra u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Tusculum 7, 2014, 191. (Dalje u tekstu Sedlar 2014.)

²⁰⁸ J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, 2010, 172. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić, Pereža 2010.)

Tada je barun Carneo Steffaneo unutar četiri mjeseca prenio brojne spomenike u Beč. Godinu dana ranije uredovao je i slanjem umjetnina iz Istre na kraljevski dvor.²⁰⁹ U veljači 1802. godine poslao je devet sanduka s brojnim umjetninama od čega su dva bila iz Salone te su najvjerojatnije sadržavale kipove.²¹⁰ Carski muzej u Beču već je 1805. godine financirao iskopavanja u Saloni. Nakon nekog razdoblja bjesomučne potrage za predmetima austrijska uprava u Dalmaciji započela pripremu zakona kojima je bio cilj zaštititi spomenike te rasipanje i uništavanje Salone i njezinih umjetnina.²¹¹ Zbog velike socijalno-političke dinamike na salonitanskom prostoru većina spomenika pronađena je van svoje originalne pozicije. Osim na poljoprivrednim površinama brojni vrijedni materijal već je bio u sekundarnoj uporabi kod doseljenog stanovništva. Njegova uporaba je mogla biti građevinska, ali i dekorativna, ovisno o primjerku i potrebi.²¹²

Prvi konzervator Dalmaciji pod austrijskom upravom bio je Ivan Luka Garagnin Mlađi koji se obrazovao na području ekonomije, prirodoslovlja i agronomije. Također je bio aktivan u znanstvenim krugovima te je bio u korespondenciji s velikim brojem znanstvenika. Austrijska vlast namjeravala je osnovati Kabinet za Dalmaciju te se uskoro zabranjuju neovlaštena iskopavanja kao i prodaja luksuznih antikviteta.²¹³ Garagnin je djelomično ispunio nalog carske vlasti te se više fokusirao na očuvanje postojećih objekata te se trudio spasiti Salonu od daljnjeg uništavanja. Kao generalni nadzornik u potrazi za luksuznim predmetima osim iskapanja počinje i pregovarati s lokalnim stanovništvom oko prodaje već pronađenih antikviteta.²¹⁴ Neke od pronađenih natpisa dao uzidati u istočni dio zida u obiteljskom vrtu.²¹⁵

Privremeni nestanak organizirane straže između 1805. i 1818. godine ponovno je doveo do uspostavljanja ilegalnog uzimanja spomenika i kamenja iz Salone. Tako je primjerice talijanski putopisac G. Concina je godinu dana prije Garagninova odlaska

²⁰⁹ V. Maštrović, *Dva primjera odnosa austrijskih vlasti prema umjetninama u prvoj polovini XIX st. u Dalmaciji i Istri*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, 1980, 657. (Dalje u tekstu Maštrović 1980.)

²¹⁰ Maštrović 1980, 658.

²¹¹ Sedlar 2014, 191.

²¹² Demicheli 2017b, 181.

²¹³ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 169.

²¹⁴ *Ibid.*, 170.

²¹⁵ Dukić 2009, 178.

vidio kako se ženski kip ukrcava na brod za Ankonu. Uz to spomenuo je kuću koja je bila ukrašena antičkim natpisima koja se nalazila pokraj amfiteatra.²¹⁶

Posjet cara Franje I. 1818. godine bio je ključan za promjenu odnosa prema Saloni. Pratnja je stvorila dojam istraživanja egzotičnog područja prozvavši Salonu prozvala *der Österreichische Pompei*.²¹⁷ Vodič carskoj pratnji bio je Vicko Andrić, a na dijelovima gdje kočija nije mogla proći car je išao konjem. Franjo I. je zabilježio brojne razasute sarkofage uzduž ceste prema Trogiru. Naročito je bio zadivljen sarkofagom koji se nalazio u izdubljenoj pećini koja se nalazila u litici te je bila okružena maslinikom. Kasnije će na tom mjestu biti izgrađena crkva sv. Kaja 1858. godine.²¹⁸ Obišao je Lanzinu i Solitrovu zbirku te je između ostalog zabilježio i sarkofage koji su služili kao dio česme te je uočio poznati Augustov torzo koji se tada nalazio na ulazu u dvorište.²¹⁹ Kasnije su brojne te predmete otkupili časnici austrougarske mornarice za svoje privatne zbirke ili muzeje matične zemlje. U sklopu natjecanja među europskim velesilama na kulturnom polju Franjo I. je 1820. godine osnovao Arheološki muzej u Splitu.²²⁰

²¹⁶ *Ibid.*, 172.

²¹⁷ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 172.

²¹⁸ *Ibid.*, 173.

²¹⁹ *Ibid.*, 174.

²²⁰ *Ibid.*, 175.

Slika 11. *Salonitanski spomenici*, autor: Franjo Bratanić (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 185.)

Počeci

Arheološkog muzeja u Splitu

8.2.

djelovanja

Praksa osnivanja lokalnih muzeja bila je prisutna diljem carskih pokrajina kako bi se pobijedilo u kulturnoj utrci. Ipak za razliku od svojih suparnika carska vlast je uzimala samo luksuznije predmete te je dio ostavljala lokalnom stanovništvu. Cilj je bio da se kroz obrazovanje i znanost osigura odanost podanika.²²¹ Brojne skice i slike pejzaža kao i privatne zbirke skupljene od strane zainteresiranih kolekcionara bili su jedini uvid u ostatke prijašnjeg centra provincije Dalmacije.²²² Carlo Lanza imenovan je prvim ravnateljem muzeja kao i voditeljem iskapanja, dok je Vicko Solitro postao nadzornik starina, a za nadzornik iskopavanja postavljen je Vicko Andrić budući da je jedini imao potrebno iskustvo i izobrazbu.²²³ Istovremeno 1821. godine Rafo Martini je

²²¹ *Ibid.*, 175.

²²² Jeličić-Radonić, Sedlar 2009, 9.

²²³ Sedlar 2014, 191.

kao službeni čuvar Arheološkog muzeja radio nacрте Lanzinih istraživanja te je tjedno obilazio grad kako bi se pobrinuo da mještani ne oštete ili preinače brojne spomenike.²²⁴

Lanza i Solitro su još prije osnivanja muzeja nakupili zavidne zbirke, a potonji se također bavio i preprodajom antičkih predmeta. Lanzina zbirka bila je očigledno bogatija te ju je kasnije njegov sin Francesco prenio u Santa Maria del Rovere kraj Trevisa. Solitrovu zbirku od navodne prodaje stranom liječniku spasio je Šime Ljubić, ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu. On je tvrdio da je zapuštena zbirka nekoliko godina bila u javnoj prodaji te je bila prodavana komad po komad prije nego ju je muzej otkupio 1869. godine. Iste godine otkupio je dio Lanzine zbirke te je kasnije uglavnom otkupljivao predmete od solinskih težaka. Zadnja zbirka koju je otkupio i jedina koju je objavio bila je Ivana Giromette. Na to je Bulić izrazio sumnju da predmeti njegove zbirke potječu iz episkopalnog centra te je od Ljubića tražio njihov povrat. Nakon toga Zagreb neko vrijeme nije sudjelovao u kupnji salonitanskih spomenika.²²⁵ Ne može se sa sigurnošću reći koji je predmet točno pripadao kojoj zbirci jer Ljubić nikada nije zapisao od koga je točno pribavio određeni predmet. Štoviše, budući da je Vicko Solitro bio trgovac antikvitetima, predmeti iz njegove zbirke danas se mogu naći u Splitu, Zagrebu, Beču i drugdje, pa čak i u privatnom vlasništvu.²²⁶

Različita korištenja predmeta iz Salone najbolje nam pokazuje slučaj jednog vlasnika krčme koja se nalazila kraj mosta na Jadru. On je 1839. godine na svojoj zemlji pronašao kip Venere koji je potom iskoristio kao stalak za vješanje robe u krčmi. Nju je za 16 fiorina otkupio slikar Vincenzo Poiret što ga je dovelo u sukob s Arheološkim muzejom u Splitu. Sukladno austrijskom zakonu o zaštiti spomenika iz 25. rujna 1816. godine kip mu je oduzet te mu je isplaćena odšteta, ali on se poslije toga pokušao žaliti namjesniku u Zadru. Kritizirao je muzej zbog nemara prema spomenicima, te ih je prozvao zbog dvostrukih mjerila prilikom privatne kupovine. Prozvao je Lanza i Solitra koji imaju slobodne ruke pri preprodaji antikviteta te da ih uglavnom čuvaju za bogate strance. Uz to spomenuo je i nestanak mozaika koji se svidio caru Franji I. prilikom

²²⁴ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 9.

²²⁵ Sedlar 2014, 192.

²²⁶ *Ibid.*, 203.

njegovog posjeta Saloni, kao i postojanje profesionalnog kamenoresca koji je od dijelova amfiteatra izrađivao vrata i prozore.²²⁷

Ispred krčme se nalazio i veliki mramorni kip koji je služio kao meta za gađanje što je dodatno oštetilo umjetninu. Kip su originalno darovala braća Garagnin muzeju, ali voditelji muzejasu zbog oštećenja smatrali da plaćanje transporta u Split nije isplativo te su naveli da je kip postao bezvrijedan.²²⁸ Kip muškarca u togi kojeg su darovali Garagninovi najvjerojatnije se nalazio blizu prve kuće koja je bila pozicionirana na putu za Split, Iako se danas ne zna gdje se točno nalazilo kao dvije mogućnosti se navode današnja Širina ili most kod Gospina otoka. Poznata je krčma Ivana Mikelića-Mandića koja se nalazila pokraj tadašnje željezničke postaje u blizini amfiteatra. Zidovi krčme bili su ukrašeni brojnim umetnutim spomenicima, dok je odrina sagrađena od različitih antičkih kapitela i stupova. Njezino prvo spominjanje imamo 1890. godine kada su u članku opisana tri reljefa koja su se nalazila na krčmi. Kasnije su se pojavile i njezine slike u vodiču po Dalmaciji te knjizi pisca i slikara Fredericka Hamiltona.²²⁹

Poznat je i sukob između Lanze i Francesca Carrare nakon što je potonji uočio veliki broj grešaka tijekom Lanzinog upravljanja lokalitetom. Uslijedila je optužba da je u potrazi za što ljepšim nalazima 1821. godine u potpunosti ogolio terme na kojima se nalazio mozaički pod kao i brojni manji predmeti. Također postojala je problematika oko Apolonovog torza koji je spomenuo Francesco Lanza, ali on nije bio naveden u muzejskom inventaru iz 1836. godine.²³⁰ Carrara 1845. godine premješta četrdeset natpisa i reljefa iz zbirke koju je započeo nadbiskup Bizza a nalazile su se u predvorju nadbiskupske palače. Ovim potezom htio je osigurati njihovu konzervaciju.²³¹

Carrara također iznosi svoje žaljenje za situacijom u kojoj se nalazi Salona: *Povijest nam otkriva razlog iako nastalim razvalinama, pa je stoga- što rekoh na početku – više od barbarstva starih, uradio vandalizam unuka. Salona je uvijek bila našima kamenolom. Od njezinih ruševina u petnaestom stoljeću velikim dijelom izrasli*

²²⁷ A. Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, 2015, 175 (Dalje u tekstu Duplančić 2015.)

²²⁸ *Ibid.*, 176.

²²⁹ *Ibid.*, 189.-190.

²³⁰ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 175.

²³¹ *Ibid.*, 181.

*splitski zvonik i trogirski katedrala, odatle su Mlečani uzimali građu za koju palaču, Splitski za svoje zidine, Solinjani u svako doba za sve vrste gradnje....*²³²

Slika 12. Francesco Carrara (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 181.)

Istraživanja amfiteatra su započela još s Garagninom te je njegov crtač Giovanni Printz istaknuo da sigurno nije riječ o termama. Također naveo je netko nekoliko godina ranije odnio veći dio stuba koje su bile dio amfiteatra.²³³ Carrara je između 1846. i 1850. godine nastavio istraživanja. Godinu dana prije nego je završio istraživanje otkriva i rimski teatar koji je tada bio zatrpan kamenjem. Vidljive ostatke navodno je srušio neki težak oko 1832. godine.²³⁴ Također je proveo konzerviranje sanduka sarkofaga s prikazima Herakla. Nastojao je urediti nalazište te je otkopao zidove koji su se nalazili oko sanduka te ga je učinio pristupačnijim posjetiteljima.²³⁵ Navodno je Carrara najviše zaslužan za širenje tradicije korištenja dijelova Salone u građevinske svrhe. Ipak, za razliku od prijašnjeg uništavanja rezanjem, on se potrudio da se koriste cjelokupni

²³² F. Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trst, 1850, 66.

²³³ Duplančić 2015, 178.

²³⁴ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 183.

²³⁵ *Ibid.*, 184.

dijelovi za ukrašavanje kuća i okućnica kako bi se spasili od propadanja. Tako je primjerice 1848. godine dopustio korištenje četiriju sarkofaga kao korito za bunar kod Dobrog u Splitu. Nadao se da će javni prostor i korištenje olakšati proučavanje i očuvanje predmeta.²³⁶

Preprodaja nalaza muzeju je i dalje bujala usprkos ograničenjima. Tako je poznat sarkofag Hipolita i Fedre kao i onaj Dobrog pastira otkupio splitski odvjetnik Rossignoli od težaka Luke Gašpića 1859. da bi ga potom prodao trinaest godina kasnije muzeju.²³⁷ Općinska uprava je 20. siječnja 1845. godine izdala zabranu rušenja i raznošenja starina bile one zgrade ili manji predmeti. Zabrana se odnosila i na bilo kakvo mijenjanje vanjskog izgleda starina. Ako je netko planirao graditi na određenoj lokaciji, potencijalno zemljište je prethodno morao obići zaduženi činovnik kako bi se uvjerio kako tamo nema starina. Nova zabrana je proglašena na hrvatskom i talijanskom jeziku u crkvama na trima misama i to tri tjedna zaredom. Glavni začetnik ove ideje bio je Vicko Andrić. Jedan od primjera provođenja zakona bio pokušaj vlasnika zemlje na kojemu se nalazio amfiteatar da si prisvoji kamene ulomke pronađene tijekom Carrarinih istraživanja 1846. godine. U svojim nastojanjima bio je spriječen od strane čuvara ruševina Petra Barišića. Isto tako zabilježeno je otimanje kapitela kojeg je klesar Domenik Bertapelle odnio u Trogir te ga upotrijebio kao oltar.²³⁸ Uskoro je reagirao i tada mladi car Franjo Josip I. koji 1849. godine donosi naredbu kojom uvodi restrikcije u preprodaji antikviteta. Ovime se htjelo zaustaviti osiromašivanje područja Italije pod austrijskom kontrolom, ali ovaj zakon se odnosio na sve krunovine pa samim time i na Dalmaciju.²³⁹ Lokalna uprava je morala zaplijeniti sve umjetnine neovisno o uvjetima trgovine s time da kupac nije imao pravo tražiti naknadu. Cilj je bio da se spomenici sačuvaju te postave na mjesto gdje će biti sigurni.²⁴⁰

Imamo i primjere u kojima su se određene osobe pokušale okoristiti trgovinom ostataka Salone. Nakon što su neki težaci naveli visoku cijenu za otkup nalaza, konzervator Mihovil Glavinić je u razgovoru sa solinskim župnikom saznao da su bili poticani od treće strane. Riječ je bila o Petru Barišiću Guini koji je bio prevarant i

²³⁶ Duplančić 2015, 194.

²³⁷ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 187.

²³⁸ *Ibid.*, 181.

²³⁹ Maštrović 1980, 659.

²⁴⁰ *Ibid.*, 660.

spletkar. No, njega je usmjeravao preprodavač starih kovanica Petar Degraudi koji je godinama bio u sukobu sa splitskim muzejom te je povišenjem cijena pokušao naštetiti svojim suparnicima.²⁴¹ Također je poznat i postupak pokrenut protiv Luke Milišića iz 1879. godine koji je bez dopuštenja uzimao kamenje sa zidina amfiteatra. Dok je Glavinić čekao reakciju lokalnih vlasti kamenje je već bilo prodano za 12 forinta te preneseno i upotrijebljeno u Splitu.²⁴²

8.3. Don Frane Bulić i gradnja kompleksa Tusculum

Mihovil Glavinić se sukobljavao s vlasnicima zemlje koji su uništavali lokalitete i uzimao zemlju u najam s dolaskom Don Frane Bulića započinje praksa otkupa zemljišta.²⁴³ Otkupljuje zemljište lokaliteta *Hortus Metrodori* 1899. godine te ga dvije godine kasnije uređuje. Nakon toga istražuje njezine starije dijelove koji su se dijelom nalazili van zidina.²⁴⁴ Rezultat ovog pristupa bilo je uspješno istraživanje oko 100.000 m² područja Salone koje se nalazilo u vlasništvu države do 1931. godine.²⁴⁵

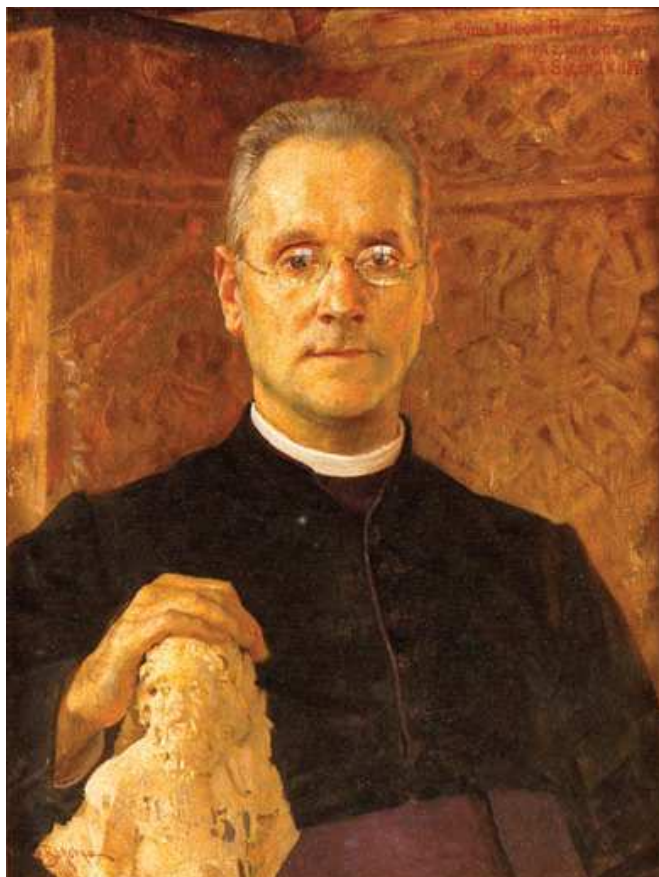
²⁴¹ S. Piplović, *Arheološki radovi u Saloni sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća*, Tusculum 6, 2013, 151. (Dalje u tekstu Piplović 2013.)

²⁴² Piplović 2013, 152.

²⁴³ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 189.

²⁴⁴ Jeličić-Radonić, Sedlar 2011, 79.

²⁴⁵ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 193.

Slika 13. Don Frane Bulić (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 193.)

Inspiracija za gradnju kompleksa Tusculum bila je višestruka. Bulić je bio potaknut brojnim primjerima spolija u svom rodnom Vranjicu.²⁴⁶ Poznata je i priča kada je Ivan Mikelić pokušao nasamariti Franu Bulića time što je krivotvorio natpis. Budući da je bio dobar klesar uz pomoć numizmatičara Degrandija iskoristio je tekst s Dioklecijanovog novca. Uklesao je napis *Advent(u) Aug(usti) Diocl(etiani)* dodavši nekoliko slova te ga je potom stavio u gnoj kako bi ga prividno učinio starijim. Bulić je brzo prozreo da je riječ o krivotvorini, ali Mikelić se držao svoje priče sve do 1894. godine kada je održan Prvi međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju. Tada je priznao da je natpis lažan te ga je uzidao u svoju kuću za uspomenu. Duplančić navodi kako je Mikelićeva kuća inspirirala Bulića da izgradi te kao najbolji primjer navodi spolije ugrađene ispod prozora. Kuća Ante i Vicka Paraća, koja je srušena godinu dana

²⁴⁶*Ibid.*, 189.

prije gradnje Tusculuma, na sebi je imala 32 spomenika među kojima je bilo 17 natpisa.²⁴⁷ Sukladno tome Bulićeva gradnja Tusculuma najvjerojatnije samo nastavak tradicije ukrašavanja objekata sa spolijima s ciljem njihove zaštite, što je metoda koju je započeo Carrara, te predstavlja vrhunac te prakse.²⁴⁸

Slika 14. Tusculum (N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna baština 15, 1984, 15.)

Gradnja je otpočela 1897. godine kada se uslijed lošeg uroda veliki dio okolnih poljoprivrednika morao boriti za egzistenciju. Takvu situaciju iskoristio je Frane Bulić koji ih je angažirao u podizanju jednokatne kuće koja je izgrađena unutar godine dana. Radovi su izvršeni bez dozvole ministarstva iz Beča te ju je Bulić djelomično financirao od vlastitih sredstava. Taj novac mu je kasnije vraćen nakon što se projekt svidio ravnatelju Austrijskog arheološkog zavoda Ottu Benndorfu. S ministarstvom bogoštovlja i nastave dogovoreno je da će kućica služiti kao smještaj čuvaru nalazišta te kao sjedište za znanstvenike tijekom daljnjih istraživanja Salone. Troškovi su pokriveni slabijim intenzitetom iskopavanja Salone idućih nekoliko godina.²⁴⁹ Cjelokupna gradnja i uređenje kompleksa Tusculum koštalo je oko pet tisuća forinti te je Bulić angažirao isključivo domaće radnike i umjetnike. Pri uređenju interijera upotrijebljena su dva

²⁴⁷ Duplančić 2015, 193.

²⁴⁸ *Ibid.*, 194.

²⁴⁹ N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna baština 15. Split. 1984, 18. (Dalje u tekstu Anzulović 1984.)

prepolovljena dna sarkofaga koji su poduprta kamenim stupićima te su služila kao sofe.²⁵⁰ U kompleks ugrađeni su brojni kapiteli i stupovi koji su većinom došli sa zvonika splitske katedrale, a manjim dijelom sa samog lokaliteta.²⁵¹ Pojedine dijelove splitskog zvonika možemo pronaći u vrtu gdje je dio kapitela i stupova iskoristio kao odrinu-sjenicu dok je od drugih spolija dovršio česmu.²⁵² Stupovi i kapiteli antičkog porijekla u restauraciji zvonika su zamijenjeni kopijama. Od stilova na donjim katovima zvonika bili su prisutni korintski kao i varijacije kompozitnog tipa. Na gornjim katovima nalazili su se kapiteli sa stiliziranog lišća čija je veličina, izgled i broj varirao ovisno o kapitelu. Najsloženiji od njih na sebi su imali volute. Manji dio njih danas se nalazi sačuvan u Tusculumu.²⁵³

S vremenom važnost ove građevine je opadala te se to vidjelo i u njegovom izgledu. Brojni projekti koji su odavali rustikalni osjećaj, poput pčelinjaka, završili su netom nakon Bulićevog umirovljenja i smrti. Mekan teren na kojem je Tusculum podignut pokazao se kobnim za takav stil gradnje te je bilo potrebno napraviti opsežne popravke. Nakon rascjepa zida fasade zamijenjene su drvene grede te je umjesto njih postavljena kamena ploča. Do danas poduzete su dodatne mjere kako bi se barem donekle sačuvao izgled Tusculuma.²⁵⁴ Poznat je i Bulićev hobi u pisanju jelovnika tamošnjeg vremena na latinskom jeziku. Tako se unutar gostinjske sobe našla kamena ploča koja je na sebi imala kasnu rimsku kapitalu sa zapisom osnovnog jelovnika. Spolije stavlja i na zahod za posjetioce među kojima je i duhoviti latinski natpis koji je otkriven u 17. stoljeću te se dotad nalazio u Beču. Reciklirani materijal, poglavito natpisi, nalazili su se posvuda, od ulaznih vrata, biblioteke, poštanske žare, ulaza u „pergulu“ staje za konja kao i zahoda namijenjenog obitelji čuvara.²⁵⁵ Nažalost 1900. godine poštanska žara je zamijenjena crno-žutom kutijom što je bio uvjet da se pošta i dalje raznosi.²⁵⁶

²⁵⁰ Anzulović 1984, 19.

²⁵¹ *Ibid.*, 20.

²⁵² I. Babić, *Zapažanja o zvoniku splitske katedrale*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 100. 2007, 147.

²⁵³ Babić 2007, 163.

²⁵⁴ Anzulović 1984, 28.

²⁵⁵ *Ibid.*, 21.

²⁵⁶ *Ibid.*, 24.

Slika 15. Kamena poštanska žara ispred kompleksa Tusculum
(N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna
baština 15. 1984. 22.)

Bulić je sa suradnicima praktički stvorio začetke kongresnog turizma. Posebno se ističe održavanje Prvoga međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju 1894. godine. Osim pratećih materijala organizatori su postavili i brojne ploče koje su označavale pojedine lokalitete kako bi se olakšalo razgledavanje. Na nekima su se nalazila i po tri natpisa. Prvu skupinu su zauzimali lokaliteti kojima se znalo originalno ime, drugu lokaliteti s latinskim imenima koje su im dale osobe poput Lanze i Carrare, dok je zadnje bilo predviđeno inačicu koju je koristilo lokalno stanovništvo. Prva dva natpisa bila su označena crvenom bojom, dok je lokalni naziv bio označen crnom bojom. Kao primjer navodi se ploča na Manastirinama koja je na sebi imala ranokršćanske motive ptice i ribe te je na njoj stajao natpis *Coemeterium legis sanctae Christianae; Manastirine*. Ona se uspješno sačuvala do danas što se nažalost ne može reći za sve

koje su napravljene tijekom kongresa. Veliki broj njih nastradao je tijekom raznih radova dok su druge uništene u vandalskom činu. Ipak njihovi ulomci se i danas mogu pronaći na lokalitetima kao što je primjerice bio slučaj s natpisom koji je označavao lokalitet Šesnaest sarkofaga koji je bio bačen i okrenut naopako.²⁵⁷

Slika 16. Putokaz kojeg je Bulić podignuo prije puteljka koji vodi prema episkopalnom kompleksu (J. Mardešić, *Označavanje salonitanskih lokaliteta u Buličevo vrijeme*, *Tusculum* 7, Solin 2014, 210.)

Pokapanje u sarkofazima bilo je ustaljena praksa od antike do 20. stoljeća te je bila dostupna samo bogatijem sloju. Radi skupoće izrade sarkofaga splitski uglednici su često posezali za sekundarnom uporabom nabavljajući ih sa šireg salonitanskog područja. Prijenos i preinaka antičkih sarkofaga iz Salone bila je u široj praksi sve do polovice 16. stoljeća kada uslijed osmanskih provala kao i manjka prostora ta praksa zaustavljena.²⁵⁸ Moderniji primjer sekundarne uporabe sarkofaga imamo upravo kod Frane Bulića.²⁵⁹ On je četvrtog rujna 1899. godine poslao Austrijskom arheološkom institutu molbu za svoj pokop u Manastirinama koje su oni prosljedili Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu. Dugi niz godina je tragao za adekvatnim primjerkom budući da je

²⁵⁷ J. Mardešić, *Označavanje salonitanskih lokaliteta u Buličevo vrijeme*, *Tusculum* 7., Solin, 2014., 210.

²⁵⁸ A. Duplančić, *Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 107, 2014, 332. (Dalje u tekstu Duplančić 2014.)

²⁵⁹ Demicheli 2017b, 197.

inzistirao da primjerak bude bez ukrasa i natpisa. Naposljetku, u studenom 1911. godine u Zviraču kraj Sigeta otkriven je veliki mramorni sarkofag koji je u potpunosti odgovarao Bulićevim željama. Nakon što ga je otkupio, predaje ga u ruke splitskom klesaru Pavlu Biliniću na preradu. Nakon dogovorene sume od 2800 kruna sarkofag je preuređen prema Bilinićevom nacrtu te je on dizajnirao crtež za njegovo postavljanje na Manastirinama. Projekt je završen 1915. godine te su troškovi ukupno iznosili 6027,88 kruna. Njegova ukupna cijena nakon prerade prema Bilinićevim procjenama iznosila je preko 18.000 kruna.²⁶⁰ Uslijed Bulićeve smrti natpis je, prema njegovim nacrtima, uklesan te je sarkofag u potpunosti klesarski prerađen. On je osmišljen parafraziranjem dvaju salonitanskih kršćanskih natpisa u stihu.²⁶¹

²⁶⁰ Duplančić 2014, 354.

²⁶¹ Demicheli 2017b, 197.

Slika 17. Sarkofag iz Zvirača u trenutku nalaza 1911. godine (A. Duplančić, *Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 107, Split 2014,

Slika 18. Bulićev sarkofag u Manastirinama, fotografirao: Petar Grubišić.

9. Salona kroz 20. stoljeće do danas

Pri završetku Prvog svjetskog rata odvija se metež u zakonodavstvu pa samim time i u zaštiti antičke baštine. Nagle promjene austrijske, talijanske te kasnije jugoslavenske vlasti uvode različite regulacije s kojima se Pokrajinski konservatorijalni ured za Dalmaciju morao nositi. Zahvaljujući tajnim ugovorima Italija je smatrala da polaže pravo ne samo na teritorij već i na svu materijalnu baštinu koja se nalazila na njoj. To je prisililo Franu Bulića i Ljubu Karamana na grčevitu borbu za

povrat i zaštitu kulturnih dobara.²⁶² Brojna dobra su odnesena s istočne strane Jadrana tijekom talijanske okupacije, ali čini se da je Salona većinom bila pošteđena. Većina ukradenog materijala bila je smještena u Trstu.²⁶³ Prilikom uklanjanja natpisa koji su simbolizirali austrijsku vlast Ured je morao paziti da se pritom ne unište natpisi koji su imali znanstvenu ili povijesnu važnost. Zbog toga je bio poslan hitan dopis Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju o točnim znanstvenim kriterijima po kojima su se natpisi mogli ukloniti. Također javnosti se u novinama pojašnjavała važnost vremena kada se postavljala ikonografija na spomenicima. Ovime se htjelo izbjeđnuti uništavanje onih koji su na sebi nosili znakovlje koje je podsjećalo na talijanski ekspanzionizam.²⁶⁴

Ratno djelovanje tijekom Drugog svjetskog rata bilo je pogubnije po Salonu. Tijekom talijanske uprave dodatno su ogoljene terme u svrhu ukrašavanja ljetnikovca lokalnog prefekta te kako bi se podigao spomenik palom talijanskom zapovjedniku ratne mornarice. Njemačka vojska je pak opljačkala Tusculum odakle su uzeti ordeni koje je Frane Bulić dobio tijekom života. Najveća razaranja Salona je doživjela 1943. godine kada su u bombardiranju oštećeni brojni spomenici. Tijekom okupacije najveću štetu doživjele su terme, amfiteatar i zapadna nekropola.²⁶⁵

Danas su istraživanja u Saloni uvelike ograničena na zaštitna istraživanja i konzervaciju. Spoliji koji su se nalazili na kućama po Solinu danas su većinom uklonjeni ili su na njihovo mjesto postavljene replike. Veliki dio njih u konačnici bio je nabavljen za Arheološki muzej u Splitu i Zagrebu, iako je veliki dio predmeta završio van zemlje kao i u privatnim zbirkama. Problem nepotpune dokumentacije otežava pravilno određivanje porijekla nalaza i predmeta jer su neki puno puta promijenili lokacije i vlasnike.²⁶⁶

Budući da je danas većina spolija izvađena iz sekundarnih lokacija teško je ponovno analizirati kakvu su ulogu imali u sklopu građevine. No, činjenica je da je upravo njihova ponovna uporaba omogućila bolje očuvanje do današnjeg dana. Moralno

²⁶² I. N. Unković, *Angažman pokrajinskog konservatorijalnog ureda u Splitu po pitanju otuđenih i oštećenih umjetnina iz pokrajine Dalmacije nakon Prvog svjetskog rata (1919.-1923.)*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 24. 2012, 430. (Dalje u tekstu Unković 2012.)

²⁶³ Unković 2012, 435.

²⁶⁴ *Ibid.*, 437.

²⁶⁵ C. Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 1, 1946, 21.

²⁶⁶ Duplančić 2015, 175.

pitanje korištenja spolija je svakako u sukobu. S jedne strane na njega se gleda kao na barbarizam pri kojem se oštećuje antička baština, a s druge upravo je taj čin omogućio spas nekih ulomaka koji bi u suprotnome bili uništeni. Prema tome i na muzeje se može gledati kao na mjesta u kojima se nalazi najviše spolija jer je spomenici ni tamo nisu na izvornoj lokaciji. Kao i druge građevine, muzeji su im dali novu svrhu i priliku da zasjaju pod sigurnim uvjetima.²⁶⁷ Spoliji predstavljaju antičku baštinu te odnos prema njima ni danas nije ujednačen. Neki od njih su nastradali usred svoje povezanosti s poganstvom, dok su drugi postali svjedocima iz antičkih vremena te su adekvatno zaštićeni. Dakako, neki građani i danas gledaju na ostatke kao običan potencijalni građevinski materijal.²⁶⁸

10. Primjeri spolijacije na užem solinskom području

10.1. Salonitanski bedemi

Gradnja salonitanskih bedema najvjerojatnije se odvila u dvije faze. Najraniji tragovi urbanog prostora nalaze unutar područja koje su pokrivale prvotne zidine koji je bio poznat pod nazivom *Urbs vetus* ili *Salona quadrata*.²⁶⁹ Rendić-Miočević je držao da

²⁶⁷ Demicheli 2017b, 203.

²⁶⁸ *Ibid.*, 192.

²⁶⁹ A. Rendić-Miočević, *Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea u Solinu (1970. – 1973.)*, *Tusculum* 10, 2017, 37. (Dalje u tekstu Rendić-Miočević 2017.)

se najstarija jezgra nalazi na sjeveroistočnom kutu starog grada, točnije na mjestu gdje se zidine spajaju s proširenjem iz 2. stoljeća. Kao glavni argument služili su mu masivni kameni blokovi koji su ostali sačuvani unutar dijela gradskih fortifikacija, starog, ali i novog proširenog bedema, poglavito sjeverno od *Porta Caesarea*.²⁷⁰ Gradnja je izvršena korištenjem pravilno klesanih kamenih blokova koji nisu imali vezivo, što nije bio slučaj kod zapadne strane gdje je korišten malter kao i manji glatko obrađeni kamen. Ovakve razlike mogu se objasniti čestim popravcima i preinakama koje su salonitanski bedemi doživjeli tijekom stoljeća, te ujedno daju uvid u razvoj tehnika zidanja fortifikacija.²⁷¹

Bedemi su možda već postojali u Cezarovo vrijeme, poglavito nakon podizanje Salone na status kolonije. Drugi pak fortifikacijski sistem pripisuju Augustu. Ipak druga istraživanja nisu otkrila mjesta gdje se ovakav način gradnje ponovno koristio. Ostaci brojnih četvrtastih kula kao i pojačavanja bedema govore o stalnim popravcima bedema te su najveći zahvati u skladu s blizinom opasnosti gradu.²⁷² U jednoj od četvrtastih kuli osim uobičajenih spolija pronađeno je i nekoliko kamenih kugli čija je originalna namjena bila za katapult.²⁷³ Nekropole su nastajale uz ceste koje su išle od gradskih zidina prema istoku i zapadu. Najpoznatija zapadna nekropola datira se u Augustovo doba te je poznata po tome što je bila ograđena kiklopskim zidinama s dvije strane. Sam *murazzo* bio je građen od velikih blokova modraca koji su imali malo žbuke između sebe. Na nekim mjestima on se sačuvao i do visine od preko tri metra.²⁷⁴ Rane primjerke spolija proizlaze iz groblja koje se nalazilo uz *Porta Caesarea* te je tijekom Augustove vladavine bilo sravnjeno. Njezin materijal je sekundarno iskorišten.²⁷⁵

²⁷⁰ Rendić-Miočević 2017, 38.

²⁷¹ *Ibid.*, 41.

²⁷² *Ibid.*, 44.

²⁷³ *Ibid.*, 45.

²⁷⁴ J. Mardešić, *Salonitanske nekropole*, *Opuscula archaeologica* 27, 2003, 503. (Dalje u tekstu Mardešić 2003.)

²⁷⁵ Cambi, Matijević 2013, 36.

Slika 19. *Porta Caesarea i sjeveroistočni ugao starih gradskih zidina (A. Rendić-Miočević 2017, Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea u Solinu (1970. – 1973.), Tusculum 10, Solin 2017, 38.)*

10.1.1. Širenje bedema u 2. stoljeću

Već pri provali Markomana, Kvada i Jaziga 170. godine pojavila se potreba za korištenjem spolija. Usred brze gradnje dogodila se nestašica materijala pa je iskorišten materijal s već zapuštenih nekropola, kao i njezinih dijelova koje su se našle unutar novog plašta bedema. On je bio nužan jer se tijekom godina mira stanovništvo proširilo

van starih gradskih zidina. Konačan opseg novih bedema iznosio je oko četiri kilometra od istoka prema zapadu.²⁷⁶ Gradnju bedema odradile su kohorte I. i II. *miliaria Delmatarum* s detaširanim odjelima legija II *Pia* i III. *Concordia*.²⁷⁷

Zbog straha od barbarske navale iskorišteni su već otklesani primjerci s grobnih mjesta uključujući i sivo-modro kamenje s gornjeg sloja *murazza*. Fokus je dakako bio na najbližim lokacijama jer je transport masivnih blokova tada bio lakši. Abramić tvrdi kako graditelji nisu imali skrupula ni obzira da se posluže lako dostupnim materijalom s obližnjih nekropola.²⁷⁸ Miletić navodi kako je *murazzo* u neposrednoj blizini od *Porta occidentalis* bio potpuno rastavljen i iskorišten u gradnji bedema. Gradski bedemi bili su *vetustate consumpti* te su zahtijevali stalnu obnovu tijekom nemirnih razdoblja koja su uslijedila pri čemu su kao primarni izvor materijala služili neaktivni dijelovi nekropola.²⁷⁹ Miletić ističe lošu kvalitetu kamena modraca zbog kojeg je *murazzo* bio sklon pucanju i propadanju, naročito u moderno vrijeme. Unatoč tome očita je obradenost vanjskih i unutarnjih lica, ali s različitim intenzitetom obrade.²⁸⁰

Tabu korištenja nadgrobnih spomenika kao građevinskog materijala, pogotovo kada je riječ o primjercima koji su postavljeni svega nekoliko desetljeća ranije, ističe nužnost uporabe pri što bržoj gradnji bedema. Nužnost je vjerojatno olakšala vjersku i pravnu regulaciju uklanjanja budućih spolija kao i desakralizaciju područja nekropola zahvaćenih novim bedemima kao i dogovor s potomcima preminulih.²⁸¹ Rimski zakoni branili su pokapanje unutar gradskih zidina stoga je devastacija dijelova nekropola koje su se našle unutar njih bila nužna. Ipak prošlo je dosta vremena prije nego je urbanizacija bila dovršena.²⁸²

Eliptične zidine će s vremenom dobiti sve veći broj kula te se pretpostavlja da je njihov konačan broj bio 88. One su se rasprostirale duž sjevernog i istočnog bedema

²⁷⁶Demicheli 2017b, 184.

²⁷⁷Ž. Miletić, *Murazzo zapadne salonitanske nekropole*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 28, 1989, 65. (Dalje u tekstu Miletić 1989.)

²⁷⁸M. Abramić, *Zapadna nekropola antikne Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 52, 1950, 14. (Dalje u tekstu Abramić 1950.)

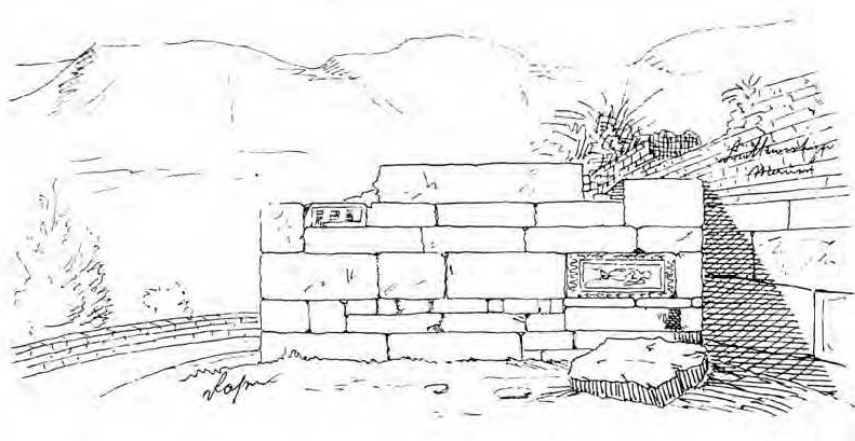
²⁷⁹Miletić 1989, 65.

²⁸⁰*Ibid.*, 66.

²⁸¹Demicheli 2017b, 185.

²⁸²Ž. Miletić, *Sjeverna salonitanska nekropola*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 29, 1990, 169. (Dalje u tekstu Miletić 1990.)

gdje su zidine bile najosjetljivije.²⁸³ Pri gradnji kula su korišteni spoliji te se pretpostavlja da su kameni blokovi uzeti s *murazza* jer su je imaju isti stil obrade.²⁸⁴ Najutvrđeniji dio grada, sjeverni bedemi, bili su puni kula te su nadgrobni spomenici sekundarno iskorišteni ne samo kod njihove gradnje, već i kod drugih građevina. Cijelom dužinom sjevernih bedema pronađeni su mnogobrojni ulomci sepulkralnog karaktera.²⁸⁵ Abramić navodi kulu koja je bila ispunjena fragmentima nadgrobničkih spomenika, ali je u međuvremenu bila srušena.²⁸⁶ Uz to na južnom dijelu zapadnih zidina do kraja 19. stoljeća stajale su dvije četvrtaste kule koje su imale brojne ulomke poganske tematike. Kod prve kule ističu se nadgrobni spomenik s natpisom, urna od vapnenca s epitafom i ulomak velike baze. Pri rušenju otkriveno je osamnaest dobro očuvanih natpisa kao i grobna urna. Druga kula je također imala brojne spolije, ponajviše natpise.²⁸⁷

Slika 20. Abramićev crtež kule uz zapadne bedeme (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 70.)

U ljeto 1914. godine tijekom seljačkih radova pored druge kule sjevernih zidina, uz jednostavan materijal otkriven je natpis Lucija Kurijs (ILJug 2113). Bulić ga je datirao u prvu polovicu 1. stoljeća.²⁸⁸ Tijekom istraživanja 1901. godine otkrivena je

²⁸³ J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum 4, 2011., 67. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić, Sedlar 2011.)

²⁸⁴ J. Mardešić, *Istočni trakt gradskih zidina Salone*, *Opuscula archaeologica* 23–24, 2000, 151. (Dalje u tekstu Mardešić 2000.)

²⁸⁵ Piplović 2005, 3.

²⁸⁶ Abramić 1950, 15.

²⁸⁷ *Ibid.*, 11.

²⁸⁸ F. Bulić, *Iscrizioni trovate lungo le mura perimetrali Nord dell'antica Salona*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37. 1914, 59. (Dalje u tekstu Bulić 1914a)

veličanstvena nadgrobna ara Pomponije Vere (*kat. br. I*) koja je u trenutku pronalaska bila raskomadana u jedanaest dijelova.²⁸⁹ Svi dekorativni dijelovi bili su okrenuti prema van kako bi bili vidljivi te se rastavljeni materijal nije previše raznosio.²⁹⁰ Iz ostataka se saznaje da je riječ o ukrašenom dijelu koje se sastojalo od stepenasto završenog postamenta iznad kojeg je bio kubus s natpisom. Na vrhu spomenika najvjerojatnije se nalazila skulptura.²⁹¹ To je dosad najveći nadgrobni natpis pronađen u Saloni. Uz nju je pronađeno jedanaest drugih epigrafskih spomenika te je jedna od kula bila skoro u potpunosti izgrađena od spolija.²⁹²

Slika 21. Označeni dijelovi nadgrobnog spomenika Pomponije Vere u zapadnim bedemima (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 79.)

Važan dio spoja između sjevernog i zapadnog bedema čini amfiteatar koji će kasnije postati primarni izvor građevinskog materijala u kasnijim stoljećima. Zbog njegove monumentalnosti ne može ga se datirati ranije od razdoblja Flavijevaca te ga posljednja istraživanja stavljaju gradnju u razdoblje netom prije širenja bedema. Zbog

²⁸⁹ Bulić 1986, 31.

²⁹⁰ Piplović 2005, 9.

²⁹¹ Piplović 2005, 2.

²⁹² Miletić 1990, 169.

svoje pozicije njegov sjeverozapadni plašt uklopljen je u zidine te su na tim mjestima arkade i prolazi zatvoreni.²⁹³ U prvoj kuli do amfiteatra pronađen je 1846. godine natpis posvećen centurionu Titu Flaviju Pomponijanu (*kat. br. 2*) koji je sekundarno iskorišten kao građevinski materijal.²⁹⁴

Na zapadnom dijelu poznate su još stela Gaja Utija (*kat. br. 3*) i počasna are Lucija Anicija Petinata (*kat. br. 4*) i njegovom ocu (*kat. br. 5*) koji su bili važni gradski dužnosnici u vrijeme Dolabelina namjesništva od 14. do 20. godine. Prva je iskorištena kao nadvratnik vrata između dvaju kula kod *Porta suburbia I*. Naknadna potraga nakon otkrića 1925. godine dovela je do pronalaska njegova druga dva fragmenta.²⁹⁵ Među materijalom u bedemima kraj stele pronađen je i pilon s reljefom (*kat. br. 6*) s dvije strane koji je izrađen od vapnenca te je otučen s gornje strane.²⁹⁶ Oni predstavljaju stupanj izrade u lokalnim kameno-klesarskim radionicama te je u potpunosti u duh provincijalne umjetnosti. Cambi navodi da je po postepenom širenju grada prema rubovima novog pojasa bedema istom mjerom uklanjao i dio nekropole koji je ostao unutar zidina.²⁹⁷

Osim monumentalnijih spomenika u bedemima su pronađene i manje stele i are kao i njihovi ulomci. Proširivanje ceste 1914. godine omogućilo je novo istraživanje duž trase koja je pratila sjevernu stranu bedema od *Porta Andetria* pa sve do amfiteatra. Otkriveno je osamnaest ulomaka duž vanjskog perimetra zidina prije nego je otpočeta izgradnja mosta preko potočića Kapljuč.²⁹⁸

Južno od *Porta Andetria* osamdesetih godina pronađene dvije stele od kojih se ističe velika portretna stela Kvinta Metija Valenta (*kat. br. 7*).²⁹⁹ Tijekom zaštitnih istraživanja 2001. godine pronađena je ara Tita Flavija Lucilija (*kat. br. 8*) u sekundarnoj uporabi na jugoistočnom kutu prve kule uz *Porta Andetria*. Natpis je podigao njegov oslobođenik i nasljednik Tit Flavije Eulog. Od vojnih službi navode se ona centuriona

²⁹³ Jeličić-Radonić, Sedlar 2011., 74.

²⁹⁴ Miletić 1990, 167.

²⁹⁵ *Ibid.*, 169.

²⁹⁶ M. Abramić, *Spomenici iz bedema stare Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 50, 1932, 62. (Dalje u tekstu Abramić 1932.)

²⁹⁷ N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 25 (12). 1986, 71. (Dalje u tekstu Cambi 1986.)

²⁹⁸ Bulić 1914a, 51.

²⁹⁹ Cambi 1986, 84-86.

Osme dobrovoljačke kohorte kao i pripadnost jedinice *equites singulares Augusti* (carsku konjaničku službu) u Rimu. Ara je primjer umjetničke prezentacije vojničke ikonografije salonitanskih klesarskih radionica.³⁰⁰

U travnju 1992. godine započeti radovi u Ulici kralja Zvonimira na svijetlo dana su iznijeli veliku aru s natpisom i kruništem pritom uništivši masivni zid. Unatoč nepogodnim uvjetima provedeno je arheološko zaštitno istraživanje koje je trajalo tri mjeseca.³⁰¹ Spomenuta ara nalazila se nedaleko od mosta koji je vodio za Gospin otok te se na njoj nalazio natpis Gaja Julija Mara (*kat. br. 9*). Velika je vjerojatnost da se ona tijekom ekspanzije salonitanskih bedema 170. godine ona s dijelom jugoistočne nekropole našla unutar zidina. Zbog načina na koji je ara izvađena nije bilo moguće potvrditi je li je ona bila sekundarno upotrijebljena u bedemima. Očito je da je bedem bio brzo podignut jer nema znakova zaustavljanja radova, ali ni očitih kasnijih popravaka. Iz njihovih različitih stupnjeva obrade vidljivo je da su neki od velikih blokova sekundarno upotrijebljeni pri gradnji. Od očiglednijih spolija imamo uzidanu aru i blok s dijelom natpisa koji nije objavljen. Na sjevernom licu s unutrašnje strane predzadnji red je bio posložen od sanduka i poklopaca četvrtastih urni, što ide u prilog pretpostavci o korištenju materijala s jugoistočne nekropole. Na križanju s ulicom Gašpina mlinica pronađen je loše očuvano unutarnje lice zidina.³⁰² Na tom pojasu pronađen je otvor čije je dno bilo popločano kamenim pločama koje su također bile u sekundarnoj uporabi.³⁰³

Na najsjevernijoj lokaciji istraživanja otkriven je veliki broj ulomaka stela koje je izvođač radova izvadio bez nadzora stručne ekipe te je time dodatno devastirao zidine. Za nadgrobne spomenike se pretpostavlja da su poslužili kao građevinski materijal. U zidinama je uz stele pronađen i natpis koji spominje proširenje hrama posvećenog Prijapu (HD054059). Vanjska strana kula izrađena su od velikih blokova među kojima je bilo i spolija.³⁰⁴ Kada je nedostajao materijal za gradnju stanovništvo se oslonilo i na

³⁰⁰ J. Jeličić-Radonić, *Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, 2006, 123. (Dalje Jeličić-Radonić 2006a.)

³⁰¹ Mardešić 2000, 143.

³⁰² *Ibid.*, 146.

³⁰³ *Ibid.*, 147.

³⁰⁴ *Ibid.*, 148.

amfore, naročito kada su popravci bili nužni, a opasnost blizu. Na mjestima gdje se nisu mogli koristiti veliki kameni blokovi slagalo se manje priklesano kamenje u redove. Neki od blokova modraca imali su plitki trbušasti profil s rubnim zaravnjenjem te postoji mogućnost da su izvorno pripadali nekoj građevini koja se nalazila u blizini bedema.³⁰⁵

Uz cestu koja je vodila prema ušću nalazila se jugoistočna nekropola te je s nje uzeta ara Kvintija Etuvija Kapriola (*kat. br. 10*). Ona je otkrivena 1902. godine te je bila ugrađena u južne gradske zidine u blizini mosta X. Najvjerojatnije se nalazila u blizini izvorne pozicije jer nije bila raskomadana te je bila teška za prijenos.³⁰⁶ Cijela nekropola je najvjerojatnije nastradala kada se grad proširio prema moru.³⁰⁷ Pronađeno je još nekoliko natpisa na kamenju masivnijih proporcija.³⁰⁸

10.1.2. Obnove bedema u kasnoj antici

Moguće je da je Dioklecijanova obnova Salone zahvatila i njezine bedeme. Zbog izostanka kvadratnog stila gradnje kule koji opada u vrijeme vladavine Aurelijana kula se datira pred kraj 3. ili početak 4. stoljeća. Sekundarna uporaba posvetnog natpisa caru Marku Aureliju (*kat. br. 11*) koja je pronađena 1819. godine u kuli 78 ide tome u

³⁰⁵ *Ibid.*, 150.

³⁰⁶ Cambi 1986, 88.

³⁰⁷ *Ibid.*, 90.

³⁰⁸ Miletić 1992, 38.

prilog.³⁰⁹ U toj kuli pronađeni su ugrađeni brojni nadgrobni natpisi (CIL III 1997, 2064, 2245) koji se danas nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu. U kuli je pak ostao naopačke okrenut nadgrobni natpis Gaja Sabinija Nikijata (*kat. br. 12*).³¹⁰

Tijekom konzervatorskih radova kod Bilankuše 1997. godine uklonjen je materijal i raslinje koje je zaklanjalo pristup toj sekciji bedema. Otkriveni su brojni ulomci natpisa i ukrasa nadgrobnih spomenika koji su se nalazili u sekundarnoj uporabi. Većinom je bila riječ o stelama s pseudozabatima i akroterijima koji su bili ukrašeni stiliziranim cvijetom kojeg s bočnih strana okružuju vegetabilni motivi. Od drugih spolija izdvajaju se ulomci kovčega sarkofaga i njihovih poklopaca i komadi akroterija čija te su najvjerojatnije pripadali dijelu nekropole koji je završio unutar gradskih zidina.³¹¹ Neki od nadgrobnih spomenika datirani su u 1. i 2. stoljeće dok na drugim lokacijama pronalazimo i primjere iz 3. i 4. stoljeća. Uz pomoć ovih spolija lakše je odrediti razvojne faze salonitanskih bedema kao i lokacije oštećenih zidina koje su iziskivale popravke.³¹² Kod kule 79 pronađena je nadgrobna ara s formulom D M kojoj se očuvao samo gornji desni dio. Spomenik se prema obliku datira pred kraj 2. ili početak 3. stoljeća. Nije poznato je li je iskorištena tijekom gradnje kule ili njezinog popravka. Postavlja se mogućnost da je ta kula podignuta tijekom vladavine Teodozija II., ali su potrebna dodatna istraživanja kako bi se to sa sigurnošću utvrdilo.³¹³

Tijekom istraživanja 2001. i 2002. godine u popločenjima *Porta Andetria* između dvije kule pronađen je natpis u sekundarnoj uporabi. Riječ je o gornjem desnom dijelu natpisa koji je odlomljen na donjem dijelu (*kat. br. 13*).³¹⁴ Natpis govori o popravljaju gradskih zidina. Iz konteksta lako se daje zaključiti da je parni natpis (CIL III 1984) koji je pronađen *Porta Suburbia II*. Dok je ranije pronađeni imao sačuvani gornji lijevi ulomak, novopronađeni je sačuvan u gornjoj desnoj strani. Očito je da su podignuti u čast carevima Teodoziju II. i Valentinijanu III. te se njihovo smještanje i popravak zidina stavlja u prvu polovicu 5. stoljeća.³¹⁵ Nadzor nad popravkom bedema nadgledao je uglednik koji je imao visoku senatorsku titulu, *vir illustrissimus Publianus*.

³⁰⁹J. Jeličić Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37, 1997-1998, 8. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 1998.)

³¹⁰Jeličić-Radonić 1998, 20.

³¹¹*Ibid.*, 23.

³¹²*Ibid.*, 24.

³¹³*Ibid.*, 30.

³¹⁴J. Jeličić-Radonić, *Salona at the time of bishop Hesychius*, Hortus artium medievalium 13, 2007, 19. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 2007.)

³¹⁵Jeličić-Radonić 2007, 19.

Gradske zidine i vrata bile su *res sanctae* i smatrane su javnim vlasništvom te nisu smjele biti posvećene pojedincu pa čak i da je riječ o caru. Ipak on je imao pravo gradnje novih pojasa bedema kao i popravka starih pogotovo ako je bio glavni ulagač.³¹⁶ Barbarske provale zahtijevale su popravke bedema koji vjerojatno nisu imali veće zahvate od 170. godine. Moguće je da je posjet budućeg cara Valentinijana III. kasnije doveo do većeg priljeva materijala i novčane potpore koja je omogućila popravke te je rezultirala postavljanjem natpisa.³¹⁷

Slika 22. Nadgrobni natpis (CIL III 2047) uzidan u kasnoantički bastion salonitanskih zidina (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 186.

U drugoj polovici 3. i početkom 4. stoljeća dolazi do negacije parcela te samim time do nereda u nekropolama. One se počinju širiti dalje od ceste te se vrše ukopi iznad već iskorištenih lokacije te se ruše ogradni zidovi kako bi se stvorilo mjesta.³¹⁸ Spolijacija u kasnoj antici, naročito nadgrobni spomenika, postala je učestalija zbog promjene društvenog svjetonazora.³¹⁹ Salonitanski bedemi bili su konstantno obnavljani te su svoj vrhunac doživjeli tijekom 6. stoljeća. Na brojnim mjestima stajaćeg i urušenog bedema pronađene su are i stele koje su sekundarno iskorištene kako bi se učvrstile zidine.³²⁰ Piplović navodi potrebu za uklanjanjem

³¹⁶ *Ibid.*, 21.

³¹⁷ *Ibid.*, 22.

³¹⁸ Mardešić 2003, 504.

³¹⁹ Demicheli 2017b, 186.

³²⁰ *Ibid.*, 184.

nadgrobnih spomenika koji su pružali neprijatelju zaštitu i van gradskih zidina jer je brisani prostor ispred bedema postao nužnost.³²¹

Istraživanja su vršena na cesti koja je vodila prema Splitu u vrijeme kada je rijeka Jadro presušila kao i kod posjeda Draškovića. Ukupno je šest nadgrobnih spomenika izvučeno 1884. godine, a šest 1901. godine kod istraživanja Martina Bulića. Svi su bili ugrađeni u zid na pojasu bedema te su ugrađeni kao jednostavni građevinski materijal. Među njima se ističu nadgrobna ara Lucija Egnacija Maksima (*kat. br. 14*), stela Titije Firmine (*kat. br. 15*) i nadgrobni natpis Gaja Emilija Ingenua (*kat. br. 16*).³²² Bulić tvrdi da su ovi spomenici umetnuti u bedeme tijekom gotskih ratova. Navodi kako je general Konstancijan najzaslužniji za pothvat popravaka zidina tijekom 536. godine. Zid je popravljen kako bi se zaštitila salonitanska luka te je prema Buliću stavljanje nadgrobnih spomenika bilo nužno.³²³ Također bizantsko-ostrogotski rat uzrokovao je rušenje poganskih građevina koje više nisu bile u uporabi te su iskorišteni za pojačavanje zidina. Kao primjer navode se ploče s natpisima dignute s gradske kurije.³²⁴ Tada su brojne poganske građevine nastradale uslijed povećane potrebe za materijalom kako bi se popravili bedemi.³²⁵ Slabo stanje grada očito je kod popravaka sjevernog bedema koji je na nekim mjestima popunjen, osim zemljom i sitnim materijalom, s dijelovima kasnoantičkih amfora, naročito tipa *sphateia*. Budući da se one datiraju između 5. i 7. stoljeća popravke možemo datirati sve do pada Salone.³²⁶

10.2. Spoliji u urbanom planu Salone

Jačanjem urbanizacije u Saloni dijelovi nekropola koji su ostali unutar građevina skoro su u potpunosti bili razgrađeni. Može se pretpostaviti da se mjesto sekundarne uporabe uglavnom nije nalazilo daleko od originalne pozicije spomenika.³²⁷ Stanovnici Salone vjerojatno su bili spremniji na rušenje dijelova nekropola kao i uporabu njihovog materijala u druge svrhe više od drugih stanovnika Carstva. Budući da je od Salone van

³²¹ Piplović 2005, 9.

³²² F. Bulić, *Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della „praefectura Phariaca Salonitana“*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 25. 1902, 4. (Dalje u tekstu Bulić 1902.)

³²³ Bulić 1902, 26.

³²⁴ Piplović 2005, 3.

³²⁵ Bulić 1986, 70.

³²⁶ Jeličić-Radonić 1998, 22-24.

³²⁷ Demicheli 2017b, 187.

kasnoantičkog aspekta ostalo malo stvari sačuvano upravo nam spoliji mogu pružiti uvid u postojanje javnih građevina koje nisu bile pronađene u salonitanskom kontekstu. Reciklaža ostataka starijih građevina pri novim projektima očigledno je bila graditeljska praksa u Saloni.³²⁸

Dolazak kršćanstva olakšao je sekundarnu uporabu spomenika s poganskim obilježjima koje je izgubilo većinu zaštite u tada kristijaniziranoj Saloni. S takvom promjenom brojne javne građevine kao i počasne baze ranijih careva i istaknutih građana na gradskim trgovima su se našle na udaru.³²⁹ U kasnoantičkom dobu poznate su transformacije gradova u kojemu se gradsko središte zapušta te se epicentar zbivanja prebacuje na rubne dijelove grada gdje su kršćani podignuli svoja zdanja.³³⁰ Budući da su kršćani odlučili graditi svoje komplekse na novim lokacijama dijelovi propalih hramova, iskorišteni su kao jeftini izvor materijala za gradnju bazilika. Spoliji koji se danas nalaze na njima govore o mogućnosti postojanja brojnih monumentalnih građevina koje su bile srušene davno prije pada Salone. Iako ne možemo točno odrediti o kakvim zdanjima je bilo riječ, možemo otprilike odrediti njihovu lokaciju naspram mjesta sekundarne uporabe.³³¹

Poznati nalaz pokraj *Porta Caesarea* je natpis (*kat. br. 17*) na grčkom jeziku iz 56. godine pr. Kr. na kojem se spominje isejsko izaslanstvo Cezaru.³³² Pronađen je tijekom prve četvrtine 20. stoljeća u četiri fragmenta. Prvi fragment bio je dio modernog zida u vlasništvu Ivana Giormette te je s njega uklonjen 1904. godine. Natpis je u kasnijem rimskom razdoblju bio raskomadani te je poslužio kao poklopac kanala na ulici istočno od *Porta Caesarea*. Pri sekundarnom korištenju izbušena je rupa u obliku trolista kroz koji je voda mogla teći, čime je natpis bio dodatno oštećen. U strani natpisa isklesan je žlijeb kako bi ploča bolje ležala.³³³ Sjevernije od foruma u popločenju ceste možemo pronaći ulomak natpisa koji spominje Marka Pompeja Silvana (*kat. br. 18*). On

³²⁸*Ibid.*, 203.

³²⁹*Ibid.*, 186.

³³⁰Babić 2006, 92.

³³¹Piplović 2005, 10.

³³²Demicheli 2017b, 187.

³³³M. Abramić, *Grčki natpisi iz Solina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 47-48, 1925, 3. (Dalje u tekstu Abramić 1925.)

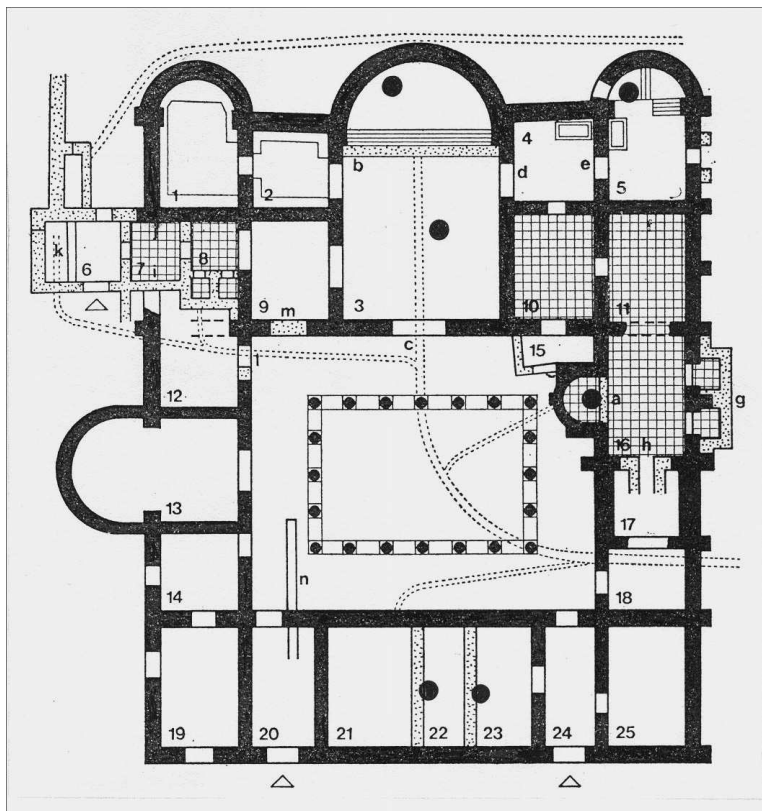
je bio provincijski namjesnik iz treće četvrtine prvog stoljeća. Sam natpis je se prvotno nalazio na javnom kupalištu povodom čije gradnje je on i nastao.³³⁴

10.2.1. Velike terme

Velike terme su izvorno su bila antička kuća koja se nalazila okružena cestama unutar tipične rimske četvrti te nije bila prigradska vila kako je to mislio Piplović. Izvoran oblik građevine teško je odrediti jer je doživjela više faza preuređivanja i nadgradnje. Turković i Maraković je datiraju u prva stoljeća Carstva te je navode kako

³³⁴ D. Rendić-Miočević, *M. Pompeius Silvanus. Statthalter der Provinz Dalmatien, in einer neugefunden saloitanischen Bauinschrift*, Hermann Vetters Festschrift, 1985, 151-154. (Dalje u tekstu Rendić-Miočević 1985.)

je mogla biti podignuta prije proširenja grada te je naknadno uklopljena u stambeni blok.³³⁵ Preuređivanje u kupalište prema njima odvalo se krajem 4. ili početkom 5. stoljeća. Tome u prilog ide potreba za razvijenim vodovodnim sustavom koji se u tom dijelu doživio potrebne preinake tek razvojem episkopalnog kompleksa.³³⁶

Slika 23. Tlocrt Velikih termi s označenim položajima spolijau: frigidariju (3), kaldariju (5), sudatoriju (16), te dućanima (22 i 23). (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 15.)

Kao

dodatnu potvrdu datacije služe nam nadgrobni spomenici ugrađeni u podove kupelji. Prvi pripada Juliji Soteridi (ILJug III 2177) koju je dala izraditi njena kćer Julija Tercija te pripada razdoblju kasnog principata. Ona se nalazi uzidana u popločenje bazena velikog frigidarija. Drugi nadgrobni spomenik pripada Kapsiciju Tertulinu (ILJug III 2149) datira se pred kraj 2. ili početak 3. stoljeća. On se nalazi u podu trećeg frigidarija

³³⁵ T. Turković; N. Maraković, „Velike salonitanske terme“ – od antičke kuće do biskupske kupelji, Radovi instituta povijesti umjetnosti 38, 2014, 27, (Dalje u tekstu Turković, Maraković 2014.)

³³⁶ Turković, Maraković 2014, 30.

u nizu. Iz zakonskih razloga teško je očekivati da se ugradnja odvila prije 4. stoljeća kada to postoje praksa u Carstvu sa slabljenjem poganstva.³³⁷ U kanalu iz kojeg je otjecala voda iz bazena nalazi se više izreza, profila i udubina koji su imali drukčiju originalnu namjenu. Na sjeverozapadnoj strani zgrade nalazi se u stepeništu jedan sekundarno ugrađeni reljefni ornament koji je bio djelomično grubo isječen kod priklesavanja. U južnom dijelu građevine pronađena su baza stupa, kameni ulomak s urezanim utorom i fragment s urezanim slovom V. Nije poznat kontekst njihove izvorne uporabe.³³⁸ Zadnji radovi izvedeni su na početku srednjeg vijeka te je očit pad kvalitete zidanja te su prisutni brojni nabacani spoliji. Pronađeni su ulomci baza, stupova i vijenaca te je sigurno bila riječ o improvizaciji.³³⁹

Slika 24. Nadgrobni natpis (ILJug III 2177) ugrađen u pod bazena velikog figidarija (T. Turković; N. Maraković, „*Velike salonitanske terme*“ – *od antičke kuće do biskupske kupelji*, Radovi instituta povijesti umjetnosti 38, 2014, 29.)

10.2.2. Lokalitet *Pet mostova*

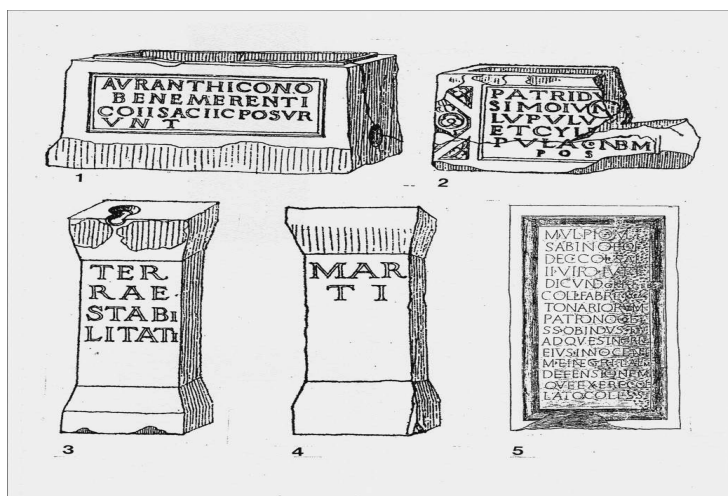
Kod lokaliteta *Pet mostova* podignut je niz kuća i obrtničkih radionica tijekom 5. i 6. stoljeća. Od spolija poznati su nam oštećena počasna baza salonitanskog viteza i

³³⁷ *Ibid.*, 29.

³³⁸ Piplović 2005, 4.

³³⁹ Cambi 1991a, 302.

gradskog uglednika Marka Ulpija Sabina (*kat. br. 19*) kao i posvetni spomenik na kojem se spominju stanoviti Firmije i Atikila (*kat. br. 20*). Njihovo postavljanje najvjerojatnije se odvijalo u kasnoj antici iako postoji mogućnost i za raniju sekundarnu uporabu.³⁴⁰ Ulica je vjerojatno popločana kasnije te je u njoj pronađen izduženi blok na kojem se nalaze likovi iz mitologije. Reljef je otučen kako bi se što bolje uklopio u svoju sekundarnu ulogu. Izvorno je najvjerojatnije bilo riječ o frizu. U blizini su pronađene i dvije urne za sahranu pepela pokojnika koji su kasnije poslužile u procesu proizvodnje.³⁴¹ Tijekom iskopavanja 1914. godine pronađena su zazidana dva žrtvenika i fragment natpisa. Materijal koji ih okružuje loše je kvalitete. Iza njih pronađena su i dva dobro očuvana kapitela, od kojih je jedan služio kao supstrukcija stražnjeg zida dok je drugi naopačke okrenut. Uz njih pronađen je i niz dekorativnih i arhitektonskih ulomaka.³⁴² Nizvodno su pronađeni veliki blokovi koji su postavljeni kako bi se napravili užji kanali. Očito je da uzeti s neke građevine jer su na njima prisutni nepotrebni utori i rupe.³⁴³

Slika 25. Spoliji korišteni na lokalitetu Pet mostova: urne za pepeo (1 i 2) žrtvenici (3 i 4), fragment natpisa (5). (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 18.)

10.2.3. Vodovodni sustav

Spoliji su korišteni i u popravcima vodovodnog sustava Salone. Prvi primjer je donji dio vojničke stele Riječ je o komadu stele Tita Titurija (*kat. br. 21*) spekulatora

³⁴⁰ F. Bulić, *Escavi ad est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti (Pet Mostova)*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37, 1914, 73-75. (Dalje u tekstu Bulić 1914b.)

³⁴¹ Piplović 2005, 5.

³⁴² Bulić 1914b, 71.

³⁴³ Piplović, 2005, 5.

rimske vojske, točnije X. legije. Na steli su vidljiva znakovlja njegove službe u obliku trube i znaka.³⁴⁴ Miletić navodi moguću dislokaciju te je datira u polovicu prvog stoljeća. Stela se izvorno vjerojatno nalazila u sjevernoj nekropoli te je uzeta za gradnju salonitanskog akvedukta.³⁴⁵ Služila je kao poklopnica vodovodnog kanala koji se kretao po starim bedemima do *Porta Caesarea*. Kod izvora rijeke Jadro pri popravku akvadukta iskorištene su tri ploče od bijelog vapnenca s uklesanim reljefima.³⁴⁶ Riječ je o reljefu s prikazom lova³⁴⁷ ili sceni života sa sela³⁴⁸ koji je bio uzidan u salonitanski akvedukt, kao i dva reljefa s prikazima morskih božanstava.³⁴⁹ Riječ je o božanstvima Tritonu (*kat. br. 22*) i Neptunu (*kat. br. 23*).³⁵⁰ Otkriveni su reljefi koji su poslužili kao pokrovne ploče akvedukta. Cambi smatra da su nesumnjivo sepulkralnog karaktera jer na sebi imaju motive morskih božanstava kao i mitoloških bića. Takva ikonografija prisutna je na svim nadgrobnim spomenicima, ali poglavito na sarkofazima. Postavljeni su na akvedukt tijekom popravaka u kasnijim stoljećima. Dodaje kako su reljefi vjerojatno pripadali mauzoleju iz 2. stoljeća koji se nalazio podalje od grada.³⁵¹ Moguće je da su ratovanja s Ostrogotima u 5 i 6. stoljeća dovela do oštećenja akvedukta te su građani Salone iskoristili materijal s obližnjih nekropola.³⁵²

Tijekom istraživanja 2002. godine u Ulici Franje Tuđmana otkriven je rukavac rijeke Jadro koji je tekao istočnim dijelom Salone. Njegovi rubovi bili su zidani velikim kamenim blokovima koji su pripadali nekoj reprezentativnoj zgradi. Unutar obalnog zida nalazio se ugrađeni mramorni kapitel, nadvratnik, dijelovi arhitrava i kasetiranog stropa.³⁵³ Osim mramornih kapitela, nadvratnika monumentalnih vrata i arhitravne grede pronađeni su i Jupiterov žrtvenik (*kat. br. 24*) kao i baza skulpture s natpisom carice Aurelije Priske (*kat. br. 25*).³⁵⁴ Njezina prepolovljena baza nam je bitna jer su ta dva

³⁴⁴ F. Bulić, *Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 35, 1912, 22. (Dalje u tekstu Bulić 1912.)

³⁴⁵ Miletić 1990, 174.

³⁴⁶ Bulić 1914b, 73-75.

³⁴⁷ Miletić 1992, 35.

³⁴⁸ Piplović 2005, 5.

³⁴⁹ Miletić 1992, 35.

³⁵⁰ Piplović 2005, 5.

³⁵¹ Cambi 1986, 78.

³⁵² Piplović 2005, 5.

³⁵³ *Ibid.*, 6.

³⁵⁴ J. Jeličić-Radonić, *Votivni darovi iz salonitanskih hramova*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 43, 2016, 5. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 2016.)

dijela prvi epigrafski spomen Dioklecijanove supruge.³⁵⁵ U dnu korita kanala pronađen je mramorni kapitel, skulptura i odbačeni dio kasetiranog stropa.³⁵⁶ Upravo iz spolija možemo pretpostaviti postojanje Jupiterovog hrama u istočnom dijelu grada jer su kao spoliji pronađeni njegovi razgrađeni dijelovi i žrtvenik. Sav arheološki materijal koji je iskorišten u sekundarne svrhe, a ne samo natpisi, mogu nam poslužiti pri rekonstrukciji izgleda i djelovanja unutar antičkog grada.³⁵⁷

Slika 26. Sarkofag i greda s natpisom ugrađeni u nasip na istočnom dijelu Salone (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 187.)

I na drugim mjestima otkriveni su slični pokušaji regulacije toka rijeke Jadro. Tijekom gradnje mosta Franje Tuđmana preko rijeke Jadro 2007. godine otkriven je zid na lijevom rukavcu u smjeru istok-zapad. Iz prisutnih sedimenata pretpostavlja se da je protok vode išao sa sjeverne strane dok je na južnom bila riječ o njezinom zadržavanju. Ukupna dužina nasipa iznosila je 37,2 metra, a na najširem mjestu bio je debeo 3 metra. Sastojao se od kamenih blokova koji su bili nepravilno poslagani te je njegovo južno lice bilo ispunjeno spolijima. Kao vezivo poslužili su žbuka, glina te željezne spojnice.³⁵⁸

³⁵⁵ Demicheli 2017b, 187.

³⁵⁶ Jeličić-Radonić 2016, 6.

³⁵⁷ Demicheli 2017b, 203.

³⁵⁸ H. Nodilo, *Solin- novi most na Jadru*, Hrvatski arheološki godišnjak 4, 2007, 490 (Dalje u tekstu Nodilo 2007.).

Osim blokova od kojih jedan ima natpis *MANIBVS*, pronađene su i pravilno obrađene kamene ploče s reljefima od kojih se ističu prikazi Nike i glave Meduze. Pronađene su i dvije are bez natpisa te je samo jedna od njih ukrašena profiliranim rubovima i prikazom dvaju erota u zagrljaju. Kao dio strukture poslužila su i tri poklopca sarkofaga. Prvi (*kat. br. 26*) na sebi ima reljefni prikaz ležećeg bračnog paraispod kojeg se nalaze mitološki, biljni i životinjski ornamenti. Na zabatima se nalaze prikazi glave meduze Gorgone. Drugi poklopac (*kat. br. 27*) sarkofaga na prednjoj strani krova ima reljefno prikazane tegule, dok se u akroterijima nalaze prikazi erota. Na bočnim stranama kao ukrasi su poslužili floralni motivi, a stražnja strana nije bila ukrašavana. Spomenuti poklopci imaju oblik krova na dvije vode te su izrađeni od prokoneškog mramora. Preostali poklopac dio je malog sarkofaga te je neukrašen i ima akroterije. Prisutan je iznimno sačuvan kovčeg atičkog sarkofaga (*kat. br. 28*) izrađen od penteličkog mramora. Ukrašen je dubokim reljefom s prikazima povorke erota, sfingom s desne bočne i grifonima s stražnje strane. Ostali pronađeni kovčezi sačuvali su se samo u dnu i to u fragmentima. Od ostalih nalaza prisutni su fragmenti stupova i različitih kamenih spomenika koji su ukrašeni reljefnim prikazima. Prisutnost spolija pomiče gradnju nasipa prema kraju 3. ili početku 4. stoljeća.³⁵⁹

10.2.4. Spoliji u sakralnim objektima

³⁵⁹ Nodilo 2007, 491.

Episkopalni kompleks građen je od 4. do 6. stoljeća te je jasno prisutna ponovna uporaba materijala, ali i opadanje zanatske vještine.³⁶⁰ Kod gradske bazilike pronađeno je na desetke recikliranih stela i sarkofaga koji su doneseni iz dijelova istočne i jugoistočne nekropole koji su ostali unutar bedema. Neki od njih nađeni su u očuvanom podu, dok su drugi bili razbacani po ruševinama građevine.³⁶¹ Ponovna uporaba materijala je prisutna posvuda u episkopalnom kompleksu. U zidu koji dijeli narteks i zgrade na zapadu bazilike postavljeno je pet baza stupova od kojih jedna ima udubljenje za stup. Već je po poziciji jasno da su doneseni s druge lokacije.³⁶² Bulić natpis na udubljenom stupu *Constant* (kat. br. 29) povezuje s carem Konstancijem I. Klorom.³⁶³ Ta teorija je dovedena u pitanje jer se jer se takav tip slova u Akvileji smješta pred kraj 4. stoljeća.³⁶⁴

Slika 27. Ostaci episkopalnog centra (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 106.)

U temeljima pregrade istočnog dijela južnog broda gradske bazilike vodoravno je položen priklesan dio stupa. Štoviše čitavi donji sloj zida bio je napravljen od spolija. Dok su stupovi gradske bazilike bili isklesani u kamenolomu, kapiteli porijeklo vuku iz

³⁶⁰ *Ibid.*, 7.

³⁶¹ Bulić 1912, 5..

³⁶² Piplović 2005, 7.

³⁶³ Bulić 1912, 13.

³⁶⁴ Salona IV, 210.

poganskog konteksta.³⁶⁵ Istraživanja gradske bazilike između 1907. i 1909. godine otkrila niz natpisa koji izvorno ne pripadaju crkvi izgrađenoj u 5. stoljeću. Bulić smatra da su ih graditelji pokupili s ranijih građevina ili je bila riječ o lako dostupnom rasutom materijalu. Zapadno od bazilika koje Bulić naziva *Constantina* i *Honoriana* nalazi se kompleks zgrada u kojima je pronađeno pedeset i pet, uglavnom fragmentiranih natpisa.³⁶⁶

Gradnja i uporabe spolija vjerojatno su porasle kada je 527. godine na čelo salonitanske biskupije stupio Honorije II. Tada su započete su mnoge reforme s ciljem učvršćivanja crkvenog autoriteta. Sazvani koncili u Saloni iz 530. i 533. godine uvode odredbe kojima se zabranjuje samovoljno raspolaganje crkvenim dobrima s posebnim naglaskom na otuđivanje istih.³⁶⁷ Honorije je očigledno tijekom svojeg predsjedavanja raspolagao velikom količinom novčanih i materijalnih dobara jer je su u njegovo vrijeme obnovljene brojne crkvene građevine, ali su bile podignute i nove strukture. Fokus je dakako bio na episkopalnom centru, ali ni druge lokacije nisu bile zanemarene.³⁶⁸ Njegovi nasljednici Frontinijan i potom Petar nakon njega nalazili su se na suprotnim stranama tijekom shizme nazvane *Tria Capitula* (tri poglavlja) što je dakako ostavilo svoj utjecaj i na Salonu. Njihovi projekti su u konačnici rezultirali *malim crkvenim gradom* u smislu biskupskog kvarta koji je s dvije strane bio omeđen gradskim bedemima na sjeverozapadnom uglu novog dijela grada.³⁶⁹ Zbog dostupnih sredstava i sukobljavanja s vrhom Crkve prosperirale su i salonitanske radionice. Stabilnost koju je donijela Honorijeva uprava omogućila je lokalnim majstorima da zasjaju u punom sjaju te je postavila Salonu kao jednu od važnijih kršćanskih centara u Justinijanovo vrijeme.³⁷⁰

³⁶⁵ Piplović 2005, 7.

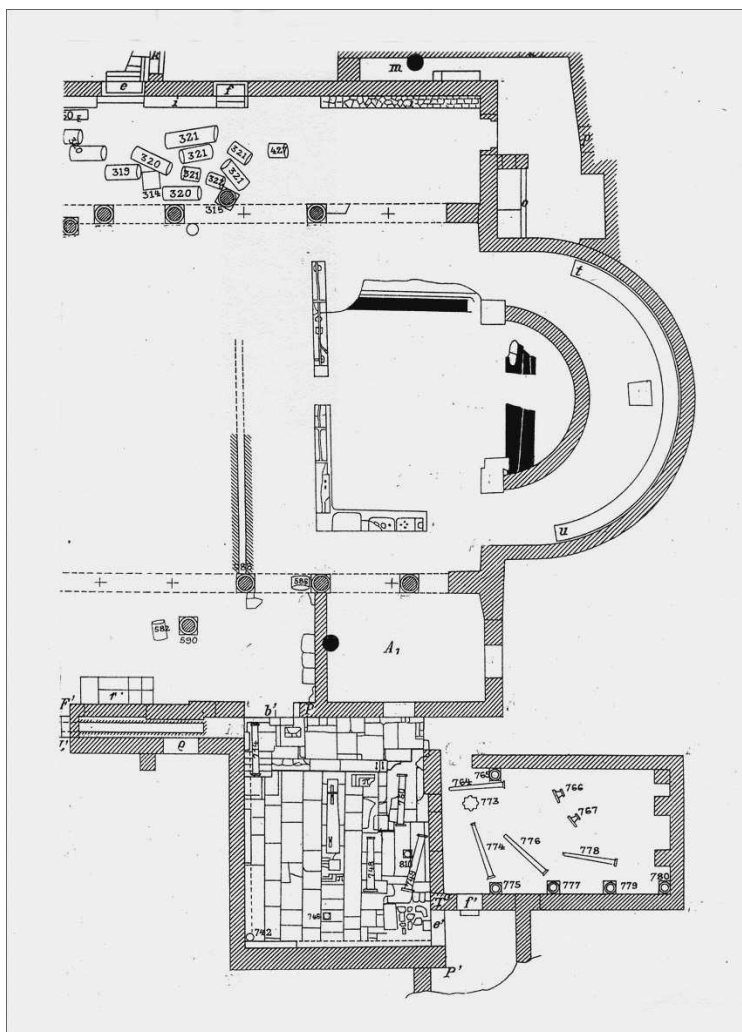
³⁶⁶ Bulić 1912, 5.

³⁶⁷ J. Jeličić- Radonić, *Salonitanski kulturni krug Justinijanovog razdoblja*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 34, 1994, 21. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 1994.)

³⁶⁸ Jeličić-Radonić 1994, 22.

³⁶⁹ *Ibid.*, 23.

³⁷⁰ *Ibid.*, 36.

Slika 28. Tlocrt istočnog dijela *Basilice urbane* s označenim položajima nekih spolija u đakonikonu (A1) i hodniku (m) (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 19.)

Na istočnoj strani u blizini episkopalnog centra spomenici sjeverne nekropole završili su kao spoliji u cestama ili zidovima. Posebno se navodi cesta uz *Porta suburbia II* iz koje je izvađeno nekoliko nadgrobnih spomenika.³⁷¹ Fragment prednje plohe sarkofaga poslužio je kao pločnik ulice koja vodi kroz *Porta suburbia II* te se na njoj nalazi prikaz žene pri radu (*kat. br. 30*) te se datira u 3. stoljeće.³⁷² Sarkofag je okrenut tako da je natpis ostao vidljiv, dok je preko reljefa postavljena rampa. Žbuka

³⁷¹Miletić 1990, 173.

³⁷²*Ibid.*, 180.

koja je postavljena na reljef poprilično ga je nagrizla.³⁷³ Fragment sarkofaga Aurelija Saturnina (*kat. br. 31*) nalazi se ugrađen kao popločenje ceste zapadno od konstantinovske bazilike.³⁷⁴ Pokraj salonitanske katedrale nalazi se pokrov sarkofaga (*kat. br. 32*) koji je sekundarno iskorišten kao klupa.³⁷⁵ Prozor sarkofaga veterana Publija Elija Prokulina (*kat. br. 33*) bio je ugrađen u stazu zapadno od bazilike te je nađen u vinogradu Andrije Mikelića. S desne strane ukrašena je rozetom, a kod stražnje je napravljeno udubljene i rupa za odvod vode.³⁷⁶

Slika 29. Manastirine (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II)* Istraživači Salone u XIX. stoljeću, Tusculum 3, Solin 2010, 196.)

Manastirine i Kapljuč izgrađeni su van sjevernih bedema te su građevinski materijal za građevine i groblja uzeli s poganske nekropole u njihovoj blizini.³⁷⁷ Manastirine su dobar primjer stalne nadogradnje i miješanja građevinskih slojeva. Razni stupovi i blokovi doneseni su sa starijih građevina te je očita drukčija namjena

³⁷³ Piplović 2005, 6.

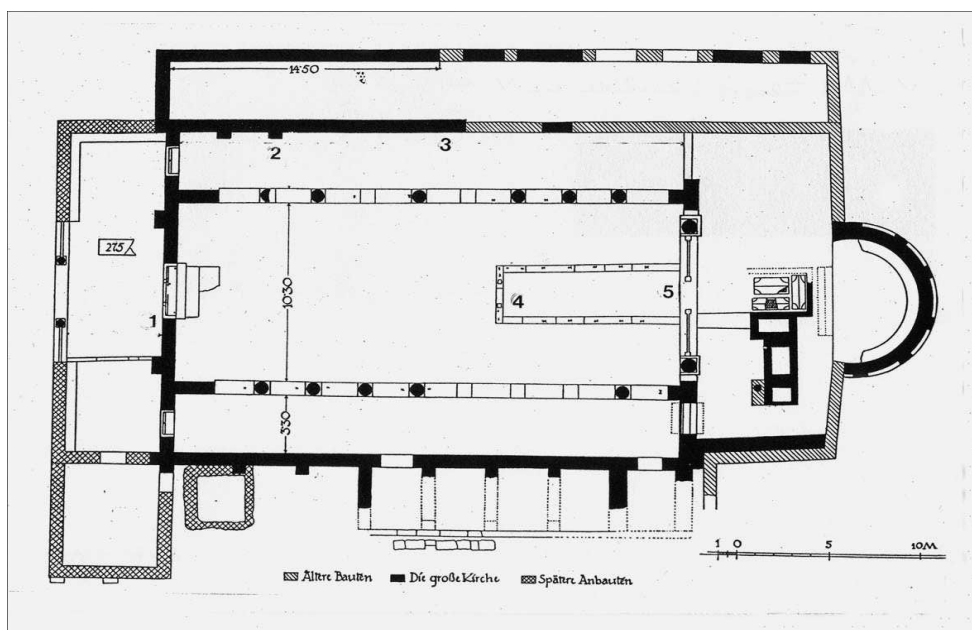
³⁷⁴ Bulić 1912, 6.

³⁷⁵ N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005. 207-208. (Dalje u tekstu Cambi 2005.)

³⁷⁶ Piplović 2005, 7.

³⁷⁷ Demicheli 2017b, 198.

zamišljena od strane originalnih graditelja.³⁷⁸ Stupovi i kapiteli bili su razlomljeni tijekom obične gradnje te su ih polagali vodoravno. Taj stil pronalazimo i na Manastirinama, čija je ceterijalna bazilika, naročito njezini temelji, puna balvanski posloženih stupova, ali i drugih spolija.³⁷⁹ Piplović navodi kako su već i prije pada grada Manastirine pale u derutno stanje. Prema njemu građani su i dalje pokušavali obnoviti prostor kako bi se u njemu mogli i dalje održavati obredi. Pritom je dakako povećana prisutnost spolija uslijed teških uvjeta i manjka stručnih ruku.³⁸⁰

Slika 30. Tlocrt bazilike iz 5. st. na Manastirinama s označenim spolijima: 1. dovratnik glavnog ulaza, 2. pilon sjevernogzida, 3. sjeverni zid, 4. *Schola cantorum*, 5. temelj oltarne pregrade (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 22.)

Na lokalitetu Kapljuč veliki broj nadgrobnih spomenika koji se izvorno nalazi kraj *Porta suburbia I* iskorišten je za gradnju bazilike i uređenje kasnijih grobova.³⁸¹ Manastirine pružaju nam još jedan primjer sekundarne uporabe materijala jer su pronađeni brojni dislocirani poganski natpisi sepulkralnog karaktera.³⁸² Tijekom kasne antike i srednjeg vijeka od spolija su građene i veće grobnice. Tako su poganske stele,

³⁷⁸ Piplović 2005, 7.

³⁷⁹ Babić 2006, 94.

³⁸⁰ Piplović 2005, 8.

³⁸¹ Miletić 1990, 179.

³⁸² *Ibid.*, 183.

tituli kao i dijelovi sarkofaga bili korišteni u gradnji. Od njih za gradnju su opet bile najpogodnije stele zbog svojeg oblika. Tako je na Kapljuču i Manastirinama pronađeno više zidanih grobnica tipa *a pozzetto* gdje su kao vrata iskorištene stele i tituli. Posebno se navodi nadgrobni natpis Konstancije iz 4. stoljeća koji je na sebi imao kršćanska, ali i poganska obilježja. Njegova sekundarna implementacije najvjerojatnije se dogodila u 5. ili 6. stoljeću. Isto groblje sadržavalo je i titul legijskog veterana koji je prenamijenjen u prag za vrata grobnice zbog čega je otklesan dio natpisa.³⁸³

Ranokršćansko i srednjovjekovno groblje kod crkvice sv. Nikole u naselju sv. Kajo kao spolije nalazimo dva prepolovljena kasnoantička natpisa. Prvi se nalazi na steli Aurelija Valerina (*kat. br. 34*) koji je umro u carskoj službi na dvoru u Nikomediji, a njegov nadgrobni spomenik kasnije je poslužio kao poklopica groba. Drugi natpis (ILJug 0131) je interesantan zbog prijetnje koje je ispisana na njemu. Vlasnik ili polagatelj natpisa uklesao je da će svatko tko bude otvarao grob, neovisno o tome je li je Rimljanin, Židov, kršćanin ili onaj koji štuje Mane na sebe navući bijes božanstava. Prijetnja je očigledno bila neuspješna jer je u konačnici spomenik prenamijenjen u prag i dovratnik.³⁸⁴

³⁸³Demicheli 2017b, 196.

³⁸⁴*Ibid.*, 197.

10.3. Šuplja Crkva

Lokalitet *Šuplja crkva* se nalazi u blizini dijela istočne nekropole nad ranokršćanskom cemeterijalnom bazilikom koja je podignuta u 5. stoljeću.³⁸⁵ Uz pomoć njezinih ostataka podignuta je romanička bazilika sv. Petra i Mojsija u kojoj su pronađeni deseci natpisa koji su bili iskorišteni kao građevinski materijal.³⁸⁶ Time se poštivalo posvećeno mjesto, ali su očite i različite dimenzije između dvaju građevina. Naime, trobrodna srednjovjekovna bazilika koja je bila dovoljno reprezentativna da se u njoj okruni kralj Zvonimir 1075. godine bila je znatno manja od svoje ranokršćanske inačice.³⁸⁷

Danas je većina natpisa uklonjena, ali još uvijek možemo pronaći spolije. Stelu Kvinta Pompeja Fedra (*kat. br. 35*) otkrio je Dyggve tijekom svojih istraživanja. Posljedica ugrađivanja bila je ta da je spomenik bio razlomljen u četiri dijela, ponajviše zato što je bila riječ o hodnoj površini. Unatoč oštećenjima na stranama se mogu vidjeti ostaci plitko uklesanih akroterija. Budući da je cijela Šuplja crkva često zimi bila pod vodom zbog padalina i prelijevanja rijeke Jadro cijeli spomenik je prekriven slojem kamenca.³⁸⁸

Tijekom istih istraživanja Šuplje crkve 1931. godine pronađena su dva fragmenta sarkofaga sa spomenom ostijarija (*kat. br. 36*) koji su bili korišteni kao spoliji. Iz sačuvane dokumentacije nije jasno jesu li bili korišteni kao građevinski materijal ili kao pokrov za srednjovjekovne grobove.³⁸⁹ Kao poklopnice srednjovjekovnih grobova poslužili su nadgrobni natpis Pinija Dalmacija (*kat. br. 37*), sarkofag Valerije Earine (*kat. br. 38*), dok je za oblogu iskorišten titul robinje Felicissime (*kat. br. 39*) Poznata je još i stela Gaja Tatusija Sabina (*kat. br. 40*) koja je bila razlomljena u dva dijela i korištena u različite svrhe.³⁹⁰

³⁸⁵ Cambi, Matijević 2013, 36.

³⁸⁶ Demicheli 2017b, 198.

³⁸⁷ Babić 2006, 103.

³⁸⁸ D. Demicheli, *Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljjoj crkvi u Solinu*, Tusculum 10, 2017, 186-187. (Dalje u tekstu Demicheli 2017a.)

³⁸⁹ M. Sanader, D. Demicheli, *The early Christian service of ostiarius on an unpublished sarcophagus with the inscriptions from Šuplja crkva site in Solin (Salona)*, U: D. Demicheli (ur.), *Illyrica antiqua II – in Honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb. 2017, 256. (Dalje u tekstu Sanader, Demicheli 2017.)

³⁹⁰ Demicheli 2017a, 177-180; 187-188.

Katić navodi kako se u atriju uz crkveni zid nalazio rimski sarkofag u kojemu je bio pokopan neki hrvatski uglednik. Nadgrobni natpis nalazio se na ploči koja je malterom bila pričvršćena za prednju stranu sarkofaga. Nažalost ona je s vremenom otpala te je na sarkofagu vidljiv samo izvorni rimski natpis. U popločenju nalazi se ugrađen ogroman rimski kapitel i dvije nadstupine ukrašene pleterom. Također su upotrijebljena dva kasnoantička kapitela za *stipes* pokrajnjih oltara.³⁹¹ Katić pretpostavlja da je crkva je bila u dobrom stanju sve do 18. stoljeća kada je novopridošlo stanovništvo iskoristilo njezine ostatke kao građevinski materijal za podizanje Gašpine mlinice.³⁹² Stela Prostinije Prokule, o kojoj će kasnije biti više riječi, je na mlinicu možda došla i s ranije inačice koju su podignuli 1069. godine monasi iz samostana sv. Stjepana pod borovima na dopuštenje Petra Krešimira IV.³⁹³

Slika 31. Spoliji u srednjovjekovnome grobu u Šupljoj crkvi otkriveni 1931. godine (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 196.)

³⁹¹ Katić 1956, 47.

³⁹² *Ibid.*, 48.

³⁹³ *Ibid.*, 45.

10.4. Gradina

Crkva u Gradini ima kasnoantičku, ali i ranobizantsku strukturu. Njezina gradnja se smješta u 6. stoljeće te je već tada crkva na zidovima imala spolije čiji je broj vjerojatno porastao nakon njezine obnove u srednjem vijeku.³⁹⁴ Ozbiljna šteta po Gradinu dogodila 1912. godine kada je Antonio Grubić, koji je bio vlasnik njezinog sjevernog dijela odlučio srušiti sjeverozapadni zid. Ruševine je potom prodao kako bi se izgradio nasip novog mosta u Solinu te je na tom mjestu posadio vinograd. Također je uočena velika količina kamenih gomila koje je vlasnik planirao preprodati. Nakon toga reagirao je konzervator te je prostor Gradine otkupljen, izuzev spomenutog vinograda.³⁹⁵ Bulić je nakon zaključivanja istraživanja naveo devetnaest fragmenata natpisa pronađenih u Gradini. Među njima bio je prisutna stela sa spomenom Gaja Julija Dionizija i Gaja Julija Pamfila (*kat. br. 41*) koja je sekundarno iskorištena kao građevinski materijal.³⁹⁶

Slika 32. Gradina i kuća Grubić 1925. godine (<https://vmgs.hr/gradina.html> 2.6.2018.)

³⁹⁴ Babić 2006, 102.

³⁹⁵ F. Bulić, *Trovamenti antichi e medioevali a Gradina di Salona*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 36, 1913, 8. (Dalje u tekstu Bulić 1913.)

Otkriveni su brojni spoliji i žbuka s ranijih rimskih građevina, a ispod same crkve nalaze se još dva unakrsna zida iz različitih razdoblja. Zidovi su podignuti od pravilno tesanih blokova te se sličan način gradnje može pronaći u Šupljoj crkvi.³⁹⁷ Kao dokaz opsežnih popravka služe nam ranosrednjovjekovne baze koje su držale ranokršćanske stupove od sivog granita. Spoliji sa znakom križa bili su izuzetno traženi te su se ugrađivali na crkvene objekte, ali i druge građevine od društvene važnosti. Neki od njih bili su postavljeni u oltare te su se smatrali relikvijama.³⁹⁸ Na lokalitetu Gradina pronađeni su brojni rimski natpisi od kojih su neki bili razbijeni radi lakšeg transporta. Ara Marka Tacija (*kat. br. 42*) se datira prije 42. godine jer se na njoj ne spominje počasni naziv legije *Claudia Pia Fidelis*.³⁹⁹ Nju kao i sepulkralni cipFabije Mirile(*kat. br. 43*) se pripisuje istočnoj nekropoli.⁴⁰⁰

Datiranje nastanka tvrđave u Gradini nije nikada u potpunosti sa sigurnošću utvrđeno. Bulić i Karaman je smještaju u 14. stoljeće kada je nadbiskup Hugolin de Mala Branca podigao na tom mjestu kaštel tijekom sukoba Splita i Trogira. Katić se s time ne slaže te navodi da je ona kao utvrda počela funkcionirati s provalom Osmanlija na solinsko područje te ju stavlja u 16. stoljeće.⁴⁰¹ Situaciju u konačnici razjašnjava Ivan Alduk koji navodi da su tvrđavu u Gradini podignule Osmanlije 1531. godine tijekom sukoba s Klisom. Nedugo poslije gradnje ona je bila osvojena i porušena da bi se 1536. godine obnovila. Alduk nadodaje kako se pri obnovi nije birao materijal što je vidljivo iz nepravilnog oblika zidina.⁴⁰²

³⁹⁶ Bulić 1913 13.

³⁹⁷ Katić 1956, 42.

³⁹⁸ Babić 2006, 102.

³⁹⁹ Cambi 1986, 83.

⁴⁰⁰ Miletić 1992, 32.

⁴⁰¹ Katić 1956, 42.

⁴⁰² I. Alduk, *Solinske utvrde (I), Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća*, Tusculum 8, 2015, 108-109; 112.

10.5. Spoliji na građevinama podignutima poslije Kandijskih ratova

10.5.1. Solinski dvori

Kuće su bile povezane u četverokut te su prozori postojali samo s unutarnje strane. Skica iz 1756. godine oslikava tvrđavicu koja je bila obložena brojnim spolijima. Gašpićev dvor imao istočnu kulu, a zapadnim vratima kao nadvratnik služio je poklopac rimskog sarkofaga. Donji dijelovi zidova građeni od većih kamenih blokova.⁴⁰³ Stela Antoninija Sambatina (*kat. br. 44*) koja je bila uzidana u kući Juriše Gašpića 1921. godine prebačena je u Arheološki muzej u Splitu.⁴⁰⁴

Drugi poznati utvrđeni dvor bio je Milišićev. Bio je podignut od malog pravilnog tesanog kamenja uzetog s obližnjih ruševina crkve sv. Anastazija. Njegovu gradnju prema Katić datira prije 1700. godine.⁴⁰⁵ On je također imao istočnu kulu koja je služila za stanovanje, ali njoj su prozori bili otvoreni prema vani. I u ovom slučaju kuće su bile povezane kao obrambeni zid.⁴⁰⁶ Ulomak stele (*kat. br. 45*) koji je bio uzidan u staru kuću u Dudinama u Sv. Kaju, otprilike petsto metara sjeverozapadno od amfiteatra poklonio je Slaven Milišić Arheološkoj zbirci Matijević u Solinu.⁴⁰⁷

Danas je najpoznatiji Paraćev dvor koji se nalazi pokraj amfiteatra. Riječ je o sklopu kuća koji je odavao dojam stvarne tvrđave. Dvor je imao dvojna vrata te male vanjske prozore s puškarnicama na sjevernom zidu. Na nekim mjestima ostavljao je dojam bedema, što i ne čudi zbog lako dostupnog materijala iz amfiteatra.⁴⁰⁸ Komplex je podignut nad supstrukcijama gledališta amfiteatra koje su poslužili kao temelji. S njega su uzeti reljef hrvača (*kat. br. 46*), korintski kapiteli te drugi ulomci. Materijal je uzet sa sjeverne i zapadne nekropole također. Među njima se ističu stele vojnika VIII. Dobrovljačke kohorte (*kat. br. 47*) i frumentarija III. Kirenske legije (*kat. br.*

⁴⁰³ Rapanić, Katić 1971, 130.

⁴⁰⁴ Abramić 1925, 10.

⁴⁰⁵ Katić 1956, 86.

⁴⁰⁶ Rapanić, Katić 1971., 130.

⁴⁰⁷ Mardešić 2003, 58.

⁴⁰⁸ Rapanić, Katić 1971, 130.

48).⁴⁰⁹ Potonja je ugrađena na pročelje kuće pripada centurionu frumentariju T. Varoniju Maronu. Stela je važna jer nam daje podatke o jasnom napredovanju, ali i o ulozi frumentarija kao glasnika između cara i namjesnika u provincijama.⁴¹⁰

Slika 33. Paraćev dvor (L. Katić, *Solin od VII do XX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji9, Split 1956, 86.)

Nadgrobnna stela koju je podigla majka šesnaestogodišnjem sinu Nigrinu (*kat. br. 49*) koji je rano preminuo. Pronađeni su također ulomci drugih stela, natpisa i sarkofaga arhitektonskog tipa. Ukupan broj spolija koje su zabilježili Jeličić-Radonić i Pereža bio je četrdeset i šest od kojih je uz spomenute još šest navedeno u katalogu (*kat. br. 50-55*).⁴¹¹ Prvi natpis na Paraćevim kućama spominje se već sredinom 18. stoljeća. Tijekom poznatog posjeta cara Franje I. 1818. godine njegov pratilac Antun Steinbüchelje zabilježio dva natpisa.⁴¹² Uz amfiteatar pronađena su još dva ulomka stela koje je zabilježio Ivan Matijević (*kat. br. 56-57*).⁴¹³

⁴⁰⁹J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Antičke spolije u solinskim Paraćima*, Tusculum 4, 2011, 43. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić, Pereža 2011.)

⁴¹⁰I. Matijević, *Qui cucurrit frumentarius annos XI*, Tusculum 7, 2014, 68. (Dalje u tekstu Matijević 2014.)

⁴¹¹Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 43.

⁴¹²Duplančić 2015, 193.

⁴¹³I. Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)*, Tusculum 10, 2017, 62-64. (Dalje u tekstu Matijević 2017.)

Dvor Juriše Paraća bio je najvećih dimenzija mu je vrh bio ukrašen dijelovima rimskog friza. On se nalazio u centru grada te je bio ukrašen ulomcima otpiljenog rimskog friza.⁴¹⁴ Na južnoj strani bila je puškarnica i uzidana ploča na kojoj je bio već spomenuti visoki reljef s prikazom hrvanja dvojice hrvača. Gradnja dvora datirana je u 1764. godinu zbog natpisa na kojem piše *Giurissa Parach fabrico questa casa a. D. 1764.* Upravo je na novijim dvorima očita manja uporaba građevinskog materijala iz Salone te je očit viši stupanj tesanja kamenja. Njihova gradnja bila je moguća zbog opadanja osmanske opasnosti pa se centar Solina počeo sve više napuštivati. Starica Cavka iz Paraćeve obitelji oporučno je ostavila svoju imovinu Ivanu Draškoviću u zamjenu za pomirenje troškova njezinog sprovoda. Izbila je sudska parnica u kojoj je 1707. godine dio staje na istočnoj strani pripao Tomi Paraću, a nepokriveni prema zapadu Draškovićima.⁴¹⁵

Nakon Juriše Paraća njegov sin Ivan podigao je kuću 1851. s kamenim natpisom koji podsjeća na onaj koji je bio na pročelju očeve kuće.⁴¹⁶ Na njoj je pisalo: *Giovanni Parach q(uondam) Giurisa Parach fabrihoq(uesta) c(asa) D(omini) a(nno) 1851.* Natpis je imao nekoliko grešaka među kojima je nedostatak slova Q u drugom redu, stavljanje točke iza slova F u četvrtom te se riječ *fabriho* ispravno piše *fabbrico*. Uz to točka ispred slova Q u petom redu trebala je biti iza njega, dok je slovo D trebalo biti iza slova A u šestom retku.⁴¹⁷ Kuća se nalazila s južne strane Paraćevih dvora pa je lako mogao transportirati spolije.⁴¹⁸ Uрна retijaraPlacentina (*kat. br. 58*) bila je sekundarno uzidana u kuću I. Paraća. Miletić pretpostavlja da je velika količina materijala za gradnju amfiteatra uzeta sa sjeverne nekropole.⁴¹⁹ Nakon smrti Jake Parać, Ivanove kćeri, kuću je kupio Ivan Mikelić koji je bio porijeklom iz Vranjica. Od natpisa ostavio je otkriven samo prvi redak, dok je sve ostalo pokrio žbukom na koju je dopisao *Dalma* 1878. Kasnije je izgrađena još jedna kuća, ali obje su srušene tijekom zaštitnih

⁴¹⁴ Rapanić, Katić 1971, 130.

⁴¹⁵ Katić 1956, 87.

⁴¹⁶ Duplančić 2015, 189.-190.

⁴¹⁷ *Ibid.*, 192.

⁴¹⁸ *Ibid.*, 193.

⁴¹⁹ Miletić 1990, 178.

istraživanja 1987. godine. Svi spomenici koji su bili uzidani prebačeni su u Arheološki muzej u Splitu.⁴²⁰

Slika 34. Kuća Mikelić u vodiču iz godine 1899. godine (A. Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, Solin 2015, 191.)

U centru grada je postojao mali Pletikosićev dvor koji je bio najmlađi pa samim time nije bilo velike potrebe za utvrđivanjem. Na vratima i stubama nalazi se zaštitni rub s nekog rimskog zdanja. Ukrase sačinjavaju profilirana lozica s ptičicama među lišćem.⁴²¹ Katić izgradnju dvorova stavlja u kraj 17. i početak 18. stoljeća. Za Paraćev dvor je siguran da je bio izgrađen prije 1700. godine.⁴²²

⁴²⁰ Duplančić 2015, 192.

⁴²¹ Rapanić, Katić 1971, 130.

⁴²² *Ibid.*, 131.

10.5.2. Solinske mlinice

Primjeri mlinica građenim spolijima su Velika Galija na kojoj se nalazio dio oltarske ograde i pragovi sa srednjovjekovnim križevima te Aljinovićeve mlinica u pročelju je imala uzidani rimski kip.⁴²³ Najzanimljivija je Gašpina mlinica, koja je izgrađena 1771. godine te je danas jedina u funkciji zahvaljujući obnovi iz 2002. godine. Tijekom vremena ona je bila više puta nadograđivana te je to stvorilo nerazmjer u arhitekturi. Danas je možemo vidjeti u sklopu četiriju kuća.⁴²⁴ Na nadvratniku Gašpine mlinice nalazi se stela Prostinije Prokule (*kat. br. 59*). Uzeta je s istočne nekropole te su na njoj prikazane starija žena i djevojčica.⁴²⁵ Ona se datira u razdoblje Trajanove vlasti te slijedila klasicistički pristup njegovog razdoblja ugledajući se na stil koji je bio najzastupljeniji među prikazima žena trajanskog razdoblja. Frizura koju Prostinija ima na steli neodoljivo podsjeća na onu Plotine te je usprkos oštećenjima očita želja da bude što sličnija liku carice.⁴²⁶ Miletić dodaje kako je odmicanje od arhitektonskog stila stele dodatno olakšalo dataciju.⁴²⁷ Pravilan oblik sigurno je igrao ulogu pri odabiru njezine sekundarne funkcije, ali se ne smiju zanemariti estetski motivi graditelja.⁴²⁸ Stelu je zabilježio L. F. Cassas koji je na nju naišao sa svojim družbom. On ju je naslikao te je tako postala dijelom njegovih brojnih akvarela koji se nalaze diljem Europe.⁴²⁹ Na sjevernom zidu mlinice uzidan je titul Pomponije Alke (*kat. br. 60*).⁴³⁰ Danas Gašpina mlinica služi kao izložbeni prostor za etno zbirku grada Solina.⁴³¹

⁴²³ Katić 1956, 62.

⁴²⁴ S. Buble, *Gradnja mlina – umijeće koje nestaje; Gašpina mlinica u Solinu*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 33/34, 2012. 98. (Dalje u tekstu Buble 2012.)

⁴²⁵ Cambi 1986, 80.

⁴²⁶ N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991, 85. (Dalje u tekstu Cambi 1991b.)

⁴²⁷ Miletić 1992, 35.

⁴²⁸ Demicheli 2017b, 191.

⁴²⁹ Maršić 2010, 68.

⁴³⁰ CIL III, 2477.

⁴³¹ Buble 2012, 99.

10.5.3. Spoliji na ostalim građevinama

Nakon prestanka napetosti i pljački na solinskom prostoru pojavljuju se kuće s altanom. Najbolji primjeri bili su kuće Jablana Grubića i Šperca. Altana se uglavnom pružala prema zapadu i jugu. Naročito je bitna Šperčeva terasa na kojoj se nalaze dvije herme (*kat. br. 61*) koje Katića podsjećaju na Jana, a danas znamo da je riječ o prikazu tetrarha.⁴³² Na južnom zidu nalaze nadgrobni Dasija (*kat. br. 62*) i nadgrobni natpis posvećen Kalistu (*kat. br. 63*) kaodva prikaza svezanih barbara (*kat. br. 64*).⁴³³

Također je poznat nadgrobni žrtvenik s grčkim natpisom unutar kuće Ivana Sesartića. Riječ je o nadgrobnoj ariGneja Pompeja Papa (*kat. br. 65*) koja je prenamijenjena u kamenicu za ulje te je iz tog razloga otučen njezin gornji i donji izbočeni dio.⁴³⁴ U štali obitelji Jurić je pak bila uzidana stela dok je u kući pronađena urna.⁴³⁵ Most koji vodi prema Gospinom otoku zidan je po mletačkom stilu, ali nije siguran datum njegove gradnje.⁴³⁶ Na njegovoj zapadnoj strani nalazi se rimska stela posvećena Zenonu (*kat. br. 66*) s natpisomna grčkim alfabetom.⁴³⁷ U crkvi Gospe od Otoka prije se nalazio veliki spomenik razbijen na dva komada s natpisom na sebi. Duplančić navodi kako je on vjerojatno nabavljen 1801. godine kod bratovštine Gospe od Porođenja u Solinu.⁴³⁸ Južnije od od Šperčeve kuće na kućnom broju Zvonimirove ulice br. 8. nalazi se uzidana stela roba Kvintijana (*kat. br. 67*) koji je najvjerojatnije radio na nekom od carskih posjeda u Dalmaciji.⁴³⁹ U središtu Solina Cambi navodi četiri primjera ugradnje ulomaka sarkofaga (*kat. br. 68-71*).⁴⁴⁰

⁴³² Katić 1956, 89.

⁴³³ J. Jeličić Radonić, *Dioklecijan i Salonitanska Urbs orientalis*, u: N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanov palača, O 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 318; 330. (Dalje Jeličić-Radonić 2009.)

⁴³⁴ Abramić 1925, 7.

⁴³⁵ Miletić 1992, 48.

⁴³⁶ Katić 1956, 65.

⁴³⁷ Demicheli 2017b, 191.

⁴³⁸ Duplančić 2015, 182.-183.

⁴³⁹ Demicheli 2017a, 191.

⁴⁴⁰ N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988. 110. (Dalje u tekstu Cambi 1988.); N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010, 106-107. (Dalje u tekstu Cambi 2010.)

U zbirci Matijević nalazi se Silvanov žtvenik (*kat. br. 72*) koji je prije bio sekundarno ugrađen u stubište Šangarkine kuće, na čijem se pročelju još uvijek nalazi reljef koji još nije obrađen. Njoj pripadaju i tri ulomka sarkofaga (*kat. br. 73*) koja su bila izvađena iz ogradnog zida obiteljske kuće Rogulj.⁴⁴¹

U zaseoku Barišići ističe se stara kamena kuća na adresi don Frane Bulića 106. Na njoj se nalazi monumentalna ženska glava iz kasnog 3. ili ranog 4. stoljeća (*kat. br. 74*), gornji lijevi ulomak stele (*kat. br. 75*), kao i fragment sanduka (*kat. br. 76*). Spoliji na kući poslagani su u nizu, ali su izloženi na milost vremenskim uvjetima.⁴⁴² U dvorištu obiteljske kuće u Barišićima Cambi je pronašao lijevi akroterij pokrova (*kat. br. 77*).⁴⁴³

Slika 35. Kuća na adresi Ulica don Frane Bulića 106 s tri ugrađena spolija, fotografirao: Petar Grubišić.

tekstu Maršić, Matijević

⁴⁴¹ N. Cambi; I. Matijević, *Četiri neobjavljena portreta iz Salone*, *Tusculum* 9, 2016, 65-67. (Dalje u tekstu Cambi; Matijević 2016.)

⁴⁴³ Cambi 2010, 107.

Svi navedeni spomenici pronađeni su tijekom obrađivanja polja. Najbolji primjer je stela signifera Gaja Lukercija (*kat. br. 78*) koji je pripadao VII. legiji *Claudia pia Fidelis*. Stela je rastavljena te ugrađena kao dekoracija na ovratnicima štalskih vrata. Njih je vidio još Mijat Sabljar 1854. godine kada je kuća bila u vlasništvu grofa Pavlovića.⁴⁴⁴ Navedena stela otkrivena je još u 18. stoljeću te je promijenila brojne lokacije i vlasnike. Njezini dijelovi prvo su bili ugrađeni na štali grofa Pavlović čiji je vlasnik kasnije postao Parać. Nakon njena rušenja fragmenti stele preneseni su u dvorište kompleksa Tusculum gdje se i danas nalaze. Na steli su se nalazila dva lika iako CIL tvrdi da je riječ o jednome.⁴⁴⁵ Lijevi dovratnik bio je iste dužine, ali malo uži od desnog. On je pak bio oštećen na lijevom rubu po cijeloj dužini te je zbog toga nastradalo prvo slovo u svakom redu. Za pretpostaviti je da je cilj bio dobivanje ravnog brida za ovratnik.⁴⁴⁶ Gornja edikula je već u Fortisovo vrijeme bila slabo očuvana te on tvrdi da je zbog nepažnje reljef bio teško oštećen.⁴⁴⁷ Kao što je već bilo rečeno Tusculum je tijekom gradnje bio ispunjen spolijima. Potpuna obrada sekundarnog materijala cijelog zdanja nikada nije obavljena ali kao primjere imamo fragment sarkofaga (*kat. br. 79*) koji je ugrađen u česmu. Potom na južnom pročelju ispod jugozapadnog prozora postavljen je fragment zabata bočne strane pokrova sanduka (*kat. br. 80*), dok na sjevernom pročelju ispod prozora pronalazimo fragment sanduka (*kat. br. 81*).⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ D. Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, 2010, 64. (Dalje u tekstu Maršić 2010.)

⁴⁴⁵ *Ibid.*, 63.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, 65.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, 67.

⁴⁴⁸ Cambi 1988, 150; Cambi 2010, 102-104.

10.5.4. Sanduk sarkofaga s Heraklovim prikazom u crkvi sv. Kaja

U današnjoj crkvi sv. Kaja u zapadnom dijelu Solina kao oltar koristi se rimski sanduk (*kat. br.* 82) s prikazima Heraklovih djela. Prije gradnje crkve on je bio ugrađen unutar male spilje te je bio okružen potocima Slano i Blandista.⁴⁴⁹ Do izražaja dolazi tijekom posjete cara Franje I. koji je bio toliko impresioniran njime da ga je zabilježio u svom dnevniku. Štoviše kasnije je naredio da se na tom mjestu izgradi crkva kako bi se spomenik zaštitio, te da ona nosi ime lokalnog sveca. Već 1822. godine spilja je produbljena te je sanduk počeo služiti kao oltar crkvi koja je nosila ime po sv. Kaju. Crkva koju i danas možemo pronaći podignuta je 1858. godine, a gipsana kopija sanduka poslana je u bečki Carski muzej.⁴⁵⁰ Tijekom gradnje crkve sv. Kaja bočne stijenke reljefa i gornji rub sanduka bili su djelomično zazidani. Preko gornjeg ruba stavljena je i betonska ploča. Prikazi Herakla nalaze se u dubokom reljefu.⁴⁵¹

Carrara je opisao sanduk i okruženje u kojem se on nalazio prije izgradnje crkvice. Za sam sanduk kaže da se sastoji od tri polja na kojima su se nalazila četiri Heraklova pothvata. Naveo je zadatak s Kerberom, uzimanje jabuka iz vrta Hesperida, borbu protiv ptica iz meotidske močvare te izvlačenje Alkestide iz podzemlja.⁴⁵² Također je odlučio otkopati ostatke oko sanduka do temelja. Cambi ga smješta u skupinu salonitanskih sarkofaga s mitološkim motivima koji su nastali po uzoru na radove velikih radionica antike. Budući da reljefi pokazuju antički utjecaj. Cambi sarkofag smješta u 3. stoljeće kada import antičkih sarkofaga doseže vrhunac na salonitanskom području. Unatoč tome ovaj sarkofag je poseban jer antički tip nije bio sklon prikazivanju Heraklovog lika.⁴⁵³

U mitu je Heraklo utažio žed time da je nogom udario po zemlji te je iz nje potekla voda. Stoga su u antici su brojni izvori bili posvećivani upravo njemu. Iz tog razloga može se pretpostaviti da je riječ o Heraklovom svetištu, a ne o dijelu zapadne

⁴⁴⁹ J. Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, 2005, 32. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 2005.)

⁴⁵⁰ Jeličić-Radonić 2005, 32.

⁴⁵¹ *Ibid.*, 36.

⁴⁵² *Ibid.*, 32.

⁴⁵³ *Ibid.*, 36.

nekropole.⁴⁵⁴ Njegova popularnost bila je tolika da je osim toga što su ga štovali vojnici, nosio je status podzemnog božanstva koji štiti sve ispod zemlje te bio je zaštitnik pomoraca, stočara i obitelji. Carevi su se voljeli prikazivati poput njega, a najpoznatiji je primjer cara Komoda.⁴⁵⁵ Postojanje izvora vode koji se nalazio u spilji te je bio okružen dvama potocima stvarao je idealnu lokaciju za svetište. Gradnjom magistralne ceste taj izvor je danas presušio. U antici se na vodu gledalo kao na granicu s podzemnim svijetom te je spilja predstavljala ulaz. Zbog toga ne čude prikazi Herakla s njegovim pothvatima u Hadu. Također vrt Hesperida nalazio se na krajnjem Zapadu, a zalazak sunca imao je simboliku smrti. Ipak ubijanje stimfalskih ptica daje na važnosti iscjeliteljskoj prirodi izvora i Heraklova svetišta. Kasnije je karakter tog svetišta bio kristijaniziran te su se nakon posvećivanja i gradnje crkve sv. Kaja pojavile legende o čudotvornosti i ljekovitosti izvora.⁴⁵⁶

Na tumačenje spomenika kod mještana utjecao je i Frane Bulić. Tako je Heraklo uskoro postao Adam, a prikaz vrta Hesperida postao biblijska scena između Adama i zmije. Alkestida je tako postala Eva, a Kerber jedan od životinja iz edenskog vrta. Uskoro se pojavila i legenda da je u sarkofagu zbilja bio pokopan sv. Kajo te su ljudi uskoro tamo počeli hodočastiti. Dakako legenda o čudotvornoj vodi ima svoje korijene u antičkoj mitologiji.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Jeličić-Radonić, Pereža 2010, 173.

⁴⁵⁵ Jeličić-Radonić 2005, 41.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 42.

⁴⁵⁷ Bulić 1986, 58.

Slika 36. Unutrašnjost crkve sv. Kaja sa sandukom s Heraklovim prikazima (J. Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2005, 35.)

11.

Zaštita i prezentacija spolija

Kod problematike spolija važno je spomenuti pravilnu zaštitu i prezentaciju antičkih materijala. Poznati su nam unutarnji i vanjski mehanizmi koji mogu ubrzati oštećivanje i propadanje spolija. Prvi su vezani uz samu ugradnju, potencijalnu obradu kao i ulogu za koju je upotrijebljen. Vanjski čimbenici ponajviše ovise o okolišu u kojem se nalazi, bilo da je riječ o prirodnom ili ljudskom utjecaju. Pojedini spoliji mogu se zaštititi prije nego se dogodi potencijalna šteta. Kod već oštećenog antičkog ulomka koriste se metode koje najviše odgovaraju vrsti materijala, uzrocima njegovog propadanja kao i razini stvorene štete. Potencijalno kemijsko ili mehaničko djelovanje izvodi se tek nakon pomnog planiranja i dogovora između različitih znanstvenih disciplina te cijeli projekt izvodi stručna osoba ili tim.⁴⁵⁸

Spoliji kamene plastike u urbanim prostorima skloni su skupljanju organskih i anorganskih onečišćenja koji s vremenom uništavaju njegovu površinu. Metoda čišćenja ovisi o već spomenutoj kvaliteti kamena te stupnju i vrsti štete. Najjednostavnija metoda je čišćenje vodom, potom mehaničko i kemijsko čišćenje. Primarno se uklanjaju onečišćenja koja izravno ugrožavaju i nagrđuju spolij. Rast biljaka ugrađenim materijalima opasan je iz više razloga. Osim mehaničkih oštećenja uzrokovanih rastom biljke one zadržavaju vlagu te ispuštaju tvari koje kemijski uništavaju strukturu spolija čineći ga ranjivijim na atmosfersko djelovanje.⁴⁵⁹ Kako bi se spriječio njihov povratak pred kraj čišćenja spomenik se premazuje paropropusnim hidrofobnim sredstvom koji sprječava vlaženje kamena. Ovaj postupak potrebno je izvoditi svako nekoliko godina. Kod većih biljaka potrebno je ubrizgati biocidno sredstvo u biljku te je izvaditi nakon što se ona osuši. Nerijetko se koristi više metoda pri čišćenju kamene plastike te ni u kojem slučaju ne smiju oštetiti kamen i njegovu patinu. Sol na spolijima može se pojaviti zbog zagađenja, morskog zraka ili ptičjeg izmeta te nakon povlačenja vlaga s kamena ima razorno djelovanje na spomenik. Trenutak kada solni kristali dosegnu

⁴⁵⁸ M. Barišić, V. Marinković, *Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije*, Kulturna baština 37, 2011. 320. (Dalje u tekstu Barišić, Marinković 2011.)

⁴⁵⁹ Barišić, Marinković 2011, 321.

veličinu pore kamena izaziva ljuskanje, mrvljenje i naposljetku osipanje kamena.⁴⁶⁰ Neutraliziranje i izvlačenje soli iz kamena zaustavljaju njegovo propadanje, ali i osnažuju njegovu strukturu. Reprezentativnost spomenika također je osigurana jer jačanje strukture olakšava njegovu čitljivost. Ljudski faktor, tj. vandalsko djelovanje šaranjem spolija sprječava se premazivanjem antigrafitnim sredstvima. Time se kamen štiti od potencijalnog trajnog oštećenja izazvanog upijanjem nanese boje. Uz to danas je komercijalno moguće nabaviti i paropropusan sloj na bazi mikrokristaličnog voska.⁴⁶¹

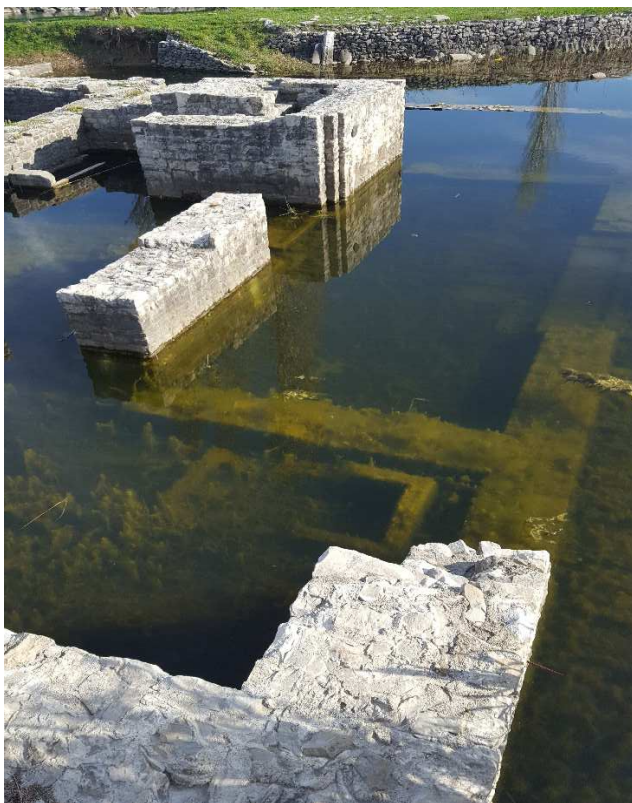
Uklanjanje spolija s građevine izvodi se u slučaju velike opasnosti od oštećenja. Pri tom je važno procijeniti okolnosti u kojima se spomenik nalazi kao i moguće postavljanje replike kako se građevini ne bi potpuno oduzela kulturna vrijednost. Ovaj pristup omogućuje spremanje spolija u idealne uvijete unutar adekvatnih muzejskih ili konzervatorskih prostora. Osim sigurnosti uklonjeni materijal znanstvenici mogu pobliže proučiti i dokumentirati.⁴⁶² Ono je izuzetno bitno jer se pravilnim prikupljanjem podataka dobiva točna predodžba o spomeniku i olakšava posao budućim generacijama. Uz to ono nam olakšava potencijalnu restauraciju u slučaju vandalskog čina, prirodne nepogode ili ratnih zbivanja te pomaže pri pronalasku i identifikaciji ukradenih spomenika.⁴⁶³

⁴⁶⁰ *Ibid.*, 322.- 323.

⁴⁶¹ *Ibid.*, 324.

⁴⁶² *Ibid.*, 325.

⁴⁶³ *Ibid.*, 327.

Slika 37. Šuplja crkva
izložena djelovanjima prirode,
fotografirao: Petar Grubišić.

Katalog

1. Nadgrobna ara Pomponije Vere

Opis: Pomponija Vera tražila je da joj se oporučno podigne ovaj spomenik za nju i njezine oslobođenike i oslobođenice. Oporučno je ostavila dvadeset tisuća sestercija svojim nasljednicima koji su bili zaduženi za podizanje spomenika. Svota koja je bila predviđena za gradnju nije bila dovoljna te su oni trebali nadodati još četiri tisuće sestercija. Bulić navodi kako je ara bila bogato ukrašena dekorativnim skulpturama na rubovima. One su rađene pompoznom stilu koji je Bulića podsjećao na rokoko te je u skladu s provincijalnom umjetnošću. Zbog finoće njegove izrade datirao ga je na kraj 1. ili početak 2. stoljeća. Ari nedostaje kruna, a od baze se sačuvao svega jedan ulomak.⁴⁶⁴ Okvir se sastojao od četiri ulomka te su još vidljive rupe na kojima su oni bili umetnuti. Fragment volute kruništa u sebi ima rupu u obliku križa koja je duboka 10 cm te se širi prema dnu. U njemu se najvjerojatnije nalazio mali klin za dizanje kamenja. Površina

⁴⁶⁴ F. Bulić, *Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 26, 1903, 7. (Dalje u tekstu Bulić 1903.)

fragmenta bila je oblikovana u strogom stilu, a Bulić pretpostavlja da se iznad njega nalazio još jedan objekt. Skicu pune rekonstrukcije are izradio je poznati profesor iz Augusto Thiersch iz Monaka. On također navodi da objekt koji je mogao stajati iznad kruništa ne bi trebao biti duži od 1.70 m i širi od 1 m. Bulić pretpostavlja da bila riječ o figuri koja se naslanjala na ruku.⁴⁶⁵

Dimenzije: visina: 2.75 m, širina 2.8 m, debljina 2 m.

Datiranje: sredina 1. do početka 2. stoljeća.

Natpis:

*Pomponia / Vera / t(estamento) f(ieri) i(ussit) s[i]bi et / lib(ertis) lib(ertabus)q(ue)
[s]uis ex HS XX(viginti milibus) / curant[i]b(us) heredib(us) / in quo opere
ad[ie]cer(unt) h(eredes) HS IIII(quattuor milia)*

Literatura: CIL III, 14827; Bulić 1903, 3-15, tab. 1 u 3, 4; Piplović 2005, 2-3, sl. 2; Jelinčić-Radonić; Pereža 2010, 197-198, sl. 32; Demicheli 2017, 116-117, sl. 1a, 1b.

Lokacija: AMS- fragmentirana u zapadnim bedemima.

⁴⁶⁵ Bulić 1903, 8.

Ara Pomponije Vere u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fotografirao: Petar Grubišić.

2. Nadgrobni natpis Tita Flavija Pomponijana

Opis: Spomenik se nije sačuvao do današnjeg dana. Tijekom života odradio je vojnu službu u legijama *III Flavia*, *XII Fulminata*, *XVI Flavia* i *XIII Gemina Martia*. Svoju smrt je dočekao na poziciji centuriona legije II *Traiana fortis*. Ovaj popis omogućuje

rekonstrukciju njegovog postupnog napredovanja u vojnim redovima.⁴⁶⁶ Tit Flavije Pomponijan je imao neuobičajenu količinu transfera između legija tijekom svog službovanja. Kao mogući razlog njegovog razmještanja po Istoku navodi se poznavanje grčkog jezika. Nije poznato je li je umro u Saloni kao veterani ili tijekom službovanja.⁴⁶⁷ Također nisu navedene ni godine života ni službe. Demicheli iz vojnog puta Tita Flavija pretpostavlja da mu je karijera trajala oko trideset i pet godina. Spomenik podignut u Saloni bio je postavljen od strane njegovih nasljednika koji nisu bili poimence navedeni.⁴⁶⁸

Dimenzije: nepoznate.

Datiranje: prva polovica 2. stoljeća.

Natpis:

D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) Pompo/niano / (centurioni) / leg(ionis) II Tr(aianae) Fort(is) / (centurioni) leg(ionis) I[III] / Fl(aviae) / (centurioni) leg(ionis) XII Fulmin[a]/tae / (centurioni) leg(ionis) XVI Flaviae / (centurioni) leg(ionis) XIII Geminae M(artiae) / (centurioni) leg(ionis) II Tr<a=O>(ianae) / Fort(is) / heredes

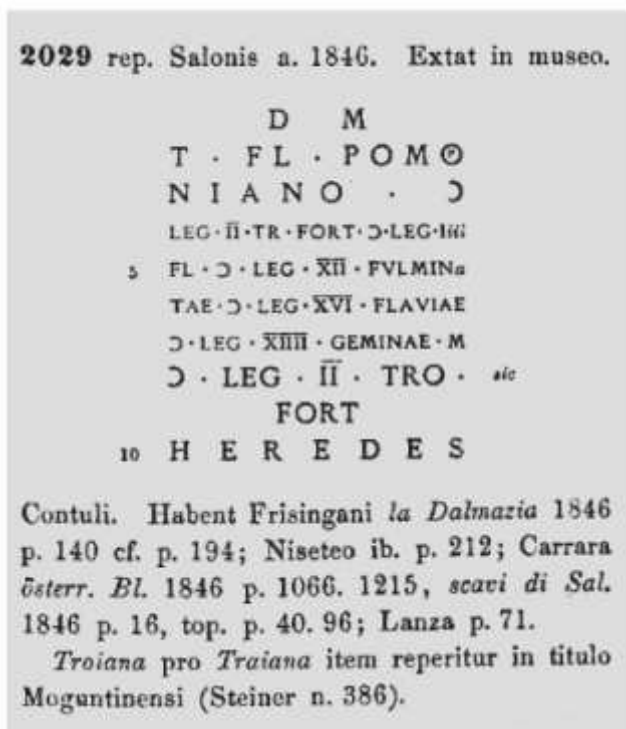
Literatura: CIL III, 2029; Miletić 1990, str. 167; J. R. Summerly 1992, str. 97-99; Demicheli 2015, str. 61-64, br. 2, sl. 2.

Lokacija: Danas izgubljen- bio ugrađen u prvoj kuli do amfiteatra.

⁴⁶⁶D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)*, Tusculum 8, 2015, 62. (Dalje u tekstu Demicheli 2015.)

⁴⁶⁷Demicheli 2015, 63.

⁴⁶⁸*Ibid.*, 64.

Zabilježeni nadgrobni natpis Tita Flavija Pomponijana.

Preuzeto iz: D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)*, Tusculum 8, Solin 2015, 63.

3. Stela Gaja Utija

Opis: Materijal je bio bijeli vapnenac. Gaj Utije najvjerojatnije je bio nezakoniti sin te je oporukom dao postaviti spomenik sebi, bratu Publiju i konkubini Klodiji Fausti. Sam Gaj bio je nezakoniti sin te je to mogući razlog zašto mu Klodija nije bila zakonita žena. Ipak budući da postoje primjeri u kojima su nelegitimni sinovi imali supruge, postavlja se mogućnost da je Fausta izgubila pravo na brak zbog moralno upitnog ponašanja unatoč tome što je bila rimski građanin. Tome u prilog ide Augustova politika moralnog digniteta.⁴⁶⁹ Moguće je da su on ili njegov otac bili pomorci koji su u vrijeme Augustove vladavine trgovali u Saloni te tamo preminuli. Sam natpis govori o putovanju kopnom i morem.⁴⁷⁰ Dekorativni elementi edikula su stupići s koso uvijenim kanelurama i kapitelima koji u donjem redu imaju 2 ili 3 akantova lista iz kojih izlaze dva glatka lista u funkciji *helices*. Friz na sebi ima dva na repu povezana dupina koja se izmjenjuju s kantarom.⁴⁷¹ Čak i frizura Klodije Fauste je bila napravljena u stilu koji je njegovala carica Livija. Izrada portreta bila je na visokom stupnju za provincijalne

⁴⁶⁹ D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (III) Civili salonitanskoga podrijetla*, Tusculum 7, 2014, 33.

⁴⁷⁰ Abramić 1932, 57.

⁴⁷¹ *Ibid.*, 58.

prilike. Lice Utija puno je nabora i oštih zareza na obrazima. Žilava desna ruka preko prsiju drži rub himatija ima istu pozu kao i kod njegove žene te se pretpostavlja i njegovog brata također je tipična kod ranijih salonitanskih nadgrobnih spomenika. Reljef ispod natpisa detaljno prikazuje rimsku teretnu lađu koja još nije razvila svoja jedra.⁴⁷² Ona može biti znak prelaska o drugi svijet, uzroka smrti i, kao što je ovdje slučaj, zanimanja pokojnika.⁴⁷³

Dimenzije: visina 1.96 m, širina 0.895 m, debljina 0.25 m.

Datiranje:druga polovica 1. stoljeća pr. Kr.

Natpis:

C(aius) Utius Sp(uri) f(ilius) testament(o) / Fieri iussit sibi et / P(ublio) Utio [f]ratri suo et Clodia(e) sic! / F[au]stae concubinae suae./ 5 mult[a per]agratus ego terraue marique / debit[um re]ddidi in patria nunc situs hic iaceo, / stat l[apis e]t nomen, vestigia nulla.

Literatura: AE 1933, 0074; ILJug 2203; AE 1993, 1251; Abramić 1932, 57-60; Rinaldi Tufi 1971, 94-95, tab. 4, 1 u. 6; Cambi 1991b, 129, tab 7; AE 1993; Cambi 2002a, 118; Cambi 2002b, sl. 5; Cambi 2005, 13-14, sl. 7; Demicheli 2014, 33-35, sl. 1.

Lokacija: AMS- sjeverni dio bedema zapadnog dijela Salone.

⁴⁷²*Ibid.*, 59.

⁴⁷³*Ibid.*, 60.

Stela Gaja Utija u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fotografirao: Petar Grubišić.

4. Baza s posvetnim natpisom Luciju Aniciju Petinatu

Opis: Spomenik je podigla *praefectura Phariaca Salonitana*.⁴⁷⁴ Lucije Ancije Petinat bio je dio vrha lokalne aristokracije početkom 1. stoljeća te je kao i otac obnašao brojne gradske dužnosti. Prvo je obnašao poziciju kvatuorvira sa sudačkim kompetencijama u razdoblju od pet godina. Nakon toga je dvaput preuzeo funkciju gradskog prefekta koja je također imala petogodišnje trajanje. Ovu poziciju je vršio kao zamjenik carskog

⁴⁷⁴ M. Glavičić, *Salonski magistrati*, *Histria Antiqua* 18/1, 2009, 429. (Dalje u tekstu Glavičić 2009.)

magistrata čiju su dužnost izvorno obnašali Druz Mlađi i Dolabela.⁴⁷⁵ Kao posljednja titula navodi se *praefectus fabrum*, dužnost koju su obnašali vitezovi.⁴⁷⁶

Dimenzije: visina 0.93? m, širina 0.98 m, debljina 0.98 m.

Datiranje: 25-54. godina.

Natpis:

L(ucio) Anicio, L(uci) f(ilio), Paelinati, IIII vir(o) iure dic(undo) quinquennal(i), praef(ecto) quinq(uennali) Drusi Caesar(is) Germanici, praefec(to) quinq(uennali) P(ubli) Dolabellae, pontifici, flameni Iuliae Augustae, praef(ecto) fabr(um), Praefectur(a) Phariac(a) Salonitan(a).

Literatura: AE 1902, 0060; AE 2009, 1014; CIL III, 14712; ILS 7160; ILJug 0124; Bulić 1902, 6-23; PIR (2. Aufl.) C 1348; Jagenteufel 1958, 3, 7; Glavičić 2009, 425.-432.

Lokacija: AMS- zapadni dio gradskih zidina.

Skica baze s posvetnim natpisom
Luciju Anciju Petinatu.

Preuzeto iz: M. Glavičić, *Salonski magistrati*, *Histria Antiqua* 18/1, Pula 2009, 426.

5. Baza s posvetnim natpisom Luciju Anciju Petinatu

⁴⁷⁵ Glavičić 2009, 426.-427.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, 429.

Opis: Otac već spomenutog Lucija Ancija Petinata (CIL III 14712). Spomenik mu je podigla zajednica u znak zahvale. Iako ne znamo što je točno učinio za grad očito je svojim djelovanjem zadužio građane. Od funkcija dvaput je obnašao poziciju kvaturovirsku poziciju. Prvi put kao redovnu magistraturu, a drugi put je postavljen na tu poziciju u godini cenza. Između ta dva postavljanja dobio je viteški položaj, ako pretpostavimo da natpis postavlja titule po vremenu obnašanja.⁴⁷⁷

Dimenzije: visina 0.93 m, širina 0.6 cm, debljina 0.65 cm.

Datiranje: 1-50. godine.

Natpis:

L(ucio) Anicio, C(ai) f(ilio), Paetinati, IIII viro i(ure) d(cundo), prae(fecto) fabr(um), IIII vir(o) i(ure) d(icundo) quinq(uennali), d(ecurionum) d(ecreto), publice, bene merito

Literatura: AE 1902, 0061; AE 2009, 1014; CIL III, 14713; Bulić 1902, 23; Glavičić 2009, 428.-432, sl. 2.

Lokacija: AMS- zapadni dio gradskih zidina.

Skica baze s posvetnim natpisom Luciju Anciju Petinatu.

Preuzeto iz: M. Glavičić, *Salonski magistrati*, Histria Antiqua 18/1, Pula 2009, 428.

6. Pilon s reljefom s dvije strane

⁴⁷⁷*Ibid.*, 430.

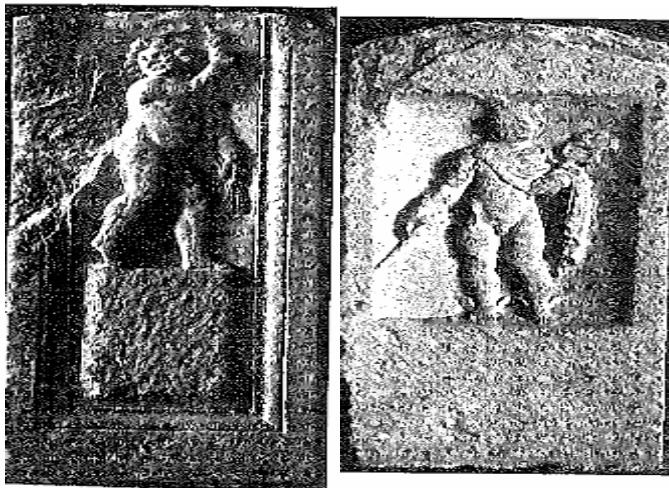
Opis: Izrađen od vapnenca te je otučen s dvije strane. Za uokvirenu stranu se smatra da je glavna nalazi se krilati Eros ili Genije koji koraca udesno, a u lijevoj ruci nosi klas dok je u uzdignutoj desnoj srp. Druga strana na sebi ima prikaz Herma Psihopompa odnosno Merkura. To je jasno iz atributa koji mu se pripisuju od malih krila na nogama i šesiru te štapa (*kyrkeion*) u lijevoj ruci. Herma na sebi nosi himatij koji je prikopčan na desnom ramenu. Njegovo lice je nažalost danas uvelike izlizano. Ovdje igra ulogu vodiča u podzemni svijet što saznajemo iz njegovog štapića (*rhabdos*) kojeg ima u desnoj ruci.⁴⁷⁸ Iz tog konteksta smatra se da je riječ o pilonu koji je okruživao grobnu česticu. Najvjerojatnije su postojala tri druga pilona s drugim verzijama genija koji su predstavljali godišnja doba te su bili okrenuti prema van, dok je Herma gledao prema unutarnjoj strani grobišta.⁴⁷⁹

Dimenzije: visina 1.02 m, širina 0.45 m, debljina 0.36 m.

Datiranje: nepoznato.

Literatura: Abramić 1932, 56–63, tab. 6. sl. 3-4.

Lokacija: AMS- sjeverni dio bedema zapadnog dijela Salone kraj stele Gaja Utija.

Fotografije dvaju reljefa koji se nalaze na pilonu.

Preuzeto iz: M. Abramić, *Spomenici iz bedema stare Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 50, Split 1932, tab. 6. sl. 3-4.

7. Portretna stela Kvinta Metija Valenta

⁴⁷⁸ Abramić 1932, 62.

⁴⁷⁹ *Ibid.*, 63.

Opis: Ova stela potvrđuje da je dio pripadnika VII. legije bio detaširan u Saloni. Cambi navodi kako elementi stele, naročito vrata, imitiraju pročelje mauzoleja. Očita je tilurijska forma koja pokazuje tugu i očaj, ali je materijal i kvaliteta izrade svakako salonitanska. To postavlja mogućnost suradnje između radionica dvaju antičkih lokaliteta.⁴⁸⁰

Dimenzije: visina 2.48 m, širina 0.78 m, debljina 0.23 m.

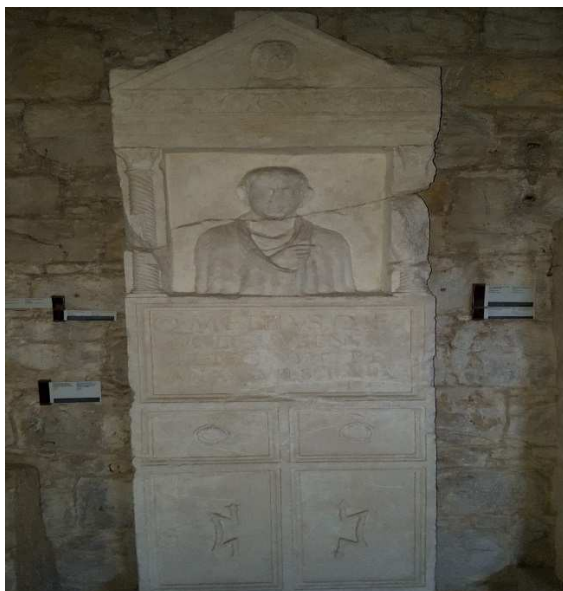
Datiranje: 42- 57. godina

Natpis:

*Q(uintus) Mettius Q(uinti) f(ilius) / Volt(inia) Valens / mil(es) leg(ionis) VII C(laudiae)
p(iae) f(idelis) / an(norum) XXXVIII stip(endiorum) XIIIX / t(estamento) f(ieri) i(ussit)*

Literatura: AE 1991, 1291; Cambi 1989/90, 61-72; Cambi 2002a, 124; Cambi 2002b, 54, sl. 25; Cambi 2005, 53-54, sl. 69.

Lokacija: AMS- južno od *Porta Andetria*.

Portretna stela Kvinta Metija Valenta
koja se danas čuva u Arheološkom
muzeju u Splitu.

Fotografirao: Petar Grubišić.

8. Nadgrobna ara Tita Flavija Lucilija

⁴⁸⁰N. Cambi, *Kiparstvo*, u: E. Marin (ur.) *Longae Saloniae*, Split 2002. 124. (Dalje u tekstu Cambi 2002.)

Opis: Ara je primjer umjetničke prezentacije vojničke ikonografije salonitanskih klesarskih radionica.⁴⁸¹ Donji dio reljefa lijeve strane bio je poprilično oštećen tijekom ugrađivanja u bedem. Njegove vojne funkcije oslikane su na bočnim stranama are, dok se na prednjoj strani nalazio natpis. Prisutna je jednostavna profilacija okvira oko ukrasnih reljefa i natpisa. Na spomenutom lijevom reljefu nalazi se vojna zastava (*vexillum*) najvjerojatnije carske konjičke službe. Kod otučenog dijela naziru se ostaci konjske figure. Druga strana prikazuje centuriona koji drži centurionski štap *vitis*. Ta strana je također otučena naročito kod prikaza torza i glave Tita Flavija Lucilija. Najvjerojatnije je pripadala istočnoj nekropoli na sekciji koja je bila namijenjena za pripadnike vojske.⁴⁸²

Dimenzije: visina 1.38 m, širina 1.14 m, debljina 0.73 m.

Datiranje: 117-150. godina.

Natpis:

T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Pol(lia) castr(is) / Lucilio / vexillario equitum sing(ularium) / Aug(usti) sesquiplicario eiusd(em) numeri / duplicario et summo curat(ori) / equit(um) sing(ularium) Aug(usti) / (centurioni) coh(ortis) VIII vol(untariorum) / honesta missione commodis accept(is) / omnibus ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / T(itus) Fl(avius) Eulogus lib(ertus) / et heres vivus fecit ex vo/luntate sua et sibi et libert(is) / libertabusq(ue) suis posterisq(ue) eorum

Literatura: Jeličić-Radonić 2006a, 123-132, sl. 1-3, AE 2006, 1013; AE 2010, 1167.

Lokacija: AMS- *Porta Andetria*.

⁴⁸¹ Jeličić-Radonić 2006a, 123.

⁴⁸² *Ibid.*, 126.

Fotografije triju strana are Tita Flavija Lucilija.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić, *Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku⁹⁹, 2006, sl. 1a, 1b, 3.

9. Nadgrobna ara Gaja Julija Mare

Opis: Izrađen od vapnenca. Matijević navodi kako donji dio vijenca je na sve četiri plohe opasan trostrukom S profilacijom, dok kubus ima jednostavnu S profilaciju na prednjoj strani. Na njoj se ujedno nalazi i natpisno polje. Sam vijenac i kubus ne čine organsku cjelinu.⁴⁸³ Velika je vjerojatnost da se ona tijekom ekspanzije salonitanskih bedema 170. godine ona s dijelom jugoistočne nekropole našla unutar zidina. Gaj Julije

⁴⁸³ <http://vmgs.hr/spomenici.html> (2.3.2018.)

Mara, veteran porijeklom iz Sirije, točnije grada Bereje te je doživio devedeset godina.⁴⁸⁴

Dimenzije: visina 1.44 m, širina 1.47 m, debljina 0.94 m.

Datiranje: 51-80. godina.

Natpis:

C(aius) Iulius Mara / veter(anus) coh(ortis) II / Cyrrhestar(um) ann(orum) XC / dom(o) Ber(o)ea t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Magnus lib(ertus) idemque / heres posuit

Literatura: Mardešić 2000, 146; Matijević 2009, 35-39, sl. 1; AE 2009, 1015.

Lokacija: Vrt pored Tusculuma -Zvonimirova ulica (bedemi?).

Nadgrobna ara Gaja
Julija Mare koja se
nalazi u vrtu
kompleksa
Tusculum.

Fotografirao: Petar
Grubišić.

⁴⁸⁴ Mardešić 2000, 146.

10. Nadgrobna ara Kvintija Etuvija Kapriola

Opis: Izrađen od lokalnog vapnenca. Rubovi su ukrašeni akantovim viticama. Na desnoj strani je erot s diptihom i volumenom koje drži pred prsima s obje ruke, dok drugi erot drži baklju s plamenom okrenutim prema dolje. Ovo je jedan od najranijih prikaza takve vrste u Saloni.⁴⁸⁵ Cambi aru datira u flavijevsko razdoblje. Nekropola je najvjerojatnije nastradala kada se grad proširio prema moru.⁴⁸⁶

Dimenzije: visina 1.22 m, širina 1.11 m, debljina 0.74 m.

Datiranje: 51-100. godina.

Natpis:

Q(uito) Etuvio Q(uinti) fil(io) Tro(mentina) Capriolo, annor(um) XIII, Q(uintus) Etuvius Erastus et Etuvia Hediste filio piissimo et Etuviae Quintae f(iliae).

Literatura: CIL III, 9052; Bulić 1902, 5; Cambi 1986, 88; Cambi 1987, 266-267; Cambi 2002a, 126; Cambi 2002b, 59, sl. 34; Cambi 2005, 65-66, sl 93.

Lokacija: AMS – jugoistočna nekropola / južne gradske zidine.

Nadgrobna ara Kvinta Etuvija Kapriola koja se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu.

Preuzeto iz:

<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=24406> 2.6.2018.

⁴⁸⁵ Cambi 1986, 88.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, 90.

11. Posvetni natpis caru Marku Aureliju

Opis: Izrađen od vapnenca. Jednostavna S profilacijska letvica okružuje natpisno polje.⁴⁸⁷ Natpis potvrđuje gradnju 200 stopa bedema od strane konjičke čete Druge legije Pije i Treće Konkordije. Cijelim projektom upravljao je Publije Elije Amintijan. Sekundarna uporaba u kuli smješta se pred kraj 3. ili početak 4. stoljeća, jer se tada pojavljuje takav tip gradnje.⁴⁸⁸

Dimenzije: visina 0.59 m, širina 1.1 m.

Datiranje: 170. godina.

Natpis:

Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aurel(io) / Antonino Aug(usto) pont(ifice) / max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXIII co(n)s(ule) III / vexillationes leg(ionum) II piae / et III Concordiae ped(es) CC / sub cura P(ubli) Aeli Amyntiani / ((centurionis) frumentari(i) leg(ionis) II Traian(ae)

Literatura: CIL III, 1980; ILS 2287; Jeličić-Radonić 1998, 8; Petrovitsch 2006, 282-283, sl. X.16; Jeličić-Radonić 2007, 54.

Lokacija: AMS- četvrta kula prema sjeveru od *Porta Andetria*.

⁴⁸⁷ <http://vmgs.hr/spomenici.html> (2.3.2018.)

⁴⁸⁸ Jeličić-Radonić 1998, 8.

Posvetni natpis caru
Marku Aureliju.

Preuzeto iz:

<https://vmgs.hr/spomenici.html>
2.6.2018.

12.

Nadgrobni natpis

Gaja Sabinija Nikijata

Opis: Izrađen od vapnenca. Na spomeniku se nalaze dva natpisna polja od kojih je samo lijevi iskorišten. Oba su ukrašena jednostavnom S profilacijom te su jednake veličine.⁴⁸⁹ Vezan je jednostavnim vezivom te je naopačke okrenut.⁴⁹⁰

Dimenzije: visina 1.17 m, širina 1.16 m, debljina 0.6 m .

Datiranje: 151– 300. godina.

Natpis:

*D(is) M(anibus) / C(aio) Sabinio / Niciati eq(uiti) / ex sing(ularibus) ho(mini)
verecu(ndissimo stip(endiorum) / XXV Fl(avia) Tertia / co(n)iugi incon(parabili(!) cum /
quo vixit / ann(os) XXV / b(ene) m(erenti)*

Literatura: CIL III, 2047; Bulić 1903, 3; Jelčić-Radonić 1997-1998, 21; Matijević 2016, 202- 214, sl. 4.

⁴⁸⁹ <http://vmgs.hr/spomenici.html> (2.3.2018.)

⁴⁹⁰ Bulić 1903, 3.

Lokacija: U četvrtastoj kuli nedaleko od *Porta Andetria*.

Nadgrobni natpis Gaja Sabinija Nikijata.

Preuzeto iz:

<https://vmgs.hr/spomenici.html>
2.6.2018.

13. Građevinski natpis o popravku zidina kod *Porta Andetria*

Opis: U popločenjima *Porta Andetria* između dvije kule pronađen je natpis u sekundarnoj uporabi. Riječ je o gornjem desnom dijelu natpisa koji je odlomljen na donjem dijelu. Natpis govori o popravljaju gradskih zidina. Iz konteksta lako se daje zaključiti da je parni natpis jednog drugog koji je pronađen *Porta Suburbia II* (CIL III 1984.). Dok je ranije pronađeni imao sačuvani gornji lijevi ulomak, novopronađeni je sačuvan u gornjoj desnoj strani. Očito je da su podignuti u čast carevima Teodoziju II. I Valentinijanu III.⁴⁹¹ Nadzor nad popravkom bedema nadgledao je uglednik koji je imao visoku senatorsku titulu, *vir illustrissimus Publianus*. Gradske zidine i vrata bile su *res sanctae* i smatrane su javnim vlasništvom te nisu smjele biti posvećene pojedincu pa čak i da je riječ o caru. Ipak on je imao pravo gradnje novih pojasa bedema kao i popravka starih pogotovo ako je bio glavni financijer.⁴⁹²

Dimenzije: nepoznato.

⁴⁹¹ Jeličić-Radonić 2007, 19.

⁴⁹² *Ibid.*, 21.

Datiranje: 425-455. godina.

Natpis:

-----]ni / [--- Valentini]ano p(er)p(etuis) Augg(ustis) muralem a[---] / [--- an]norum
numeros ita[---] / [--- c]iuitatis v(ir) i(llu)stris Publianus [---] / [--- agens v]ic(e)
eminentium praef(ectorum) aut [---] / [---] aut remotis quae labeban[t ---] / [---]
speciem reparans patri(a)e [---] / [--- er]exit(?) admotis quod n[ecesse? ---] / [--- e]t
interturiis dup[licatis ---] / [---]entia praesen[t ---] / [---]rus ac[---] / [---]pic[-----]

Literatura: AE 2007, 1099; Jeličić-Radonić 2007, 18-24, sl. 7.

Lokacija: Porta Andetria –popločenje.

Građevinski
natpis o
popravku zidina
kod *Porta*
Andetria.

Preuzeto iz:J.
Jeličić-Radonić,
Salona at the
time of bishop
Hesychius,
Hortus artium
medievalium
13, Zagreb-
Motovun 2007,
sl. 7.

14. Nadgrobna ara Lucija Egnacija Maksima

Opis: Spomenik ima prizmičan oblik. Iznad i ispod nalazila se četvrtasta udubina dužine 65 cm, širine 44 cm, dubine 22 cm. Najvjerojatnija namjena je bila da čvrsto pridržava kakav kip.⁴⁹³

Dimenzije: visina 1.40 m, širine 1.11 m, debljina 0.83 m.

Datiranje: sredina 1. stoljeća do prve polovice 2. stoljeća.

Natpis:

L(ucius) Egnatius L(uci) l(ibertus) Maximus, v(ivus) f(ecit) sibi et Egnatis: Amyco parti eidem patrono, Myrine matri, Liberali sorori, Lucensi fratri et Iuliae Proculae uxori, suis. In f(ronte) p(edes) XXXX, in a(gro) p(edes) XXX. H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equetur).

Literatura: CIL III, 14777; Bulić 1902, 3–26.

Lokacija: AMS – Jankovača, uzidan u južne bedeme.

Nadgrobna ara Lucija Egnacija Maksima.

Preuzeto iz: <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=24966>
2.6.2018.

15. Ara Titije Firmine

⁴⁹³ Bulić 1902, 24.

Opis: Najvjerojatnije je bila ugrađena tijekom bizantske rekonkviste. Bulić pretpostavlja da je originalno služila u arhitektonske svrhe te da je natpis bio naknadno dodan.⁴⁹⁴

Dimenzije: visina 1.53 m, širina 0.78 m, debljina 0.63 m.

Datiranje: 101- 300. godina.

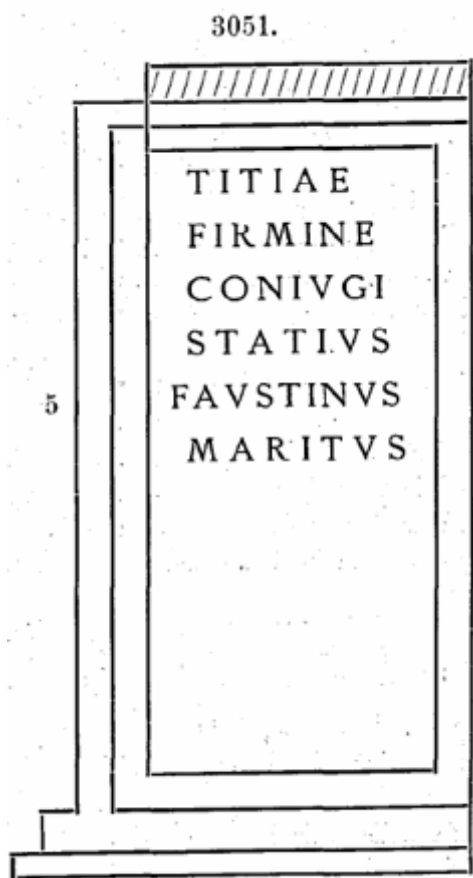
Natpis:

Titiae Firmine coniugi Statius Faustinus martius

Literatura: CIL III, 14861; Bulić 1902, 3–26.

Lokacija: AMS- braća Milišić izvukla iz južnih bedema 1901. godine.

⁴⁹⁴*Ibid.*, 25.

Skica are Titije Firmine.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della „praefectura Phariaca Salonitana“*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 25, Split 1902, 25.

16. Nadgrobni spomenik Gaja Emilija Ingenua

Opis: Izrađen od lokalnog vapnenca. Natpis je uklesan na pročelju, bočne strane donose identičan tekst, ali s razlikama u klesanju. Najvjerojatnije je kao i drugi veliki nadgrobni spomenici uzet sa zapadne nekropole.⁴⁹⁵

Dimenzije: nepoznate.

Datiranje: 1-150. godina

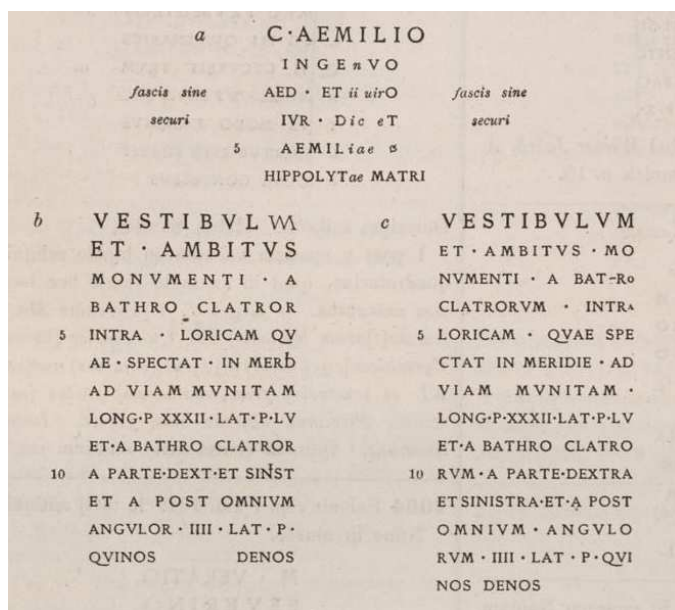
⁴⁹⁵ Abramić 1950, 11.

Natpis:

C(aio) Aemilio / Inge[n]uo / aed(ili) et [II]vir(o) / iur(e) d[ic(undo) e]t / Aemil[iae] / Hippolyt[ae] matri // Vestibulum / et ambitus / monumenti a / bathro clatror(um) / intra loricam qu/ae spectat in merid(ie) / ad viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatror(um) / a parte dext(ra) et sinist(ra) / et a post(ico) omnium / angulor(um) IIII lat(a) p(edes) / quinos denos // Vestibulum / et ambitus mo/numenti a bathro / clatrorum intra / loricam quae spe/ctat in meridie ad / viam munitam / long(a) p(edes) XXXII lat(a) p(edes) LV / et a bathro clatro/rum a parte dextra / et sinistra et a post(ico) / omnium angulo/rum IIII lat(a) p(edes) qui/nos denos

Literatura: CIL III, 2072; ILS 8340; Abramić 1950, 11; Cambi 1987, 265-266; Miletić 1992, 44.

Lokacija: AMS – Jankovača , uzidan u južni bedem

Prijepis natpisa koji se nalazio na nadgrobnom Gaja Emilija Ingenua.

Preuzeto iz: CIL III, 2072.

17. Natpis na kojem se spominje isejsko izaslanstvo Cezaru

Opis: Natpis koji spominje isejsko poslanstvo Cezaru pronađeno je tijekom prve četvrtine 20. stoljeća u četiri fragmenta. Prvi pronađeni fragment bio je dio modernog zida u vlasništvu Ivana Giormette te je s njega uklonjen 1904. godine. U kasnijem

rimskom razdoblju bio je raskomadan te je poslužio kao poklopac kanala na ulici istočno od *Porta Caesarea*. Pri sekundarnom korištenju izbušena je rupa u obliku trolista kroz koji je voda mogla teći, čime je natpis bio dodatno oštećen. U strani natpisa isklesan je žlijeb kako bi ploča bolje ležala.⁴⁹⁶

Dimenzije: visina 0.45 m, širina 0.45 m, debljina 0.095-0.105 m.

Datiranje: 56. god. pr. Kr.

Natpis:

A:

Ἐπιτάφων Γν[αί]ν Λέντλον Μ[αρ]-/ κελλεήνου καὶ Λ[ευκ]ίου Μαρκίου Φιλίπ[π]-/ που
 προήμερ[ων] πέ[ν]τε Νωνῶν [Μαρ]-/τίων [έν] δέ Ίσση] ἐπίκερομνάμο[νος] / Ζωπύ[ρου]
 τοῦ - - -]νος μηνῶς Ἀρ[τε]- / μίτου [- - -]σταμ]ένου, πρεσβε[υ]- / σάντων Τραγυρή[νων]
 Παμφίλου τοῦ Π[αμ]- / φίλου υἱοῦ καὶ Κλεμ[πό]ρου τοῦ Τιμα[σίου]- / νος
 υἱοῦ <καὶ> Φιλοζέ[νου] [τοῦ] Διονυσίου [υἱοῦ] / έν Ἀκοληίδε[πι] Γαίου Ίουλί[ου]
 Καί[σαρος] / αὐτοκράτορος Γάιος Γαυένι[ος] Γαίου(?) υἱ]- / ὅς Φαβία λόγους
 ἐποίησα[το] περί τῆς τε] / ἔλευ[θε]ρίας τῶν Ἰσσαιῶν καὶ τῆς φιλίας] / τῶν Ῥωμαίων
 καὶ Ἰσσαιῶν - - - -]

B:

[- - - - -]τα δέ / [- - - - -]μ]εμενικένα[ι] / [- - - - -]ν
 Ἰσσαιῶνς Αήνπ- / [- - - - -]ς εἰς τήν χώρα[ν] / [μεθ' ἧς] χώρας εἰς τήν] φιλίας
 καὶ συμμα- / [χίαν τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων παρεγένον- / [το - - - - -] νόμοις
 καὶ τῇ [α]ύ- / [τῶν(?) - - - - -] πᾶσαν κατέπε[ι] / [- - - - -]ν πλεονάκις /
 [- - - - -] ἀφο]τέρως Ἰσσαν / [- - - - -] ΛΙΣ[- - - -]

C:

[- - - - -]ικ[- - - - -] / [- - - - -]οριν[- - - - -] / [- - - - -]
 - - - Τραγο]υρινοί κ[αὶ] Ἐπετινοί - - -] / [- - - - -] καὶ Ἰα]δαστιν[οί] - - - - -] / [- -
 - - - - -]εισιν γὰρ - - - - -] / [- - - - -] μετὰ συμ[μαχ] - - - - -] / [- -
 - - - - -]πει σὺν Ἰσσαιῶις - - - - -] / [- - - - -]ον Μανίου [- - - - -]

Literatura: Kubitschek, 1907, 78-85; Wilhelm 1913, 18-22; Abramić 1924-25, 3-7;
 Rendić-Miočević 1935-49, 19-34; Rendić-Miočević 1953, 67-76; Cambi 2002a, 117;
 Cambi 2002b, sl. 2; Cambi 2005, 8-9, sl. 3; Bijadija 2015, 37, sl. 2.

⁴⁹⁶ Abramić 1925, 3.

Lokacija: AMS- na ulici istočno od *Porta Caesarea*.

Razlomljeni natpis koji spominje isejsko izaslanstvo Cezaru.

Preuzeto iz: B. Bijadija, *Prilog raspravi o pravnom statusu Ise u rimsko vrijeme*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 57, Zadar 2015, 37, sl 2..

18. Ulomak natpisa koji spominje Marka Pompeja Silvana

Opis: Ploča s natpisom pronađena je u sekundarnoj funkciji kao poklopac za ulični kanal. Pretpostavlja se da se ploča izvorno nalazila ugrađena s prednje strane ulaza u kupelj. Marko Pompej Silvan bio je dvanaesti dokazani konzul nakon slamanja Batonovog ustanka. Dvaput je obnašao dužnost *consul suffectus* s prekidom od trideset godina između službovanja. Postaje prokonzul provincije Afrike i nosio je počasnu titulu upravitelja vodovoda.⁴⁹⁷

Dimenzije: visina 0.56 m, širina 1.15 m, debljina 0.32 m

Datiranje: 67-70. godina.

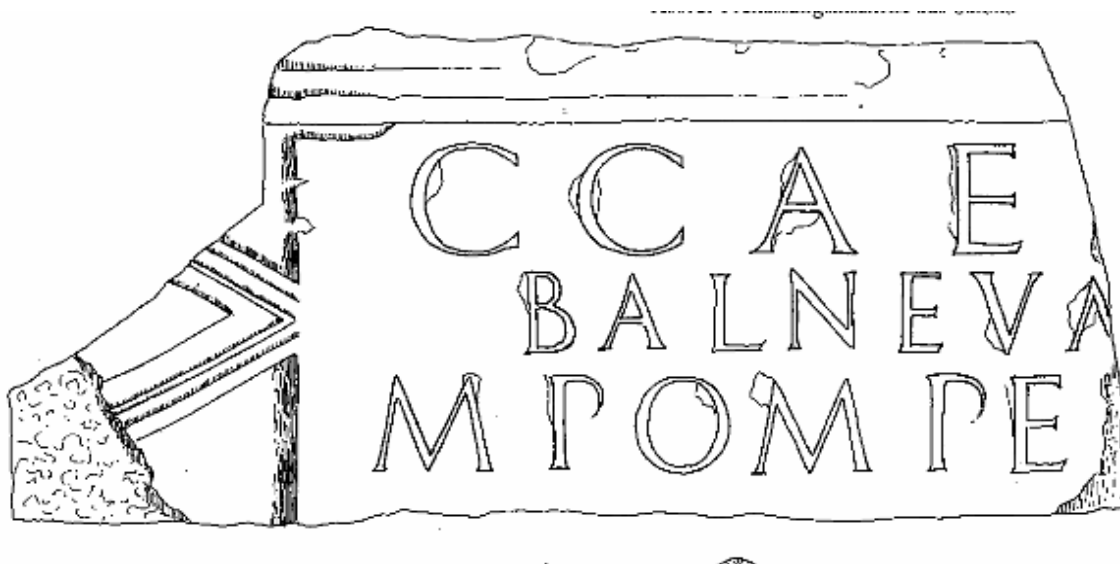
Natpis:

C(aius) Cae[sonius] M(arci) f(ilius) Tro(mentina) ---] / balneum [pecunia? sua?] aedificavit?] / M(arco) Pompei[o] Silvano leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore)]

⁴⁹⁷ Rendić-Miočević 1985, 152-153.

Literatura: AE 1994, 1346; Jagenteufel 1958, 29-31, sl. 12.; Rendić-Miočević 1985, 151-154; tab.18, 1 u. 3, tab.18, 2; Demicheli 2017, 187; PIR (2. Aufl.) P 654; PIR P 565.

Lokacija: AMS- forum.

Skica ulomka natpisa koji spominje Marka Pompeja Silvana.

Preuzeto iz: D. Rendić-Miočević, *M. Pompeius Silvanus. Statthalter der Provinz Dalmatien, in einer neugefunden saloitanischen Bauinschrift*, Hermann Vetters Festschrift, Wien 1985, 154; tab.18, 2

19. Počasna baza Marka Ulpija Sabina

Opis: sekundarno ugrađen u zidnu pregradu. Desna strana je bila oštećena zbog prisutnosti vode te su zbog toga slova na toj strani postala teže čitljiva. Budući da je voda tamo tekla veći dio godine oštećenja su samo mogla postati veća. Marko Ulpije Sabin bio je salonitanski vitez i gradski uglednik.⁴⁹⁸

Dimenzije: visina 1.37 m, širina 0.6 m, debljinu nemoguće izmjeriti zbog pozicije.

Datiranje: 131-170. godina.

⁴⁹⁸ Bulić 1914b, 75.

Natpis:

*M(arco) Ulpio M(arci) f(ilio) / Sabino eq(uo) p(ublico) / dec(urioni) col(oniae)
Sal(onitanorum) / Ilviro iure / dicundo praef(ecto) bis / coll(egii) fabr(um) et
cen/tonariorum / patrono col(legii) / s(upra) s(cripti) ob industriam / adque(!)
sing(ula)rem / eius innocenti/am et integritatem / defensionem/que ex aere col/lato
coll(egium) s(upra) s(criptum).*

Literatura: AE 1922, 0039; ILJug 2109; Bulić 1914b, 75-76; Piplović 2005, 5, sl.7;
Demicheli 2017b, 119.

Lokacija: AMS- Lokalitet Pet mostova.

4575 A.

Skica oštećene počasne baze
Marka Ulpija Sabina.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Escavi
ad est della Porta Caesarea
a Salona nei cosiddetti Cinque
Ponti (Pet Mostova),
Bulletino di archeologia e
storia dalmata 37, Split 1914,
75.*

20. Nadgrobnni spomenik sa spomenom Firmija i Atikile

Opis: Kamena ploča iskorištena je u sekundarnoj ugradnji sa stražnje strane lukova. Kada je pronađena nedostajao joj je gornji desni dio. Nije poznato je li je do oštećenja došlo pri ugradnji.⁴⁹⁹

Dimenzija: visina 0.3 m, širina 0.43 m, debljina 0.12 m.

Datiranje: 151- 250. godina.

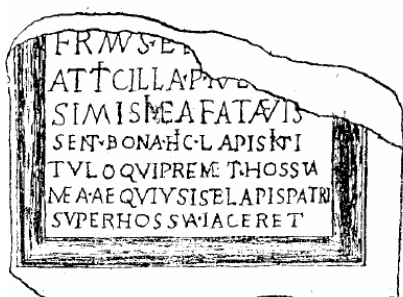
Natpis:

[---]Firmus et [---]Atticilla P(ubli) Iul[---]piis]simi. Si mea fata fuissent bona./Hic lapis in titulo, qui premet hossa mea. / Aequius iste lapis parti super hossa iaceret.

Literatura: ILJug 2180; Bulić 1914b, 73.

Lokacija: AMS- Lokalitet Pet mostova.

4472 A.

Skica nadgrobnog spomenika Firmija i Atikile.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Escavi ad est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti (Pet Mostova)*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37, Split 1914, 73.

21. Stela Tita Ti[---]

Opis: Na steli su vidljiva znakovlja njegove službe u obliku trube i znaka. Miletić navodi moguću dislokaciju fragmenta stele. Stela se izvorno vjerojatno nalazila u sjevernoj nekropoli te je uzeta za gradnju salonitanskog akvedukta.⁵⁰⁰

Dimenzije: visina 1.17m, širina 0.43 m, debljina 0.23 m.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, 73.

⁵⁰⁰ Miletić 1990, 174.

Datiranje: 51-150. godina.

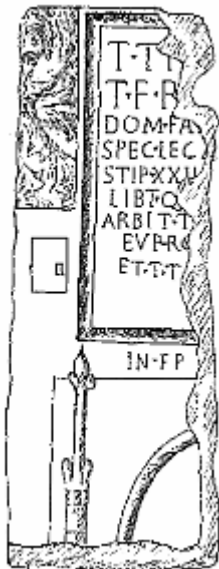
Natpis:

*T(itus) Ti[---] / T(iti) f(ilius) R[---] / dom(o) Fab[ia Brixia] / spec(ulator) leg(ionis) X[I
C(laudiae) P(iae) F(idelis) ann(or)um ---] / stip(endiorum) XXII[---- t(estamento) f(ieri)
i(ussit) sibi et lib(ertis)] / lib(er)t(abus)q(ue) [posterisque eor(um)] / arbit(ratu) T(iti) [-
--] / Euphro(syni?) / et T(iti) T[---] / in f(ronte) p(edes) [*

Literatura: AE 1914, 0075; ILJug 2097; Bulić 1912, 22; Abramić 1922, 57-58; Betz 1938, 68, br. 104; Miletić 1990, 174; 68; AE 2006, 1009.

Lokacija: Ugrađena u salonitanski akvedukt.

684 B.

Skica očuvane lijeve strane stele Tita Ti[---].

Preuzeto iz:F. Bulić, *Scavi nelle basiliche urbanedi Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*35, Split 1912, 22.

22. Reljef s prikazom Tritona

Opis: Izrađen od bijelog vapnenca. Ploče su vjerojatno pripadale mauzoleju koji je bio porušen kada je materijal postao nužan za gradnju. Ratovanja tijekom 5. i 6. stoljeća dovela su do oštećenja akvedukta te su građani Salone iskoristili materijal s nekropola za popravke.⁵⁰¹

⁵⁰¹ *Ibid.*

Dimenzije: nepoznato.

Datiranje: kraj 1. ili početak 2. stoljeća.

Literatura: Miletić 1992, 35; Piplović 2005, 5, sl. 5.

Lokacija: AMS- salonitanski akvedukt.

Fotografija reljefa s prikazom Tritona.

Preuzeto iz: Stanko Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 16.

23. Reljef s prikazom Neptuna

Opis: Izrađen od bijelog vapnenca. Ploča je vjerojatno pripadala mauzoleju koji je bio porušen kada je materijal postao nužan za gradnju. Ratovanja tijekom 5. i 6. stoljeća

dovela su do oštećenja akvedukta te su građani Salone iskoristili materijal s nekropola za popravke.⁵⁰²

Dimenzije: nepoznato.

Datiranje: kraj 1. ili početak 2. stoljeća.

Literatura: Miletić 1992, 35; Piplović 2005, 5, sl. 6.

Lokacija: AMS- salonitanski akvedukt.

Fotografija reljefa s prikazom Neptuna.

Preuzeto iz: Stanko Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 17.

24. Jupiterov žrtvenik

⁵⁰² *Ibid.*

Opis: Izrađen od lokalnog vapnenca. Osim par oštećenja koja su nastala usred sekundarne uporabe, pronađen je u dobrom stanju. Gornji i donji rubovi ukrašeni su višeslojnim jednostavnim urezima klasičnog tipa koji se širi na tri stranice žrtvenika. Zadnja strana ostala je ravna te je izvorno vjerojatno bila naslonjena na neku plohu. Na gornjoj plohi nalazi se udubljenje u koje se postavljala uljna lampa. Na gornjem prednjem rubu nalazi se posveta božanstvu, dok je glavni natpis centriran. Lucila je postavljanjem ovog žrtvenika ispunila svoju zavjet Jupiteru. Jeličić-Radonić navodi da postoji mogućnost o ranijem postavljanju drugog žrtvenika od strane Lucile. Tome u prilog ide pronalazak drugog žrtvenika posvećenog Jupiteru s fragmentima baza stupova nedaleko od kanala.⁵⁰³

Dimenzije: visina 0.5m, širina 0.23 m, debljina 0.23 m.

Datiranje: 2. ili 3. stoljeće.

Natpis:

*l(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Lucilla quod / ante ho(s) annos / tibi hoc in lolco vover /
am restitui / v(otum) s(olvi) l(ibens) m(erito)*

Literatura: AE 2006, 1014; Jeličić-Radonić 2006b, 46. 53-54; sl. 7; Jeličić-Radonić 2008, 10, sl. 6.

Lokacija: AMS- bankina rukavca rijeke Jadro.

⁵⁰³J. Jeličić-Radonić, *Salona, The Urbs Orientalis*, Hortus artium medievalium 12, 2006, 46. (Dalje u tekstu Jeličić-Radonić 2006b.)

Fotografija netom iskopanog
Jupiterovog žrtvenika.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić,
Salona, The Urbs Orientalis,
Hortus artium medievalium 12,
Zagreb-Motovun 2006, sl 7.

25. Baza s natpisom za skulpturu carice Aurelije Priske

Opis: Izrađena od bijelog vapnenca. Bočne strane baze obrađene su finom zubačom, dok je stražnja ima samo grubu obradu, vjerojatno jer se naslanjala na neku plohu. Natpisno polje ukrašeno je jednostavnom rubnom profilacijom. Gornja ploha pak ima žljebove što naslućuje vjerojatnost postojanja kipa koji se nalazio na bazi.⁵⁰⁴ Ovaj natpis je bitan jer prvi spominje njezin *nomen gentile*- *Aureila* koji je bio izuzetno raširen tijekom 3. stoljeća. Također, potvrđeno je da nije nosila titulu Auguste već *nobilissima femina*, što je bilo uobičajeno za većinu carica.⁵⁰⁵

Dimenzije: visina 1.25 m, širina 1.08 m, debljina 0.98 m.

Datiranje: kraj 3. stoljeća.

Natpis:

Aureliae / Priscaae / nobilissimae / feminae

Literatura: Jeličić-Radonić 2008, 12-15, sl. 9, 10; Jeličić-Radonić 2009, 311-315, 325-327, sl 4.

⁵⁰⁴ Jeličić-Radonić 2009, 325.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, 326.

Lokacija: AMS-pronađena u lijevoj bankini rijeke Jadro.

Fotografija baze natpisom za skulpturu carice Aurelije Priske koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fotografirao: Petar Grubišić.

26. Poklopac sarkofaga s prikazom bračnog para

Opis: Izrađen od prokoneškog mramora u obliku krova na dvije vode. Poklopac ima reljefni prikaz ležećeg bračnog para kojem nedostaju glave. Ispod para se nalaze mitološki, biljni i životinjski ornamenti. Na zabatima se nalaze prikazi glave meduze Gorgone.⁵⁰⁶

Dimenzije: dužina 2.60 m, visina 1.20 m, širina 1.60 m.

Datiranje: sredina 3. stoljeća.

Literatura: Nodilo 2007, 490-492, sl. 4.

Lokacija: *Tusculum*- ugrađen u nasip rijeke Jadro.

⁵⁰⁶Nodilo 2007, 491.

Fotografija poklopca sarkofaga s prikazom bračnog para.

Fotografirao: Petar Grubišić.

27. Poklopac sarkofaga u obliku krova na dvije vode

Opis: Izrađen od prokoneškog mramora u obliku krova na dvije vode. Poklopac sarkofaga na prednjoj strani krova ima reljefno prikazane tegule, dok se u akroterijima nalaze prikazi erota. Na bočnim stranama kao ukrasi su poslužili floralni motivi, a stražnja strana nije bila ukrašavana.⁵⁰⁷

Dimenzije: dužina 3.05, širina 1.80 m, visina 1.15 m.

Datiranje: sredina 3. stoljeća.

Literatura: Nodilo 2007, 490-492, sl. 5.

⁵⁰⁷ *Ibid.*

Lokacija: *Tusculum*- ugrađen u nasip rijeke Jadro.

Fotografija poklopca sarkofaga u obliku krova na dvije vode.

Fotografirao: Petar Grubišić.

28. Kovčeg atičkog sarkofaga s povorkom erota

Opis: Izrađen od penteličkog mramora u atičkom stilu izrade sarkofaga. Ukrašen je dubokim reljefom s prikazima povorke erota, sfigom s desne bočne i grifonima s stražnje strane.⁵⁰⁸

Dimenzije: dužina 2.17 m, širina 1.07 m, visina 0.87 m, debljina stijenke 0.16 m.

Datiranje: sredina 3. stoljeća.

Literatura: Nodilo 2007, 490-492, sl. 6.

Lokacija: *Tusculum*- ugrađen u nasip rijeke Jadro.

⁵⁰⁸ *Ibid.*

Fotografije
prednje i
stražnje strane
sanduka atičkog
sarkofaga s
povorkom erota
i prikazom
grifona.

Fotografirao:
Petar Grubišić.

29. Udubljeni stup s natpisom *Constant*

Opis: Postavljeno je s četiri druge baze stupova. Već je po poziciji jasno da su svi doneseni s druge lokacije.⁵⁰⁹ Zanimljivo je da je ona jedina koja ima udubljenje za stup.⁵¹⁰

Dimenzije: visina 0.3 m, promjer 0.45 m, udubljenje 7-8 cm.⁵¹¹

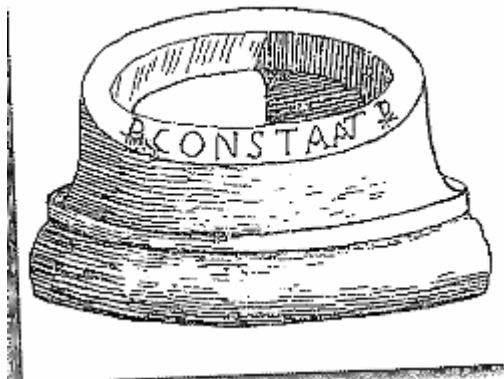
Datiranje: 351-450. godina.

Natpis:

Constant

Literatura: AE 1914, 0074; ILJug 2274; Bulić 1912, 12-14; Salona IV, 210-211, br. 43; Piplović 2005, 7, sl. 10.

Lokacija: U zidu koji dijeli narteks i zgrade na zapadu bazilike.

Skica udubljenog stupa s natpisom.

Preuzeto iz: Salona IV 2010, br. 43.

30. Fragment sarkofaga s prikazom žena koje rade

⁵⁰⁹ Piplović 2005, 7.

⁵¹⁰ Bulić 1912, 13.

⁵¹¹ *Ibid.*, 12.

Opis: Prikaz je unatoč maloj veličini detaljno izrađen. S desne strane ukrasa u obliku *tabula ansata* izrezbarene su sjedeće žene koje rade. Njihove frizure podsjećaju na turbane. Cambi pretpostavlja da je riječ o prikazu izrade jastuka ili pripreme vune. To je zaključio iz prikaza predmeta koji vise na čavlima iznad njihovih glava.⁵¹²

Dimenzije: dužina 1.17 m, visina 0.68 m, dubina 0.11 m.

Datiranje: prva polovica 4. stoljeća.

Natpis:

[----] Felix vi<v=B>us / [sibi posui]t et Memmi/[an]ae co<m=N>pari suae .

Literatura: ILJug 2249; AE 2006, 1012; Bulić 1912, 50-52, tab. 1; Cambi, 2005, 207-208, sl. 315; Piplović 2005, 20, sl. 9; Salona IV, 794-795; br. 441.

Lokacija: AMS- ugrađen kao popločenje ceste zapadno od konstantinovske bazilike.

Fotografija
fragmenta
sarkofaga s
prikazom žena
koje rade.

Preuzeto

iz: Stanko
Piplović,
*Recikliranje
arhitektonskih i
skulpturalnih
elemenata u
Saloni, Radovi
Zavoda za
povijesne
znanosti HAZU
Zadru 47, Zadar*

31. Sarkofag Aurelija Saturnina

⁵¹² Cambi 2005, 207-208.

Opis: Natpis se nalazi u asanti prozora sarkofaga. Sarkofag pripada centurionu Aureliju Saturninu koji potječe iz *Castre Batavae* koji se nalazio na ušću rijeke Inn s Dunavom.⁵¹³

Dimenzije: visina 0.55 m, širina 1.87 m.

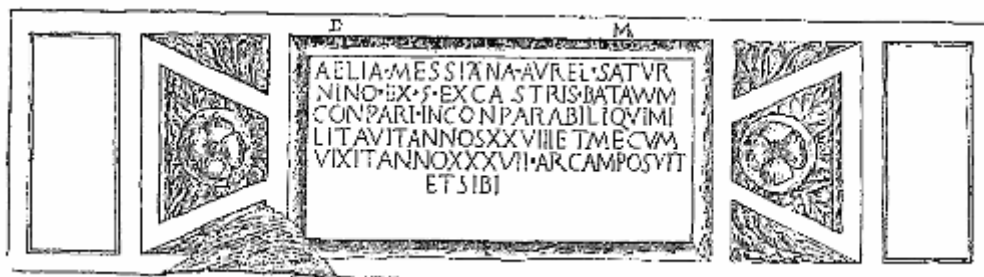
Datiranje: prva polovica 3. stoljeća.

Natpis:

D(is) M(anibus) / Aelia Messiana Aurel(io) Satur(nino) ex /(centurione) ex Castris Batavum / co<m=N>pari incomparabili qui mi/litavit annos XXVIII et mecum / vixit anno(s) XXXVII arcam posuit / et sibi

Literatura: AE 1914, 0073; ILJug 2102; Bulić 1912, 6-7.

Lokacija: AMS- ugrađen u stazu zapadno od bazilike.

Skica sarkofaga Aurelija Saturnina.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 35, Split 1912, 6.

⁵¹³ Bulić 1912, 6.

32. Pokrov sarkofaga

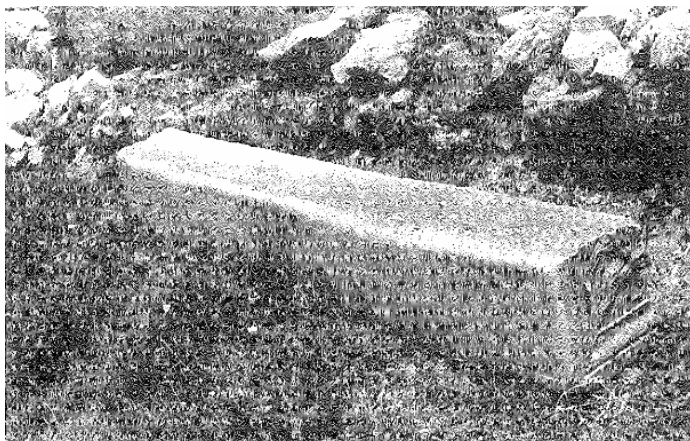
Opis: Izrađen je od prokoneškog mramora. Fragment vrha pokrova sarkofaga je na dvije vode, dok se na kosinama nalazi ljuskasti crijep. Na bočnim stranama nalazili su se prikazi Meduza koji su danas slabo očuvani.⁵¹⁴

Dimenzije: dužina 2.5 m, visina 0.24 m, širina 0.3 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 104, tab. XXIII,1.

Lokacija: Sekundarno upotrijebljen kao klupa iza salonitanske katedrale.

Fotografija pokrova sarkofaga koji je sekundarno iskorišten kao klupa.

Preuzeto iz: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010, tab. XXIII, 1.

33. Sarkofag veterana Publija Elija Prokulina

Opis: S desne strane ukrašena je rozetom, a kod stražnje je napravljeno udubljene i rupa za odvod vode.⁵¹⁵

Dimenzije: visina 0.6 m, dužina 2.12 m.

Datiranje: 101-200. godina.

⁵¹⁴ Cambi 2010, 104.

⁵¹⁵ Bulić 1912, 7.

Natpis:

P(ublio) Aelio Proculino, veterano, Aelia Procullina filia, et Aelius Urbanus lib(ertus) et her(es) benemerenti posuerunt.

Literatura: ILJug 2103; Bulić 1912, 7.

Lokacija: Prozor sarkofaga je također bio ugrađen u stazu zapadno od bazilike te je nađen u vinogradu Andrije Mikelića.

Skica sarkofaga Publija Elija Prokulina.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Scavi nelle basiliche urbanedi Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 35, Split 1912, 7.

34. Stela Aurelija Valerina

Opis: Pripada tetrarhijskom razdoblju iako su tada monumentalne stele već izašle iz mode. Stela ima temeljni arhitektonski oblik s zabatom i dekoracijom, polufiguru Aurelija Valerina pod nišom i natpis ispod njegovog struka.⁵¹⁶ Aurelije Valerin je obnašao dužnost pisara (*exceptor*) do svoje smrti u Nikomediji, tadašnjoj prijestolnici istočnog dijela Carstva. Odjeća u kojoj je prikazan tipična je za kasnu antiku te ima elemente vojne odore. To i ne čudi jer je Konstantin svojim dvorjanima dodijelio sve beneficije koje su imali i vojnici. Aurelije Valerin u svojoj desnoj ruci drži svitak što je mogući indikator njegove službe ili dekreta o njegovom imenovanju na dužnost pisara.⁵¹⁷

⁵¹⁶ Cambi 2005, 200.

⁵¹⁷ D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (V)- Salonitanci u vojnoj službi (drugi dio)*, *Tusculum* 9, 2016, 49.

Dimenzije: visina 2.07 m, širina 0.68 m, debljina 0.14 m.

Datiranje: 313-324. godina.

Natpis:

*Aur(elio) Valerino excepto/ri Impp(eratorum) in officio memo/ri(a)e qui aput(!)
civitatem / Nicomediensium fat/i munus complevit / vixsit(!) annis XXXII et [[VI]] /
me(n)s(ibus) Aur(elius) Leontius vir / docen(arius)(!) et dec(urio) col(oniae)
Salon(itanorum) / ex curatoribus eiusd(em) civitatis filio dulc/issimo adque(!)
obsequ/entissimo pater infeli/x qui quod primo mihi / hoc facere debuerat e/go feci*

Literatura: ILJug 0126; Rendić-Miočević 1954-1957, 156-163, sl. 1; tab. 14; AE 1961, 0308; Sergejevski 1965, 128, sl. 12; Rinaldi Tufi 1971, 102, tab. 5, 5; Cambi 2005, 200-201, sl. 303; Salona IV, 361-364.

Lokacija: AMS- nekropola pokraj crkve sv. Nikole u Solinu.

Fotografija stele
Aurelija Valerina koja
se danas čuva u
Arheološkom muzeju
u Splitu.

Fotografirao: Petar
Grubišić.

35. Nadgrobni spomenik Kvinta Pompeja Fedra

Opis: Bio je postavljen u narteks ranokršćanske bazilike. Posljedica ugrađivanja bila je ta da je spomenik bio razlomljen u četiri dijela, ponajviše jer je bila riječ o hodnoj površini. Po sredini se nalazi četverolatična rozeta dok mu zabatu nedostaje vrh. Unatoč oštećenjima na stranama se mogu vidjeti ostaci plitko uklesanih akroterija. Budući da je cijela Šuplja crkva često zimi bila pod vodom zbog padalina i prelijevanja rijeke Jadro cijeli spomenik je prekriven slojem kamenca.⁵¹⁸ Fedro je bio pripadnik istočnjačke zajednice u Salone. Potvrdu da je bio grekofon donosi nam i njegov gentilicij *Pompeius* koji je u Dalmaciji bio najprisutniji kod osoba istočnjačkog porijekla.⁵¹⁹

Dimenzije: visina 0.61 m, širina 0.52 m, debljina 0.07 m.

⁵¹⁸ Demicheli 2017a, 186.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 187.

Datiranje: 2. stoljeće.

Natpis:

Θ(εοίς) Κ(αταχθονίοις) / Κ(οίντω) Πομ / πε[ί]ω / Φα[ί]ρω

Literatura: Demicheli 2017a, 186-187, sl. 10, 10a.

Lokacija: Šuplja crkva.

Fotografija nadgrobnog spomenika Kvinta Pompeja Fedra koji je još sekundarno ugrađen u Šupljoj crkvi.

Preuzeto iz: D.

Demicheli, *Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu*, Tusculum 10, Solin 2017, sl. 10.

36. Rimski sarkofag u dva fragmenta sa spomenom ostijarija

Opis: Tijekom istraživanja Šuplje crkve 1931. godine pronađena su dva fragmenta sarkofaga koji su bili korišteni kao spoliji. Do danas nije jasno jesu li bili korišteni kao građevinski materijal ili kao pokrov za srednjovjekovne grobove.⁵²⁰ Sarkofag je izrađen od vapnenca u 2. ili 3. stoljeću tripartitno ukrašenom prednjom stranom koja je bila tipična za to doba u Saloni. Već se u 5. stoljeću našao u sekundarnom korištenju kada je s njega uklonjen poganski natpis te stavljen je kršćanski. Na bočnim stranama *ansae*

⁵²⁰Sanader, Demicheli 2017, 256.

dodana su dva jednostavna kvadratna polja. Na sarkofagu se nalaze dva natpisa od kojih se jedan nalazi unutar *tabula ansata*, a drugi je u pravokutnom polju na desnoj strani.⁵²¹

Datiranje: 2. ili 3. stoljeće.

Fragment A.

Opis: Nepravilnog oblika, nekoliko vidljivih slova na lijevoj strani dok se dekoracija na sarkofagu nalazi na desnoj. Riječ je floralnim motivima koji se nalaze u dubljem reljefu u i oko ansae. Unutar nje nalaze se dva cvijeta razdvojena malim skupom lišćem dok su rubovi ukrašeni stabljikom s lišćem. Od natpisa su sačuvane samo donje dvije crte.⁵²²

Dimenzije: maksimalna visina 0.49 m, maksimalna širina 0.69 m, debljina 0.125 m.

Natpis:

[Depositio b]ene me/[mori(a)e] [----]i o{u}st(iarii) / sub [d(ie Kal(endas) Iun(ias) / ind(ictione) X[-?]

Literatura: Sanader, Demicheli 2017, 258-259, sl. 4.

Lokacija: Šuplja crkva.

Fragment B

Opis: Riječ je o većem komadu koji je također nepravilnog oblika. Na njemu se očuvao i rub sarkofaga na gornjoj strani te su vidljiva oba natpisa. Ansa na desnoj strani je skoro potpuno sačuvana. Između pravokutnog polja i ansa nalazi se urezani latinski križ.⁵²³

Dimenzije: maksimalna visina 0.79 m, maksimalna širina 1.13 m, debljina 0.125 m.

⁵²¹ *Ibid.*, 257.

⁵²² *Ibid.*, 259.

⁵²³ *Ibid.*, 258.

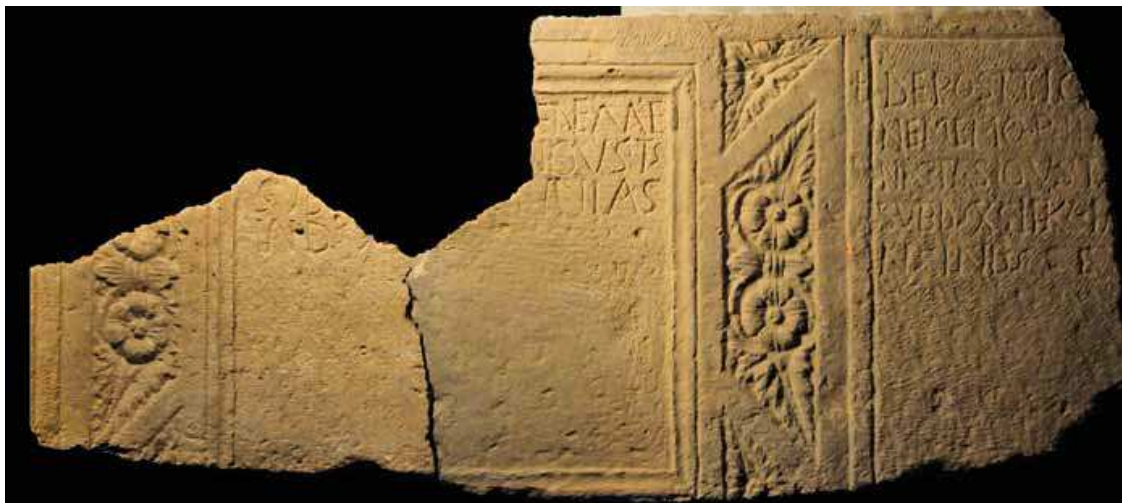
Natpis:

†Depositio [be]/ne memori(a)e A/nastasi o{u}st(iarii)/ sub d(ie) XϸII k(a)l(endas)

Ia/n(uarias) ind(ictione)ϸϸ.

Literatura: Sanader, Demicheli 2017, 258-260, sl. 5.

Lokacija: Šuplja Crkva.

Fotografija dvaju fragmenata rimskog sarkofaga sa spomenom ostijarija.

Preuzeto iz: M. Sanader, D. Demicheli, *The early Christian service of ostiarius on an unpublished sarcophagus with the inscriptions from Šuplja crkva site in Solin (Salona)*, U: D.Demicheli (ur.), *Illyrica antiqua II – in Honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb 2017, sl. 4.

37. Sanduk s natpisom Piniju Dalmaciju

Opis: Nadgrobni natpis nalazi se na prednjoj strani sanduka koji je u srednjem vijeku iskorišten kako poklopnica grobu. Lijevo i desno od natpisnog polja nalazi se reljefni ukras tipa *tabula ansata*. S gornje i donje strane se pak nalaze jednostavni urezi. Unutar anse i trokutastih polja nalaze se vegetabilni motivi. Donja lijeva strana ulomka sanduka je odlomljena, a oštećenja su prisutna na cijeloj površini.⁵²⁴

Dimenzije: visina 0.55 m, širina 1.13 m, debljina 0,115 m.

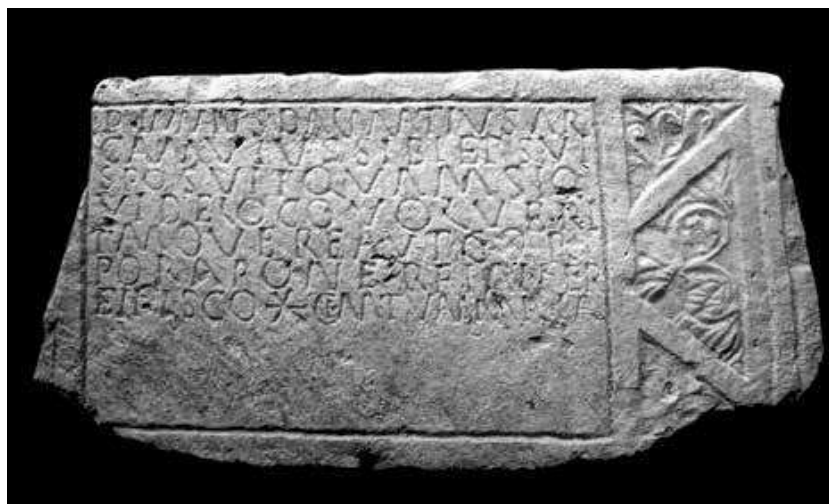
Datiranje: 4. stoljeće.

Natpis:

*Pinnius Dalmatius arcam / viv(u)s sibi et suis / posuit quam si qui / de loco voluerit / movere aut corpora / ponere inferet / fisco *(denariorum) centum (!) milia*

Literatura: Demicheli 2017a, 177-179, sl. 4.

Lokacija: AMS-Šuplja crkva.

Fotografija sanduka s natpisom posvećenom Piniju Dalmaciju.

Preuzeto iz:D.
Demicheli,
Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanjaEjnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu,
Tusculum 10, Solin
2017. sl. 4.

⁵²⁴Demicheli 2017a, 177-179.

38. Sarkofag Valerije Erine

Opis: Izrađen je od vapnenca te je lokalne produkcije. U srednjem vijeku sarkofag je poslužio kao poklopnic groba koji se nalazio uz zid crkve. Riječ je o njegovoj prednjoj strani kojoj nedostaje dio lijeve strane s ukrasima i dio natpisa. Desna strana na sebi ima sačuvanu četverolatičnu rozetu u krugu iznad kojeg se nalazi dupin. Do tog prikaza nalazi se gornji dio tijela erota s kantarom na glavi kojeg drži jednom rukom.⁵²⁵

Dimenzije: visina 0.485 m, širina 0.126 m, debljina 0.105 m.

Datiranje: prva polovica 3. stoljeća.

Natpis:

*[D(is) M(anibus)]? / [Va]leriae C(ai) lib(ertae) {A}earine (!) / [d]omo Mediolani quae
/ [vi]xit ann(os) XXX C(aius) Valerius / [T]elesphorus proc(urator) XX (vicesimae) /
[her(editatium)?] libertae coniugi / carissimae fecit*

Literatura: Cambi 00168; Demicheli 2017a, 187-188, sl. 11, 11a, 12.

Lokacija: AMS- Šuplja crkva.

Fotografija fragmenta sarkofaga s natpisom posvećenom Valeriji Erini.

Preuzeto iz: D. Demicheli, *Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu*, Tusculum 10, Solin 2017, sl. 12.

39. Ulomak nadgrobnoga titula robinje Felicissime

⁵²⁵ *Ibid.*, 187-188.

Opis: Natpis je korišten kao obloga srednjovjekovnog groba. Sekundarna uporaba je iziskivala piljenje sarkofaga s lijeve, desne i donje strane. Iznad natpisa uklesana je profilacija (*cymatium inversum*). Titul je postavljen za robinju Felicisimu koja je preminula u dobi od dvadeset i pet godina. Postavljanje je odradila njena kćer Ursa. Neko vrijeme se smatrao izgubljenim da bi prilikom radova bio nanovo otkriven sjeverno od Šuplje crkve. U međuvremenu je zadobio oštećenja. Nedostaju mu dva retka te je natpis prelomljen na dva dijela.⁵²⁶

Dimenzije: visina 0.305 m, širina 0.22 m, debljina 0.1 m.

Datiranje: 1-2. stoljeće.

Natpis:

[F]eliciss[imae] [ann / oru]m XXV[---] / [-----] servae [---] / [-----U]rsa fili[a] / [----
--p]osuit

Literatura: Demicheli 2017a, sl. 5, 5a.

Lokacija: AMS- Šuplja crkva.

Fotografija ulomka nadgrobnog titula posvećenog robinji Felicisimi.

Preuzeto iz: D. Demicheli,
*Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni
natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea
u Šupljoj crkvi u Solinu, Tusculum
10, Solin 2017, sl. 5.*

40. Stela Gaja Tatuzija Sabina

⁵²⁶ *Ibid.*, 180.

Opis: Bila je prelomljena u dva dijela te njihova različita boja upućuje na to da su vjerojatno korišteni na odvojenim lokacijama i u različite svrhe. Gornji dio je izvorno davao pravokutan izgled steli, ali tijekom sekundarne uporabe dio je otklesan kako bi činio polukrug.⁵²⁷ Lomljenje stele oštetilo je dio profilacije i natpisnog polja. Dvostruka profilacija u obliku obrnutog kimatija (*cymatium inversum*) stajalo je oko natpisnog polja. Iznad polja nalazi se trokutasti zabat s četverostranom rozetom. Lijevo i desno od nje postavljeni su listoliki ukrasi. Preinake su vidljive i kod akroterija koji je vidljiv samo u ostacima te je vjerojatno većim dijelom uklonjen tijekom sekundarne uporabe. Oni su bili ukrašeni vegetabilnim motivima. Razlike u kvaliteti izrade dijelova stele Demicheli je objasnio sudjelovanjem više majstora. Navodi moguću serijsku izradu već u kamenolomu, dok je natpis bio naknadno dodan u radionici.⁵²⁸

Dimenzije: visina 0.6 m , širina 0.3 m.

Datiranje: druga polovica 2. stoljeća.

Natpis:

*D(is) M(anibus) / C(-) Maxima / Gaio / Tatusio / Sabino / co(n)iugi / benemerenti /
posu(it)*

Literatura: Demicheli 2017a, 181-182, sl. 7.

Lokacija: Danas je izgubljena – Šuplja crkva.

⁵²⁷*Ibid.*

⁵²⁸*Ibid.*, 181.

Fotografija stele Gaja Tatzija Sabina.

Preuzeto iz: D. Demicheli,
*Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni
natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea
u Šupljoj crkvi u Solinu, Tusculum 10,
Solin 2017, sl. 6a.*

41. Nadgrobna stela sa spomenom Gaja Julija Dionizija i Gaja Julija Pamfila

Opis: Steli nedostaje donji dio.

Dimenzije: visina 0.33 m, širina 0.31 m, debljina 0.11 m.

Datiranje: 151-300. godina.

Natpis:

D(is) M(anibus). C(aius) Iulius Dionisius et C(aius) Iulius [Pa]mphi[lus]-----

Literatura: ILJug 2172; Bulić 1913, 13.

Lokacija: AMS-Gradina.

4235 A.

Skica nadgrobne stele sa spomenom Gaja Julija Dionizija i Gaja Julija Pamfila.

Preuzeto iz: F. Bulić, *Trovamenti antichi e medioevali a Gradina di Salona*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 36, Split 1913, 13.

42. Nadgrobna ara Marka Ticija

Opis: Pronađen razbijen u dva dijela. To je vjerojatno učinjeno kako bi se olakšao njezin transport. Na vrhu se nalazila rupa dubine 13 cm koja je služila za podizanje kamena. Ara je poprilično otučena s desne strane. S lijeve strane su četiri zrcala koja predstavljaju vrata smrti koja su zatvorena. Vojnik Marko Titije, upisan u glasački okrug *Sergia*, konjanik VII. legije, rodom iz Izinde kraj Pizidije u Maloj Aziji. Nedostatak kratice DM, počasne titule VII. legiji kao i kognomena vojnika smješta ovu aru u prvo desetljeće 1. stoljeća. Datira prije 42. godine jer se na njoj ne spominje počasni naziv legije *Claudia Pia Fidelis*.⁵²⁹

Dimenzije: visina 0.96 m, širina 0.55 m, debljina 0.49 m.

Datiranje: 1-42. godine.

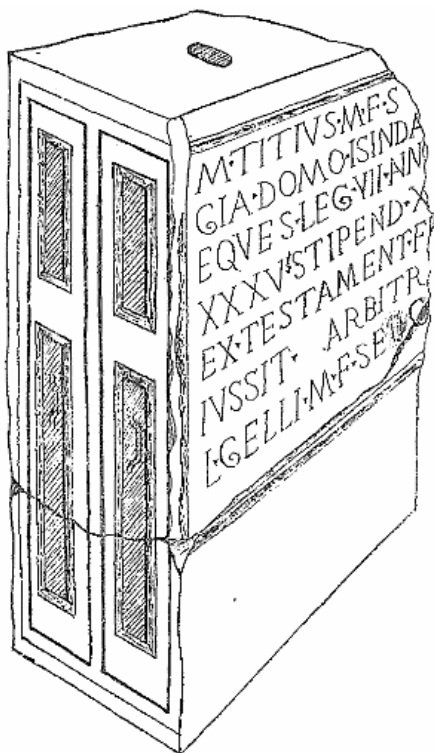
Natpis:

M(arcus) Titus M(arci) f(ilius), S[er]gia, domo Isind[a], eques leg(ionis) VII, anno [r(um) XXXV, stipend(iorum) X... ex testament(o) fi[eri] iussit, arbitr[atu] L(ucii) Gelli, M(arci) f(ili) Ser[gia].

⁵²⁹Cambi 1986, 83.

Literatura: ILJug 2090; Bulić 1913, 14.-15; Cambi 1986, 83; Cambi 2002a, 124; Cambi 2002b, sl. 55; Cambi 2005, 57-58, sl. 77, 78; Tončinić 2011, 85-86, sl. 56.

Lokacija: AMS-Gradina.

Skica nadgrobne are
Marka Ticija.

Preuzeto iz: F. Bulić,
*Trovamenti antichi e
medioevali a Gradina
di Salona*, *Bulletino di
archeologia e storia
dalmata* 36, Split 1913,
14.

43. Obiteljski nadgrobni cip Fabije M[---]

Opis: Nedostaju mu donja i desna strana.

Dimenzije: visina 0.45 m, širina 0.32 m, debljina 0.21 m.

Datiranje: 1-300. godina.

Natpis:

*Fabia M[---] / v(iva) f(ecit) sib(i) et [---] / Buccioni [---] / et Fabiae N[---] / et Fabiae
My[---] / et Ti(berio) Claudio [---] / nepoti adit[um] / in f(ronte) p(edes) VI in [a(gro)
p(edes) [---]*

Literatura: ILJug 2162; Bulić 1913, 16.

Lokacija: AMS- Gradina.

4511 A.

Skica ulomka obiteljskog nadgrobnog
cipa Fabije M[---] .

Preuzeto iz: F. Bulić, *Trovamenti
antichi e medioevali a Gradina di
Salona*, *Bulletino di archeologia e
storia dalmata* 36, Split 1913, 16.

44. Stela Antoninija Sambatina

Opis: Riječ je o steli iznad čijeg natpisa se nalazio portret pokojnika od kojeg je sačuvan samo donji. Na njemu je bio odjeven u tuniku s vezivom oko ruke te preko desnog ramena nosi kabanicu. Prva ruka drži svitak papira ili krajak mantije, dok je desna ruka podignuta s tri prsta kao u znak zakletve. Poprsje i natpis uokvireni su sada slabo vidljivim plitkim pilastićem. *Antoninus Sambatius* bio je kršćanin rodnom iz Mezopotamije, točnije grada Nisibisa. Stil podsjeća na palmirenske nadgrobne spomenike te je jedan od najkasnijih primjeraka nadgrobne stele s poprsjem pokojnika.⁵³⁰

Dimenzije: visina 0.34 m, širina 0.44 m, debljina 0.10 m.

Datiranje: nepoznato.

Natpis:

⁵³⁰ Abramić 1925, 11.

ἐνθ] ἄδε κείτ [αιότ]ιμῆς ἁ ζ- / ιος ἐ]ν κ(υρί)ῳ Αντ[ωνε]ινοσ Σαμβ /..... Νεσιβη[νό]ς

ζήσας ἐ- / τῶν]λς. Ὁ γλ[υκ]ύ τατος αδ- / ελφ] ὅς Ακω[...]ας ἐθηκεν / μ]νήμ[ης] χάριν

Literatura: Abramić 1925, 11, , tab. II., sl.2.

Lokacija: AMS-uzidan u kući Juriše Gašpića

Donji dio stele
Antoninija Sambatina s
natpisom.

Preuzeto iz: M.
Abramić, *Grčki natpisi iz
Solina*, Vjesnik za
arheologiju i historiju
dalmatinsku 47-48, Split
1925, tab. II., sl.2.

45. Ulomak stele

Opis: Izrađen od vapnenca. Sačuvan je gornji desni kut stele s ostatkom natpisnoga polja omeđenog jednostavno uklesanim okvirom. Gornji dio stele ukrašen je trokutastim pseudozabatom od kojega je sačuvana desna polovica. U središtu je rozeta iz koje se prema desnom kutu izvija list. U desnom pseudoakroteriju je trostruka palmeta iz koje se prema vrhu pseudozabata izvija list.⁵³¹

Dimenzije: visina 0.26 m, širina 0.22 m, debljina 0.22 m.

⁵³¹ Matijević 2017, 58-59.

Datiranje: 2. ili 3. stoljeće.

Natpis:

D(is) M(anibus) / [---]osio Ve/[---]qui vix(it) ann(os)(?) XII(?) / -----

Literatura: Matijević 2017, 58-59, sl. 2.

Lokacija: Zbirka Matijević-uzidan u staru kuću u Dudinama u Sv. Kaju.

Fotografija ulomka stele koji je bio uzidan u staru kuću u Dudinama.

Preuzeto iz: I.

Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)*, Tusculum 10, Solin 2017, sl. 2.

46. Reljef hrvača

Opis: Izrađen od vapnenca. Iznad jednostavne profilacije očit su elementi vitica stilizirane biljne ornamentike. Gornji rub reljefne ploče je poprilično oštećen. Donji rub je naglašen uz pomoć višeslojne profilacije. Reljef prikazuje dvojicu boraca, najvjerojatnije gladijatora s obzirom na blizinu amfiteatra.⁵³²

Dimenzije: visina 0.77 m, širina 1.04 m.

Datiranje: 1. - 2. stoljeće.

Literatura: Dyggve 1933, 92-94, sl. 45; Bulić 1986, 76; Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 64, kat. 40.

⁵³² *Ibid.*

Lokacija: Solin, Paraći u konobi slikara Vjekoslava Paraća.

Reljef s prikazom hrvača koji se nalazi u konobi slikara Vjekoslava Paraća.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 40.

47. Stela vojnika VIII. Dobrovoljačke kohorte

Opis: Izrađena od vapnenca. Zabat je ukrašen stiliziranom biljnom ornamentikom, a ispod njega nalazi se pravokutno polje uokvireno jednostavnom višeslojnom profilacijom.⁵³³

Dimenzije: visina 0.44 m, širina 0.31 m.

Datiranje: 2. - 3. stoljeće.

Natpis:

D(is) M(anibus) / C(aio) P(...) Vern(...) mil(iti) / coh(o)r(tis) VIII Vol(untariorum) / an(norum) XVIII Heli / us domino / b(ene) m(erenti) p(osuit)

Literatura: CIL III, 2045; Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 48, kat. 1.

⁵³³ Jeličić-Radonić; Pereža 2011, 48.

Lokacija: Solin, Paraći-uzidan u pročelje prvog kata obiteljske kuće.

Fotografija stele vojnika VIII.
Dobrovoljačke kohorte.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D.
Pereža, *Topografija antičke Salone (II)*
Istraživači Salone u XIX. stoljeću,
Tusculum 3, Solin 2010, kat. 1.

48. Stela Tita Varonija Marona

Opis: Izrađena od vapnenca. Zablat stele je trokutastoga oblika sa stiliziranim akroterijima na uglovima i središnjom plohom ukrašenom rozetom unutar biljne ornamentike, dok je natpisno polje uokvireno jednostavnom urezanom linijom. Za izvorno postavljanje nadgrobnog spomenika zaslužan je oslobođenik Firmin što je bilo pravilo u Maronovoj službi. Na natpisu stoji da je jedanaest godina proveo trčeći kao frumentarij i da je potom dobio titulu centuriona frumentarija. Stela je važna jer nam daje podatke o jasnom napredovanju, ali i o ulozi frumentarija kao glasnika između cara i namjesnika u provincijama.⁵³⁴ Naglašavanje nedavnog promaknuća u centuriona pokazuje važnost te titule Maronu, ali i drugim pripadnicima rimske vojske.⁵³⁵ Legija mu je pak bila zadužena za prostor Arabije i Egipta te nije zabilježeno njihovo djelovanje na ovim područjima. Stoga je velika vjerojatnost da je u Salonu poslan po nekom posebnom zadatku nakon što je bio promoviran u centuriona koji je zbog vrste

⁵³⁴ Matijević 2014, 68.

⁵³⁵ *Ibid.*, 69.

njegove službe vjerojatno bio tajan i samim time ne bi bio stavljen na nadgrobni spomenik. Zbog svoje službe najvjerojatnije nije imao ženu i djecu, a natpis nam ne odaje koliko je godina imao kada je preminuo. S obzirom na godine službe pretpostavlja se da je bio u srednjim tridesetima. U prilog o nagloj kobnoj sudbini Marona govori to i da nije imao vlastito grobno mjesto već da mu je ono bilo ustupljeno.⁵³⁶

Dimenzije: visina 0.48 m, širina 0.535 m.

Datiranje: 2-3. stoljeće.

Natpis:

*D(is) M(anibus) / T(itus) V<a>rro-nius / Maro frumen<t=i>arius / leg(ionis) III
Quirena{r}ic(a)e [id est Cyrenaicae] / qui cucurrit frume(ntarius) / ann(os) XL et
c(enturio) frum(entariorum) fac/tus [est] modo Firminus / libertus eius posuit / locus
concessus⁵³⁷*

Literatura: CIL III, 2063; CIL III, 8581; ILS 2370; Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 48, kat. 2; Matijević 2014, 67-74, sl. 3.

Lokacija: Solin, Paraći- uzidan na pročelju prvog kata obiteljske kuće.

⁵³⁶*Ibid.*, 71.

⁵³⁷Jeličić-Radonić; Pereža 2011, 48.

Fotografija uzidane stele frumentarija Tita Varonija Marona.

Preuzeto iz: I. Matijević, *Qui cucurrit frumentarius annos XI*, Tusculum 7, Solin 2014, sl. 3.

49. Nigrinova stela

Opis: Izrađena od vapnenca. Oštećena je na desnoj strani natpisnog polja. Trokutasti zabat dodatno je istaknut dvjema duboko urezanim paralelnim crtama. Plohe iznad njega ukrašene su plitko urezanim kosim crtama.⁵³⁸

Dimenzije: visina 0.38 m, širina 0.185 m.

Datiranje: 151-300. godina.

Natpis:

D(is) M(anibus) / Tar(---) Tert/ia Nigri/no fili[o p]/ientissi[m]/o infe[licis]/simo [vix(it) a(nnos)] / XVI m(enses) [---] / d(ies) XV mate[r] / filio po/suit

Literatura: CIL III, 2548; Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 58, kat 29.

Lokacija: Solin, Paraći uzidana u pročelju obiteljske kuće.

⁵³⁸ *Ibid.*, 58.

Fotografija ulomka stele uzidanog u Paraćeve dvore.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat 3.

51. Ulomak natpisa

Opis: Izrađen od vapnenca. Otučen je sa svih strana te je dodatno oštećen premazom crvene boje.⁵⁴⁰

Dimenzije: visina 0.19 m, širina 0.33 m.

Datiranje: nepoznato.

Natpis:

Fecit

Literatura: Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 49, kat. 4.

Lokacija: Solin, Paraći uzidan na pročelju prizemlja obiteljske kuće.

⁵⁴⁰ *Ibid.*

Ulomka uzidanog natpisa oštećenog bojom.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 4.

52. Glava

Opis: Izrađena od mramora. Glava je iznadprosječne veličine. Kamen je grubo obrađen te je najvjerojatnije riječ o nedovršenoj umjetnini. Frizura je stilizirana, a cijelo lice ima brojna oštećenja te su zbog toga oči jedva vidljive, dok su nos i usta otučeni.

Dimenzije: visina 0.37 m, širina 0.27 m.

Datiranje: : 2. - 3. stoljeće.

Literatura: Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 57, kat. 25.

Lokacija: Solin, Paraći uzidan na pročelju obiteljske kuće.

Mramorna glava uzidana u pročelje obiteljske kuće.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 25.

53. Postolje tijeska za ulje (*area*) i urna

Opis: Izrađen od vapnenca. Tijesak je oštećen po sredini. Na mjestu gdje se nalazi izljev postavljena je također oštećena rimska urna u kojoj se skupljala tekućina.⁵⁴¹

Dimenzije: širina 1.20 m, dužina 1.51 m; promjer urne 0.355 m, debljina stijenke 0.04 m.

Datiranje: nepoznato.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 61.

Literatura: Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 61, kat. 35.

Lokacija: Solin, Paraći, u popločenju zajedničkoga dvorišta.

Fotografija postolja tijeska za ulje s pripadajućom urnom.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 35.

54. Kamena urna

Opis: Izrađena od vapnenca. Riječ je o polukružnoj urni sa žlijebom na obodu za poklopac.⁵⁴²

Dimenzije: visina 0.28 m, promjer 0.32 m, debljina stijenke 0.04 m.

Datiranje: 1. - 2. stoljeće.

⁵⁴²*Ibid.*, 62.

Literatura: Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 62, kat. 38.

Lokacija: Solin, Paraći u zajedničkom dvorištu.

Fotografija kamene urne izrađene od vapnenca.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 38.

55. Poklopac urne

Opis: Izrađen od vapnenca. Odlomljen je na rubnom dijelu te ima užlijebljeni obod za zatvaranje urne.⁵⁴³

Dimenzije: promjer 0.315 m, debljina 0.095 m.

Datiranje: 1. - 2. stoljeće.

Literatura: Jeličić-Radonić, Pereža 2011, 62, kat. 39.

Lokacija: Solin, Paraći u zajedničkom dvorištu više obiteljskih kuća.

⁵⁴³ *Ibid.*

Fotografija poklopca kamene urne.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, kat. 39.

56. Ulomak stele

Opis: Izrađena od vapnenca. Očuvan je gornji desni kut stele. U pseudoakroteriju je trolisna palmeta iz koje se prema vrhu pseudozabata izvija bršljanova vitica s listom na vrhu. Kosa stranica pseudozabata izvedena je jednostavnom S profilacijom. U sredini pseudozabata je ostatak rozete. Na desnom rubu stele je pravokutni stup s kapitelom koji pridržiava pseudozabat. Natpisno polje uokvireno je jednostavnom S profilacijom.⁵⁴⁴

Dimenzije: visina 0.45 m, širina 0.34 m.

Datiranje: 1. stoljeće.

Natpis:

[---]anius / [---]++ / -----

Literatura: Matijević 2017, 64, sl. 11.

⁵⁴⁴Matijević 2017, 64.

Lokacija:Uzidana pored ulaznih vrata nedavno obnovljene kuće na zapadnom dijelu gledališta amfiteatra.

Ulomak stele koji se nalazi uzidan na obiteljsku kuću.

Preuzeto iz: I. Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)*, Tusculum 10, Solin 2017, sl. 11.

57.Ulomak stele

Opis: Izrađen od vapnenaca. Natpis je pravilno klesan s ujednačenim razmacima između redaka i slovima lijepoga oblika. Stela je postavljena djetetu preminulome u dobi od 13 godina. Najvjerojatnije je istaknut broj mjeseci što su roditelji često radili na natpisima preminule djece.⁵⁴⁵

Dimenzije: visina 0.22 m, širina 0.3 m, debljina 0.08m.

Datacija: 1-3. stoljeće.

Natpis:

----- / [---]eor[---] / [--- qui vix(it) a]nn(os) XIII [m(enses)(?) ---] / [---]astori[---] /5 --

Literatura: Matijević 2017, 61-62 sl. 7.

⁵⁴⁵ *Ibid.*, 62.

Lokacija: Uzidan uz rub ceste na sjevernoj strani amfiteatra.

Ulomak stele uzidan u rub ceste.

Preuzeto iz: I. Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)*, Tusculum 10, Solin 2017, sl. 7.

58. Urna Placentina

Opis: Miletić pretpostavlja da je s velikom količinom materijala za potrebe gradnje amfiteatra uzeta sa sjeverne nekropole.⁵⁴⁶

Dimenzije: visina 0.3m, širina 0.46 m, debljina 0.35 m.

Datiranje: 101-300. godina.

Natpis:

Placentino re/tiario qui vicxit(!) / an(nos) XX posuit reti{a}/arius Bacc(h)ius / colliberto / de suo sibi

Literatura: CIL III, 2127; CIL III, 8595; Dyggve, 1933, 85, sl. 40, 23; Miletić 1990, 178; AE 2001, 1622.

Lokacija: AMS- sekundarno uzidana u kuću I. Paraća.

⁵⁴⁶ Miletić 1990, 178.

Fotografija urne Placentina koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

Preuzeto iz: <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=24666>
2.6.2018.

59. Stela Prostinije Prokule

Opis: Prikazuje stariju ženu i djevojčicu. Slijedila je klasicistički pristup Trajanovog razdoblja ugledajući se na stil koji je bio tada najzastupljeniji među prikazima žena. Frizura koju ima na steli neodoljivo podsjeća na onu Plotine te je usprkos oštećenjima očita želja da bude što sličnija liku carice. Osim po frizuri kao datiranje je poslužilo udaljavanje stele od arhitektonskog uzora.⁵⁴⁷

Dimenzije: visina 2.01 m, širina 0.63 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: Trajanovo doba ili 151-200. godina.

Natpis:

Prostinia C(ai) f(ilia) / Procula v(iva) f(ecit) sibi et / Faventinae deli/catae defunctae / annorum X

Literatura: CIL III, 2491; Cambi 1991b, 85, kat. 64; Cambi 2002a, 128, Cambi 2002b, sl. 48; Cambi 2005, 82-83, sl. 117; D. Maršić 2010, 69; Demicheli 2017, 123, sl. 7.

Lokacija: Nadvratnik Gašpine mlinice.

⁵⁴⁷ Cambi 1991b, 85.

Stela Prostinije Prokule uzidana u nadvratnik Gašpine mlinice.

Fotografirao: Petar Grubišić.

60. Titul Pomponije Alke

Opis: Natpis je poprilično oštećen na gornjoj desnoj strani te neka slova više nisu vidljiva. Šteta je vjerojatno nastala jer je natpis bio premazan žbukom.

Dimenzije: visina 0.31 m, širina 0.47 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

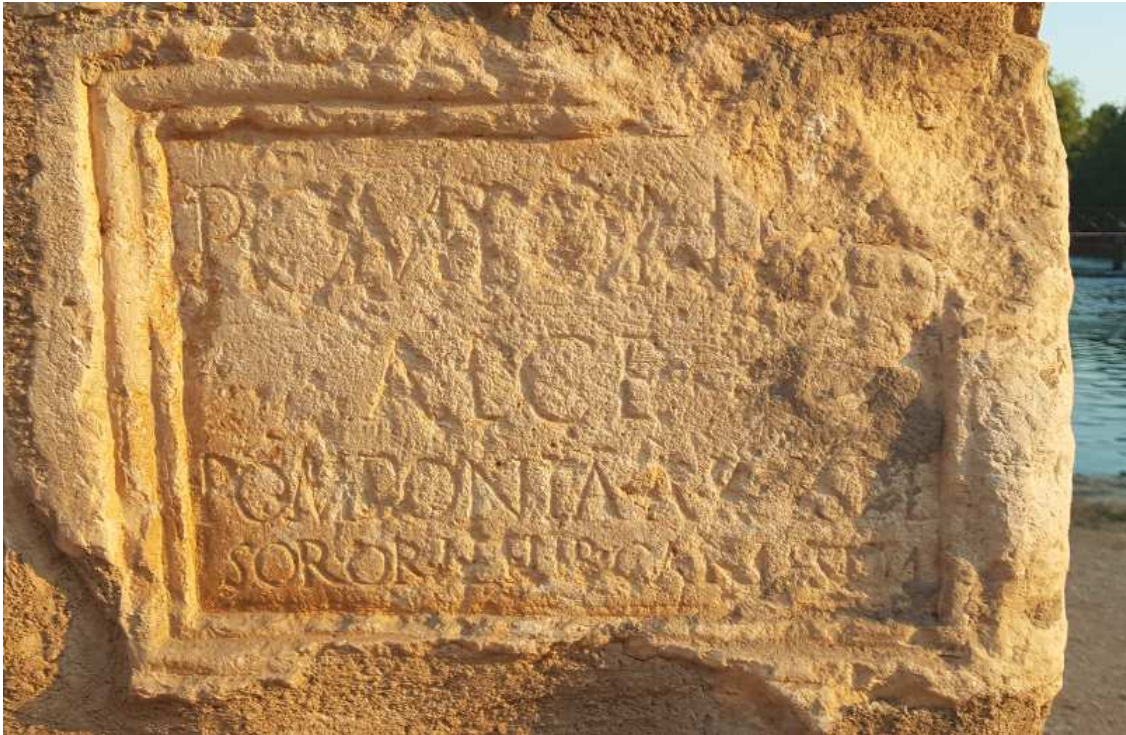
Datiranje: 151-300. godina.

Natpis:

Pomponiae / Alc(a)e / Pomponia Arisbe / sorori et lib(ertae) carissim(ae)

Literatura: CIL III, 2477.

Lokacija: Uzidana u sjeverni zid Gašpine mlinice.

Titul Pomponije Alke uzidan sjeverni zid Gašpine mlinice.

Fotografirao: Petar Grubišić.

61.Dvije herme

Opis: Glave su spojene na zatiljku koje su se nalazile na terasi Šperčeve kuće. Glava s kapom s resicama i ogrtačem možda predstavlja tetrarhe, dok je druga polovica herme imala glavu s animalističke prikaze poput rogova i životinjskih grudi. On pretpostavlja da je prva polovica predstavljala auguste, dok su drugi dio bili cezari čiji je izgled bio personificiran atributima riječnih božanstava. Ipak, teško je točno procijeniti razliku između likova jer drugih istaknutih karakteristika nema. Također, budući da su cezari prikazani kao riječna božanstva postavlja se pitanje zašto augusti nemaju attribute svojstvene Jupiteru i Heraklu zbog njihovih titula, *Diocletianus Iovius* te *Maximianus Herculus*.⁵⁴⁸

Dimenzije: visina 0.66 m, širina 0.41 m, debljina 0.47 m.

⁵⁴⁸ Cambi 1991b, 129.-130.

Datiranje: kraj 3. stoljeća.

Literatura: Cambi 1991b, 129.-130, kat. 113, 3; Cambi 2005, 180, sl. 270-271; Jeličić-Radonić 2009., 316-318, 328-330. sl. 7.

Lokacija: AMS- kopije na izvornoj lokaciji.

Fotografije para hermi koje se danas nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fotografirao: Petar Grubišić.

62.Dasijeva stela

Opis: Gornji dio stele ukrašen je trokutastim pseudozabatom unutar kojeg se nalazi četverolisna rozeta. Palmini listovi šire se od rozete te se također nalaze i na pseudoakroterijima. Sam natpis je izuzetno dobro sačuvan, ako je kopija ostala vjerna originalu.

Dimenzije: visina 0.72 m, širina 0.50 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: 151-300. godina.

Natpis:

*D(is) M(anibus) / Dassio hom/ini infelicis/simo defun/cto ann(or)um XXVI / m(ensium)
VIII Honesim/e(!) soror posuit*

Literatura:CIL III 2305.

Lokacija: AMS- kopija na Šperčevoj kući

Kopija Dasijeve stele koja se nalazi na južnoj strani Šperčeve kuće.

Fotografirao: Petar Grubišić.

63. Nadgrobni natpis Kalistu

Opis: Nalazi se iznad centralnog natpisa na Šperčevoj kući. Nije posebno ukrašavan izuzev okvira unutar kojeg se nalazi natpis. Na donjem desnom dijelu otpočelo je fragmentiranje spomenika.

Dimenzije: visina 0.41 m, širina 0.32 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: 151-300. godina

Natpis:

*D(is) M(anibus) / Callisto / ann(or)um II / Cassius / Faventinus / alumno / b(ene)
m(erenti)*

Literatura: CIL III 2262.

Lokacija: AMS- kopija na Šperčevoj kući

Kopija nadgrobnog natpisa Kalistu koja se nalazi na južnoj strani Šperčeve kuće.

Fotografirao:
Petar Grubišić.

64. Reljefi svezanih barbara

Opis: Riječ je o dva reljefa koja se nalaze uzidani lijevo i desno od natpisa na Šperčevoj kući. Svaki od njih u jednom prozoru ima prikaz zarobljenog barbara dok je drugi bio ostavljen prazan. Oba reljefa su otučena te preko desnoga prolazi dijagonalno oštećenje od donjeg lijevog do gornjeg desnog kuta.

Dimenzije: Lijevi- visina 0.33 m, širina 0.44 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Desni- visina 0.32 m, širina 0.39 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: nepoznato.

Literatura: Jeličić-Radonić 2009, 318, 330, sl. 8.

Lokacija: AMS- Pročelje Šperčeve kuće.

Reljefi svezanih barbara koji se nalaze na južnom pročelju Šperčeve kuće.

Fotografirao: Petar Grubišić.

65.Nadgrobna ara Gneja Pompeja Papa

Opis: Izrađena je od vapnenca. Prenamjena are u kamenicu ulje dovela je do toga da je otučen njezin gornji i donji izbočeni dio. Iz natpisa saznajemo da je pokopanom grad zbog zasluga omogućio besplatan pokop. Također je vjerojatno da je riječ o oslobođenicima. Zbog stila pisanja smješta se u razbolje vladavine cara Hadrijana.⁵⁴⁹

Dimenzije: visina 1.04 m, širina 0.43-0.45 m, debljina 0.43-0.45 m.

Datiranje: 2. stoljeće.

Natpis:

Γν(αίωί) Πομπηίωι / Πάπωι / Π(όπλιος) Αίλιος / Εὐπρεπής / καὶ Ἀγρία / τ(όπος) δ(θεῖς)

ψ(ηφίσμαι) β(ουλης)

Literatura: Abramić 1925, 7-8.

Lokacija: U kući Ivana Sesartića prenamijenjena u kamenicu za ulje.

⁵⁴⁹ Abramić 1925, 8.

Fotografija nadgrobne are Gneja Pompeja Papa koja je kasnije prenamijenjena u kamenicu za ulje.

Preuzeto iz: M. Abramić, *Grčki natpisi iz Solina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 47-48, Split 1925, tab. 2., sl.1.

66. Stela Flavija Zenona

Opis: Izrađena od vapnenca. Na vrhu se nalazi trokutasti pseudozabat u čijem se središtu nalazi peterolisna rozeta koja je okružena listovima koji ispunjavaju ostatak pseudozabata. Slični listoliki ornamenti nalaze se i u pseudoakroteriju. Natpisno polje okruženo je jednostavnom S profilacijom.⁵⁵⁰

Dimenzije: visina 0.28, širina 0.27 m.

Datiranje: 1-3. stoljeće.

Natpis:

Φλ(αουίω) Ζήνωνι / ἡμερῆω / στόλου Μει/σηνῶν βιο/λόγω ζήσ(αντι) / ἔτη οε´ Ζήνων
ύὸς πατρὶ / εὐσεβεῖ

Literatura: CIL III, 14695; IGR 1, 0552.

Lokacija: uzidan u zapadnu stranu mosta prema Gospinom otoku –jugoistočna nekropola.

⁵⁵⁰ <http://vmgs.hr/spomenici.html> (2.3.2018.)

Stela Flavija Zenona koja se nalazi uzidana u zapadnu stranu mosta prema Gospinom otoku.

Preuzeto iz: <https://vmgs.hr/spomenici.html>
2.6.2018.

67. Stela Kvintijana

Opis: Rob Kvintijan je pripadao carskoj kući se na natpisu navodi kao vilik i arkarij za utržak poreza za nasljedstvo. Najvjerojatnije je radio na nekom od carskih posjeda koji su bili oporukom prepušteni caru. Tamo je vršio dužnosti blagajnika i upravitelja imanja, ali glavna svrha mu je bila prikupljanje poreza na nasljedstvo. Smatra se da je Salona bila jedna od postaja za prikupljanje tih vrsta poreza više nego sjedište prokuratorskog ureda. Zasad je Kvintijan jedini predstavnik takvog sustava u Dalmaciji. Zbog rudnika zlata i srebra većina natpisa koji spominju prokurate nalaze se u unutrašnjosti.⁵⁵¹

Dimenzije: nepoznate.

Datiranje: 151-300. godina.

Natpis:

*D(is) M(anibus) / Quintiano / verna(e) Aug(usti) / vilico et / arcario XX / her(editatium)
Iulia Hel/pis coniugi / b(ene) m(erenti) p(osuit)*

⁵⁵¹ Demicheli 2017a, 191.

Literatura: CIL III, 1996; ILS 1557; Demicheli 2017a, 190-191, sl. 13.

Lokacija: Uzidana na kuću u Zvonimirovoj ulici br. 8.

Kvintijanova stela koja se nalazi ugrađena na obiteljsku kuću.

Preuzeto iz: D. Demicheli, *Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu, Tusculum* 10, 2017, sl. 13.

68. Fragment sanduka sarkofaga

Opis: Očuvana se prednja strana sarkofaga što saznajemo iz dubine reljefa. Vidljiv je gornji dio nage figure Herma. Vjerojatno je riječ o sceni između Ahila i Prijama jer Herma drži desnu ruku na bradi što je znak žalosti. Cambi je naveo da je reljef oštećen premazom boje.⁵⁵²

Dimenzije: dužina 0.25 m, visina 0.36 m.

Datiranje: početak 3. stoljeća.

Literatura: Cambi 1988, 33, 110, kat. 9.

⁵⁵² Cambi 1988, 33; 110.

Lokacija: Uzidan u centru grada, desno od ulaza u kafić Tri palme.

Fotografija fragmenta sanduka sarkofaga s prikazom Herma.

Preuzeto iz: N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988, kat. 9.

69.Fragment sanduka sarkofaga

Opis: Izrađen od vapnenca. Sačuvao se samo dio anse tabule i ruke erota iza čijeg se ramena vidi dio krila. Iznad anse nalazi se prikaz morske lavice s listovima. U unutrašnjosti anse nalazi se prikaz još jednog morskog čudovišta koje nije dobro očuvano.⁵⁵³

Dimenzije: dužina 0.52 m, visina 0.32 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 106-107, tab. XXX, 1.

Lokacija: Uzidan u kuću Kljaković-Gašpić br. 61 u središtu Solina.

⁵⁵³Cambi 2010., 106.

Fragment sanduka sarkofaga koji je ugrađen u obiteljsku kuću.

Preuzeto iz:

<https://vmgs.hr/spomenici.html> 2.6.2018.

70. Fragment pokrova sarkofaga

Opis: Riječ je o desnom akroteriju izrađenom od vapnenca. Paun koji drži girlandu u kljunu prikazan je na podlozi rebraste školjke. Cambi pretpostavlja da je postojao paun i na drugoj strani te da je girlanda išla duž pokrova.⁵⁵⁴

Dimenzije: dužina 0.32 m, visina 0.28 m.

Datiranje: početak 4. stoljeća.

Literatura: Cambi 2010, 107, tab. XXXI, 1.

Lokacija: Uzidan u kuću Kljaković-Gašpić br. 61 u središtu Solina.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, 107.

Fragment pokrova sarkofaga koji je ugrađen u obiteljsku kuću.

Preuzeto iz:

<https://vmgs.hr/spomenici.html>
2.6.2018.

71. Fragment lijeve strane sanduka sarkofaga

Opis: Izrađen od vapnenca. Očuvana ansa tabule s listom i rozetom unutar prostora. Iznad nje se nalaze palmete, dok je lijevo od njih nagi erot koji drži tabulu s obje ruke.⁵⁵⁵

Dimenzije: dužina 0.46 m, visina 0.44 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 107, tab. XXX, 2.

Lokacija: Uzidan je u središtu Solina- točna lokacija nepoznata.

Fragment lijeve strane sanduka sarkofaga koji je ugrađen u obiteljsku kuću.

Preuzeto iz: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010, tab. XXX, 2.

⁵⁵⁵ *Ibid.*

72.Silvanov žrtvenik

Opis: Žrtvenik je bio prelomljen prilikom ugradnje u stubište obiteljske kuće što je vidljivo iz ostataka žbuke koji se nalaze između dvaju dijelova. Tada je otučen gornji dio spomenika, dok se oštećenja nalaze na početku te manjim dijelom i sredini natpisa.⁵⁵⁶

Dimenzije: dužina 0.32 m, visina 0.85 m.

Datiranje: sredina 3. stoljeća.

Natpis:

[-----] // et Sil(vano) deo / cons(ervatori) sac(rum) / pro s(alute) Maxi(mi) Or[---] / [----
--] / et Maximi / Maximiani / a mil(itiis) |(centuriae) IIIIC / [ex] vot(o) succe[p(to)]

Literatura: Maršić 1997, 28-30; Maršić 1998, 45; Maršić, Matijević 2000, 12-13, 33, sl. 14.

Lokacija: Zbirka Matijević- stubište Šangarkine kuće.

Fotografija Silvanovog
žrtvenika koji se nalazi u
zbirci Matijević.

Preuzeto iz: D. Maršić, M.
Matijević, *Varia Salonitana*,
Solin 2000, sl. 14.

⁵⁵⁶Maršić, Matijević 2000, 33.

73. Ulomci antičkog sarkofaga iz zbirke Matijević

Opis: Od tri ulomka dva se mogu spojiti su dio naglašenog lijevog ruba sarkofaga. Od reljefa ističe se duboki s prikazom Silena, čiji je vrh nosa oštećen, te plitki u kojem su izrađene glave dviju pantera. Treći ulomak nije moguće spojiti s ostalima te se pretpostavlja da pripada drugoj bočnoj ili stražnjoj strani sarkofaga. Sačuvan je plitki reljef s dijelom kola i nogom vozača.⁵⁵⁷

Dimenzije: Fragment A - dužina 0.53 m, visina 0.44 m, debljina sanduka 0.12 m.

Fragment B - dužina 0.26 m, visina 0.48 m, debljina 0.06m.

Datiranje: početak 3. stoljeća.

Literatura: Maršić, Matijević 2000, 7-8, 27-28, sl. 1.a, 1. b.

Lokacija: Zbirka Matijević- ogradni zid kuće Rogulj.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, 27.

Fotografija i skica dvaju ulomaka antičkog sarkofaga iz zbirke Matijević.

Preuzeto iz: D. Maršić, M. Matijev, *Varia Salonitana*, Solin 2000, sl. 1a, 1b.

74. Monumentalna ženska glava

Opis: Izrađena od vapnenca. Glava je monumentalna jer je u dimenzijama 30% veća od prosječnih dimenzija. Pogled je ukočen i bezizražajan te je specifičan za portrete tetrarhijskog razdoblja, naročito za područje Salone. Glava je blago nagnuta na desnu stranu te je time izbjegnut frontalni stav. Glavi su otučeni usta i brada dok je od nosa ostao plitki hrbat. Očne duplje su se donekle očuvale, desno je oko sačuvalo zjenicu,

šarenicu kao i kapaka koji prelazi preko nje. Lijevo oko kao i obraz poprilično su oštećeni. Šarenica je omeđena kanalom koji je napravljen dubokom i uskom svrdlanom linijom. Istrošenost glave zaokružuje otučenost pramenova iznad desnog uha. Kosa ima razdjeljak po sredini čela te se spušta do vrata preko ušiju uokvirujući lice.⁵⁵⁸ Budući da je glava uzidana stražnja strana glave pa time i kose se ne može vidjeti. Ipak uočljiv je ukras, najvjerojatnije nakit poput kopče koji se pokriva razdjeljak. Kosa je oblikovana kosim segmentima te njeni pramenovi sa strana padaju prema vratu gdje se savijaju prema straga te se pretpostavlja da se pričvršćuju kod tjemeni. Cambi i Matijević smatraju da pripada varijanti *Scheitelzopffrizzure* koja je bila dominantna od sredine 3. stoljeća sve do kraja tetrarhijskog razdoblja. Identitet osobe prema kojoj pripada portret nemoguće je odrediti zbog brojnih oštećenja, ali zbog velikih dimenzija glave možemo pretpostaviti da je bila riječ o važnoj osobi.⁵⁵⁹

Dimenzije: visina s vratom 0,42 m; visina lica 0,34 m; širina lica 0,26 m.

Datiranje: kasno 3. i rano 4. stoljeće.

Literatura: Cambi, Matijević 2016, 65-67, sl. 8, 9; Demicheli 2017, 124, sl. 9.

Lokacija: Uzidana u sjeverni zid stare kamene kuće u Ulici don Frane Bulića 106.

⁵⁵⁸Cambi, Matijević 2016, 65.

⁵⁵⁹*Ibid.*, 66.

Monumentalna
ženska glava koja se
nalazi uzidana u
sjeverni zid stare
kamene kuće u
zaseoku Barišić.

Fotografirao: Petar
Grubišić.

75. Gornji lijevi ulomak stele Lucija Fulvija Mar[--

Opis: Očuvao se gornji lijevi dio. Vidljiv je samo dio prvog retka natpisa te su na gornjem dijelu stele prisutni floralni motivi.⁵⁶⁰

Dimenzije: visina 0.24 m, širina 0.29 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: 1. stoljeće.

Natpis:

L(ucio) Fulvio Mar/[-----

⁵⁶⁰ *Ibid.*

Literatura: CIL III, 9107; CIL III, 12985; Alföldy 1969 86; Cambi, Matijević 2016, 66, sl. 9.

Lokacija: Uzidan u sjeverni zid stare kamene kuće u Ulici don Frane Bulića 106.

Gornji lijevi ulomak stele Lucija Fulvija Mar[-- koji se nalazi uzidan u sjeverni zid stare kamene kuće u zaseoku Barišić.

Fotografirao: Petar Grubišić.

76. Fragment sanduka

Opis: Izrađen je od vapnenca. Riječ je o ulomku desne strane s ostatkom tijela nagog krilatog erota dok se sa stražnje strane vidi skut hlamide. Cambi pretpostavlja da se erot jednom rukom oslanjao na tabulu.⁵⁶¹

Dimenzije: dužina 0.24 m, visina 0.37 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

⁵⁶¹ Cambi 2010, 106.

Literatura: Cambi 2010, 106, tab. XXIX, 2; Cambi, Matijević 2016, 66, sl. 9.

Lokacija: Uzidan u sjeverni zid stare kamene kuće u Ulici don Frane Bulića 106..

Fragment sanduka s prikazom krilatog erota koji se nalazi uzidan u sjeverni zid stare kamene kuće u zaseoku Barišić.

Fotografirao: Petar Grubišić.

77. Lijevo akroterij pokrova

Opis: Na njemu se nalazi lik žene odjevene u palu. Nažalost površina reljefa je poprilično oštećena.⁵⁶²

Dimenzije: dužina 0.25 m, visina 0.28 m.

Datiranje: kasno 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 107, tab. XXXI, 1.

Lokacija: U dvorištu kuće u Barišićima.

⁵⁶²*Ibid.*, 107.

Fotografija lijevog akroterija pokrova s prikazom žene odjevene u palu.

Preuzeto iz: N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010, tab. XXXI, 1.

78. Stela Gaja Lukrecija

Opis: Bio je signifer koji je pripadao VII. legiji *Claudia pia Fidelis*. Preminuo je u 45. godini života od čega je čak 26 proveo kao vojnik. Od unaprijed sačuvane svote novca oslobođenik Krest mu je podigao stelu s najmanje dva portreta.⁵⁶³ Navedena stela otkrivena je još u 18. stoljeću te je promijenila brojne lokacije i vlasnike. Njezini dijelovi prvo su bili ugrađeni na štali grofa Pavlović čiji je vlasnik kasnije postao Parać.⁵⁶⁴ Lijevi dovratnik bio je iste dužine, ali malo uži od desnog. On je pak bio oštećen na lijevom rubu po cijeloj dužini te je zbog toga nastradalo prvo slovo u svakom redu. Za pretpostaviti je da je cilj bio dobivanje ravnog brida za ovratnik.⁵⁶⁵ Lijevi dio se sačuvao od takve sudbine jer je bio okrenut svojim vanjskim dijelom prema prolazu. Maršić na temelju fotografija smatra da je riječ o steli arhitektonskog tipa u obliku edikule čiji je donji dio bio u obliku sokla ili podnožja s natpisom. Gornja edikula je već u Fortisovo vrijeme bila slabo očuvana te on tvrdi da je zbog nepažnje reljef bio teško oštećen. Unutar edikule, u visini polufigure, nalazili se portreti Gaja Lukrecija i njegova sina Prima kojemu se vidi glava s vratom. Stoga se Primov portret se može gledati kao kratki tip poprsja s malim okruglim isječkom grudi ili je riječ o polufiguri kao kod Gaja

⁵⁶³ I. Matijević, *Rimski vojnici i njihovi oslobođenici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 108, 2015, 135.

⁵⁶⁴ Maršić 2010, 63.

⁵⁶⁵ *Ibid.*, 65.

Lukrecija. Zbog položaja Lukrecijeve ruke, koje okružuje poprsje, potonje obrazloženje je vjerojatnije. Uz to na toj ruci se vidi i prsten s okruglim pečatom. Edikula je bila uokvirena stupovima tordiranog tijela, od kojih nije ostalo ništa izuzev donjeg dijela stabla s bazom desnog stupa. Baza se sastoji od donje četvrtaste plinte dok gornji dio ima dva poluobla profila i žlijeb. Na vrhu se najvjerojatnije nalazio trokutni zabat s akroterijima, no dalje od toga teško je procijeniti. Budući da je Gaj Lukrecije bio signifer VII. legije postavlja se mogućnost da je bio prikazan sa životinjskim skalpom i signom. Ipak Maršić dodaje da je to teško vjerojatno ako u obzir uzmemo da je u desnoj ruci držao svoga sina.⁵⁶⁶

Dimenzije: visina 1.32 m, širina 0.76 m, debljina 0.25 m.

Datiranje: 42-100. godina.

Natpis:

C(aius) Lucretius / signif(er) leg(ionis) VII / C(laudiae) p(iae) f(idelis) dom(o) Verona / an(norum) XLV stip(endiorum) XXVI / de suo peculio f(aciendum) i(ussit) sibi / et Primo suo curam / egerunt frater et / Chrestus lib(ertus) / in fr(onte) p(edes) X in agr(o) p(edes) XX

Literatura: CIL III, 2040; Matijević 2010, 135, sl. 1, 2; Maršić 2010, 65-67, sl. 2; AE 2010, 1166; Tončinić 2011, 63, sl. 36.

Lokacija: U dvorištu Tusculuma- nekoć ugrađeni na štali Pavlović/Parać.

⁵⁶⁶*Ibid.*, 67.

Lijevo: skica ulaza u štalu grofa Pavlović s dvama ulomcima stele. Desno: fotografija desnog ulomka stele.

Preuzeto iz: D. Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 103, 2010, sl. 1, 2.

79. Fragment sarkofaga

Opis: Riječ je o prednjoj strani sarkofaga koji je izrađen od lokalnog vapnenca. Sastoji se od glave i ramena erota s paludamentom i krilima. Cambi pretpostavlja da je riječ o erotu s bakljom okrenutom nadolje.⁵⁶⁷

Dimenzije: dužina 0.30 m, visina 0.31 m, debljina stijenske 0.13 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 102, tab. XVI, 3.

Lokacija: Ugrađen u česmu kompleksa Tusculum.

⁵⁶⁷ Cambi 2010, 102.

Fragment sarkofaga koji se nalazi uzidan u česmu kompleksa Tusculum.

Fotografirao: Petar Grubišić.

80. Fragment zabata bočne strane pokrova sanduka

Opis: Izrađen od prokoneškog mramora. Unutar profiliranog trokutastog zabata nalazi se glava Gorgone.⁵⁶⁸

Dimenzije: oko 0.30x0.20 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 2010, 104, tab. XXII, 2.

Lokacija: ugrađen na južno pročelje kompleksa Tusculum ispod jugozapadnog prozora.

⁵⁶⁸ *Ibid.*, 104.

Fragment zabata bočne strane pokrova sanduka uzidanog u južno pročelje kompleksa Tusculum.

Preuzeto iz: D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, sl. 8.

81. Fragment sanduka

Opis: Sačuvan je dio vijenca sanduka koji se sastoji od astragala, S- profila s jonskom kimom i ravne letvice koja je oštećena. Zbog toga nije poznato kakvu je kimu imala. Reljef i vijenac odvojeni su oštrim bridom. Reljef je prema Cambiju razmjerno dubok te je dobro poliran. Kimatij je kvalitetno isklesan što stvara lijepi efekt svijetla i sjene, no nije sigurno je li je korištena svrdlana kontura. Reljef je oštećen te se vidi samo tjeme jedne figure te dječja ruka koja drži koplje ili štap. Cambi smatra da je riječ o lovu erota ili erotskom komosu.⁵⁶⁹

Dimenzije: dužina 0.53 m, visina 0.21 m, debljinu nemoguće izmjeriti.

Datiranje: treća četvrtina 2. stoljeća.

Literatura: Cambi 1988, 24, 47, 55, 150, kat. 41.

Lokacija: Uzidan ispod sjevernog prozora pročelja zgrade kompleksa Tusculum.

⁵⁶⁹ Cambi 1988, 150.

Fragment sanduka uzidanog ispod prozora na sjevernoj strani kompleksa Tusculum.

Preuzeto iz: N. Cambi, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988, kat. 41.

82. Sanduk sarkofaga s prikazima Heraklovih djela.

Opis: Prednja ploha se razdvaja od neobrađene stijene time što je zaravnana i uokvirena jednostavnom profilacijom. To je najvidljivije na dnu gdje se kosina prirodne litice i naglašeno profilirano postolje susreću. Sanduk je iznutra bio pravokutno izdubljen s uzdignutim bočnim stijenama. Njegovo dno je naknadno poravnato betonom radi lakšeg protoka vode. Tijekom gradnje crkve sv. Kaja bočne stijenske reljefa i gornji rub sanduka bili su djelomično zazidani. Preko gornjeg ruba stavljena je i betonska ploča. Prikazi Herakla nalaze se u dubokom reljefu. Na reljefu su prikazana tri Heraklova djela. Uz prikaz s Kerberom, stimfalske ptice i vrt Hesperida imamo i Heraklovo vođenje Alkestide iz Hada. Svi ovi pothvati smješteni su u tri pravokutna polja dok su metope međusobno odijeljene blago stiliziranim profilacijama. Cambi ga smješta u skupinu salonitanskih sarkofaga s mitološkim motivima koji su nastali po uzoru na radove velikih radionica antike. Ovaj sarkofag je poseban jer atički tip nije bio sklon prikazivanju Heraklovog lika.⁵⁷⁰ Herakla se često povezuje s ljekovitom vodom te se njegova svetišta nalaze u blizini izvora te toplih vrela. Tako se on u antičko vrijeme bio štovao i kao bog zdravlja te se na njega gledalo kao na iscjelitelja.⁵⁷¹ Postojanje izvora vode koji se nalazio u spilji te je bio okružen dvama potocima stvarao je idealnu lokaciju za Heraklovo svetište. Gradnjom magistralne ceste taj izvor je danas presušio. U antici se na vodu gledalo kao na granicu s podzemnim svijetom te je spilja stvarala dojam ulaza. Zbog toga ne čude prikazi Herakla s njegovim pothvatima u Hadu. Također vrt Hesperida nalazio se na krajnjem Zapadu, a zalazak sunca imao je

⁵⁷⁰ Jeličić-Radonić 2005, 34.

⁵⁷¹ *Ibid.*, 40.

simboliku smrti. Ipak ubijanje stimfalskih ptica daje na važnosti iscjeliteljskoj prirodi izvora i Heraklova svetišta.⁵⁷²

Dimenzije: dužina 2.99 m, širina 0.99 m, visina 0.82 m, debljina stijenke 0.15 m.

Datiranje: 3. stoljeće.

Literatura: Cambi 1981, 130, sl. 14; Sanader, 1994, 101-102, sl 23; Sanader 1995, 207-212, tab. 60; Sanader 1999, 63; Jeličić-Radonić 2001.-2002, 31-49; Cambi 2010, 105, tab. XXV, 1-2.

Lokacija: Crkva sv. Kaja, Solin.

Fotografija sanduka sarkofaga s prikazima Heraklovih djela.

Preuzeto iz: J. Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2005, 35.

⁵⁷²*Ibid.*, 42.

Zaključak

Spolijacija na solinskome području imala je više valova tijekom stoljeća. No, ono što im je bilo zajedničko bio je praktični pristup iskorištavanju sekundarnog materijala. Upravo taj pristup bio je prisutan u širokoj tijekom širenja bedema 170. godine kada su brojni nadgrobni spomenici poslužili kao građevinski materijal. Iako su poznati raniji primjeri spolijacije poput onih s bedemima Atene, ovdje ipak jasno da je nužnost za kvalitetnom obranom dovela do njihove sekundarne uporabe. To je dodatno naglašeno korištenjem onih koji su postavljeni svega nekoliko desetljeća ranije. Ipak kasnija upotreba spomenika takvog tipa može govoriti o izraženijoj pragmatičnosti prema kvalitetnom materijalu koji se nalazio u neaktivnim dijelovima nekropola. Širenjem kršćanstva dolazi do još izraženije reuporabe materijala iako izostaje ključna simbolička negacija poganstva te je opet riječ o praktičnosti. Ipak, u prilog kaotičnosti i nebrizi za određene dijelove grada idu ostaci Jupiterovog hrama koji je iskorišten za regulaciju toka rijeke Jadro. Dakako da su i u drugim rimskim gradovima propadale poganske građevine, ali ipak je neobično da građevina koja je u najmanju ruku bila obnovljena stoljeće ranije nije bila prenamijenjena u druge svrhe. Očito je da se stalna graditeljska aktivnost uvelike okoristila lako dostupnim materijalom s dijelova grada koji više nisu bili u funkciji.

Raspadom rimske uprave i prekidom kontinuiteta, Salona na prijelazu u srednji vijek prestaje funkcionirati kao grad. Doseljeni Slaveni iz tog razloga nemaju izraženi ideološki motiv za spolijaciju koja će biti izvršena u idućim stoljećima. Jedini ostaci rimske tradicije vidljivi su u korištenju istih lokacija za podizanje nekih sakralnih objekata, poput Šuplje crkve. Praktični pristup iskorištavanju Salone kao kamenoloma naveliko je prisutan, ali hrvatski vladari određuju tko se smije okoristiti njenim ostacima. Fokus je stavljen na kvalitetu materijala, a manje na njegovu simboliku. Iz tog razloga Salona je dobar primjer odnosa prema spolijaciji u širem europskom kontekstu. Postoji mogućnost za potvrdom legitimiteta kroz antičku baštinu upravo kod Šuplje crkve gdje je Dmitar Zvonimir okrunjen za kralja od strane papinog legata. Kasnija nestabilnost solinskog kraja omogućava vladarima poput bosanskog kralja Tvrtka I. nastavak ove prakse.

Rani novi vijek unosi različite faktore koji su odlučili o sudbini salonitanskih ostataka. Pojavljuje se interes za epigrafskom baštinom zahvaljujući bujanju humanizma pod utjecajem Apeninskog poluotoka. Istovremeno političke prilike u konačnici će dovesti do dodatnog razaranja i ponovnog prekida kontinuiteta života na solinskom kraju. Osmanska provala kao i kasnije razgraničenje koje je išlo preko solinskog polja pretvorila je Salonu u bojno polje. Kako bi se onemogućilo korištenje njezinih građevina u svrhu utvrđenja Mlečani su temeljito razorili salonitanske ostatke. Kasnije će razbacano kamenje poslužiti kao lak izvor kvalitetnog materijala s kojim će širiti svoj grad.

Treća uspostava kontinuiranog života na solinskom kraju i prakse spolijacije dolazi nam poslije Kandijskih ratova. Novodoseljeno stanovništvo, koje je izvorno na mletačku zapovijed uništilo veći dio Salone, nije gajilo pretjeranu sentimentalnu povezanost s njenim ostacima. Naprotiv, opet glavnu ulogu preuzima praktičnost te se pridošlice koriste prisutan materijal pri gradnji dvorova koji će ih štiti od lokalnih pljačkaša. Kasnija stabilizacija solinskog prostora donijet će malo estetike pri uporabi spolija, a kao najbolji primjer služi Šperčeva kuća. Indiferentan odnos stanovništva prema salonitanskim ostacima sa žaljenjem navode Fortis i Schiff.

Začeci modernog interesa za istraživanje Salone bili su potaknuti isključivo utrkom europskih elita za pronalaskom što luksuznijih antičkih materijala. Ipak impresioniranost i titula *austrijskih Pompeja* u konačnici su doveli do osnivanja Arheološkog muzeja u Splitu i, s vremenom, više pažnje prema antičkoj baštini. Briga i edukacija lokalnog stanovništva vezano za Salonu najočitija je kod Carrare i Bulića. Prvi je otpočeo praksu sekundarne uporabe reprezentativnih ulomaka u svrhu njihovog očuvanja. Drugi je pak potpomogao u interpretaciji Heraklovog sanduka u crkvi sv. Kaja te je time povezao antičku baštinu s nečim što je bilo blisko težacima. Također, ne smije se ni zaobići gradnja kompleksa Tusculum koji je bio kulminacija prakse spolijacije na solinskome području te zahtjeva bližu i detaljniju obradu.

U konačnici postavlja se pitanje konzervacije spolija na solinskom prostoru. Trenutna stagnacija kao i česta indiferentnost stanovništva za salonitansku baštinu dovodi u opasnost brojne primjere sekundarne uporabe. Tako neki od njih nastradaju od mehaničkih oštećenja, djelovanja prirode ili pak jednostavno činova vandalizma. Kod

oštećenja naveo bih primjere nanošenja boje na jedan natpis kod Paraćevih dvora kao i prikaz Herma u središtu Solina. Nedaleko od njega Zenonova stela je ugrožena djelovanjem prirode, što zbog blizine vode, što zbog rasta vegetacije. Ipak, od svih primjera, kao lokalitet najviše je ugrožena Šuplja crkva koja se svake godine nađe potopljena tijekom kišnih dana. Iako se može pristupiti uklanjanju spolija kao kod Šperčeve kuće, bilo bi potrebno ipak senzibilizirati i educirati lokalno stanovništvo koje svaki dan prolazi kraj antičke baštine, a da toga nije ni svjesno. Spoliji su predstavnici i spojnice između niza generacija i različitih populacija koje su tijekom stoljeća naseljavale solinsko područje te zaslužuju veću pozornost i brigu u znanosti i javnosti.

Popis kratica

AE - L'Année épigraphique

AMS- Arheološki muzej u Splitu

CIL – Corpus inscriptionum latinarum

HD – EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg, <http://edh-www.adw.uniheidelberg.de/home>

ILJug - Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana

PIR- *Prosopographia Imperii Romani*

Salona IV - *Inscriptions de Salone Chrétinne I.*

Popis slika

Slika 1. Konstantinov slavoluk (J. Elsner, *From the culture of spolia to the cult of relics: The Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms*, Papers of the British School at Rome 68, Rim 2001, 150.)

Slika 2. Posvetni natpis knjižnici sekundarno iskorišten u atenskim zidinama 267. godine (R. Coates-Stephens, *Epigraphy as spolia. The reuse of inscriptions in early medieval buildings*, Papers of the British School at Rome 70, Rim 2002, 279.)

Slika 3. Kapela Karla Velikog u Aachenu (D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society 145, Philadelphia 2001, 158.)

Slika 4. Velika džamija u Cordobi, dvorana Abd al-Rahmdna I. (D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society 145, Philadelphia 2001, 160.)

Slika 5. Plan razvoja grada Salone, autor: Ejnar Dyggve (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occientalis*, Tusculum 4, 2011, 68.)

Slika 6. Ostaci tijeska sjeverno od foruma (D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1953, 207.)

Slika 7. Šuplja crkva, fotografirao: Petar Grubišić.

Slika 8. Ostaci salonitanskog amfiteatra (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 103.)

Slika 9. Marulićeva *In epigrammata priscorum commentarius*, početak odjeljka posvećena salonitanskim natpisima (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 101.)

Slika 10. Sarkofazi, autor: Francoise Cassas (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 172.)

Slika 11. *Salonitanski spomenici*, autor: Franjo Bratanić (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 185.)

Slika 12. Francesco Carrara (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 181.)

Slika 13. Don Frane Bulić (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 193.)

Slika 14. Tusculum (N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna baština 15, 1984, 15.)

Slika 15. Kamena poštanska žara ispred kompleksa Tusculum (N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna baština 15, 1984, 22.)

Slika 16. Putokaz kojeg je Bulić podignuo prije puteljka koji vodi prema episkopalnom kompleksu (J. Mardešić, *Označavanje salonitanskih lokaliteta u Bulićevo vrijeme*, Tusculum 7, Solin 2014, 210.)

Slika 17. Sarkofag iz Zvirača u trenutku nalaza 1911. godine (A. Duplančić, *Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. I XVI. stoljeća*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 107, Split 2014, 355.)

Slika 18. Bulićev sarkofag u Manastirinama, fotografirao: Petar Grubišić.

Slika 19. *Porta Caesarea* i sjeveroistočni ugao starih gradskih zidina (A. Rendić-Miočević 2017, *Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea u Solinu (1970. – 1973.)*, Tusculum 10, Solin 2017, 38.)

Slika 20. Abramićev crtež kule uz zapadne bedeme (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occientalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 70.)

Slika 21. Označeni dijelovi nadgrobnog spomenika Pomponije Vere u zapadnim bedemima (J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occientalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 79.)

Slika 22. Nadgrobni natpis (CIL III 2047) uzidan u kasnoantički bastion salonitanskih zidina (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 186.)

Slika 23. Tlocrt Velikih termi s označenim položajima spolija u: frigidariju (3), kaldariju (5), sudatoriju (16), te dućanima (22 i 23). (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 15.)

Slika 24. Nadgrobni natpis (ILJug III 2177) ugrađen u pod bazena velikog figidarija (T. Turković; N. Maraković, „*Velike salonitanske terme*“ – *od antičke kuće do biskupske kupelji*, Radovi instituta povijesti umjetnosti 38, 2014, 29.)

Slika 25. Spoliji korišteni na lokalitetu Pet mostova: urne za pepeo (1 i 2) pravokutni cipi (3 i 4), fragment natpisa (5). (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 18.)

Slika 26. Sarkofag i greda s natpisom ugrađeni u nasip na istočnom dijelu Salone (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 187.)

Slika 27. Ostaci episkopalnog centra (B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008, 106.)

Slika 28. Tlocrt istočnog dijela *Basilice urbane* s označenim položajima nekih spolija u đakonikonu (A1) i hodniku (m) (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 19.)

Slika 29. Manastirine (J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 196.)

Slika 30. Tlocrt bazilike iz 5. st. na Manastirinama s označenim spolijima: 1. dovratnik glavnog ulaza, 2. pilon sjevernogzida, 3. sjeverni zid, 4. *Schola cantorum*, 5. temelj

oltarne pregrade (S. Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 22.

Slika 31. Spoliji u srednjovjekovnome grobu u Šupljoj crkvi otkriveni 1931. godine (D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 196.)

Slika 32. Gradina i kuća Grubić (<https://vmgs.hr/gradina.html> 2.6.2018.)

Slika 33. Paraćev dvor (L. Katić, *Solin od VII do XX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1956, 86.)

Slika 34. Kuća Mikelić u vodiču iz godine 1899. godine (A. Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, Solin 2015, 191.)

Slika 35. Kuća na adresi Ulica don Frane Bulića 106 s tri ugrađena spolija, fotografirao: Petar Grubišić.

Slika 36. Unutrašnjost crkve sv. Kaja sa sandukom s Heraklovim prikazima (J. Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2005, 35.)

Slika 37. Šuplja crkva izložena djelovanjima prirode, fotografirao: Petar Grubišić.

Popis literature

Abramić 1922

M. Abramić, *Speculatores i beneficiarii*, Starinar 3, Beograd 1922, 57-64.

Abramić 1925

M. Abramić, *Grčki natpisi iz Solina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 47-48, Split 1925, 3–11.

Abramić 1932

M. Abramić, *Spomenici iz bedema stare Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 50, Split 1932, 56–63.

Abramić 1950

M. Abramić, *Zapadna nekropola antikne Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 52, Split 1950, 1–18.

Abramić 1991

M. Abramić, *O povijesti Salone*, U: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 39-46.

Alchermeres 1994

J. Alchermeres, *Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse*, *Dumbarton Oaks Papers* 48, Harvard 1994, 167-178.

Alduk 2015

I. Alduk, *Solinske utvrde (I), Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća*, *Tusculum* 8, Solin 2015, 107-116.

Anzulović 1984

N. Anzulović, *Don Frane Bulić i solinski tuskulum*, Kulturna baština 15, Split 1984, 15-30.

Babić 2006

I. Babić, *Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske*, Starohrvatska prosvjeta 33, Split 2006, 91–125.

Babić 2007

I. Babić, *Zapažanja o zvoniku splitske katedrale*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 100, Split 2007, 145-170.

Barišić, Marinković 2011.

M. Barišić, V. Marinković, *Fenomen antičkih spolija – problem zaštite i prezentacije*, Kulturna baština 37, Split 2011, 317-338.

Berndt 2007

G. M. Berndt, *Architecture and the Vandal Elite in Africa*, Hortus Artium Medievalium 13/2, Zagreb-Motovun 2007, 291-300.

Betz 1938

A. Betz, *Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des archaologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, Wien 1938, 68.

Bijađija 2015

B. Bijađija, *Prilog raspravi o pravnom statusu Ise u rimsko vrijeme*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 57, Zadar 2015, 19-40.

Bilić-Dujmušić 2011

S. Bilić-Dujmušić, *Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone*, Diadora 25, 143-169., Zadar 2011.

Brenk 1987

B. Brenk, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, Dumbarton Oaks Papers: Studies on Art and Archeology in Honor of Ernst Kitzinger on His Seventy-Fifth Birthday, Harvard 1987, 103-109.

Buble 2012

S. Buble, *Gradnja mlina – umijeće koje nestaje; Gašpina mlinica u Solinu*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 33/34, Zagreb 2012, 97-112.

Bulić 1902

F. Bulić, *Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della „praefectura Phariaca Salonitana“*, Bulletino di archeologia e storia dalmata 25, Split 1902, 3–26.

Bulić 1903

F. Bulić, *Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera*, Bulletino di archeologia e storia dalmata 26, Split 1903, 3–15.

Bulić 1912

F. Bulić, *Scavi nelle basiliche urbanedi Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909*, Bulletino di archeologia e storia dalmata 35, Split 1912, 3–32.

Bulić 1913

F. Bulić, *Trovamenti antichi e medioevali a Gradina di Salona*, Bulletino di archeologia e storia dalmata 36, Split 1913, 3–19.

Bulić 1914a

F. Bulić, *Iscrizioni trovate lungo le mura perimetrali Nord dell'antica Salona*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37, Split 1914, 49–59.

Bulić 1914b

F. Bulić, *Escavi ad est della Porta Caesarea a Salona nei cosiddetti Cinque Ponti (Pet Mostova)*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37, Split 1914, 68–79.

Bulić 1986

F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986.

Cambi 1981

N. Cambi, *Portreti grčkih tragika i scene iz grčkih tragedija u antičkoj likovnoj umjetnosti u Dalmaciji*, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981, 139.

Cambi 1986

N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25 (12), Zadar 1986, 61–107.

Cambi 1988

N. Cambi, *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*, Split, 1988.

Cambi 1991a

N. Cambi, *Antička Salona*, Split 1991.

Cambi 1991b

N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991.

Cambi 2002a

N. Cambi, *Kiparstvo*, u: E. Marin (ur.) *Longae Saloniae I*, Split 2002. 115-175.

Cambi 2002b

N. Cambi, *Kiparstvo*, u: E. Marin (ur.) *Longae Saloniae II*, Split 2002. 44-99.

Cambi 2005

N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.

Cambi 2010

N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010.

Cambi, Matijević 2013

N. Cambi; I. Matijević, *Per hortvm sepylcri*, Tusculum 6, Solin 2013, 35-55.

Cambi, Matijević 2016

N. Cambi; I. Matijević, *Četiri neobjavljena portreta iz Salone*, Tusculum 9, Solin 2016, 61-68.

Carrara 1850

F. Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trst, 1850.

Coates-Stephens 2002

R. Coates-Stephens, *Epigraphy as spolia. The reuse of inscriptions in early medieval buildings*, Papers of the British School at Rome 70, Rim 2002, 275–296.

Demicheli 2014

D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (III) Civili salonitanskoga podrijetla*, Tusculum 7, Solin 2014, 31-50.

Demicheli 2015

D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)*, Tusculum 8, Solin 2015, 59-73.

Demicheli 2016

D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (V)- Salonitanci u vojnoj službi (drugi dio)*, Tusculum 9, Solin 2016, 33-59.

Demicheli 2017a

D. Demicheli, *Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Egnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu*, Tusculum 10, Solin 2017, 181-207.

Demicheli 2017b

D. Demicheli, *Recikliranje antičkih epigrafskih spomenika na širem splitskom području*, Recikliraj, ideje iz prošlosti, Zagreb 2017, 175–197.

Dyggve 1933

E. Dyggve, *L'amphitheatre*, Recherches a Salone, II, Copenhagen 1933, 35-150.

Dukić 2009

J. Dukić, *Istraživanje i objavljivanje salonitanskih kršćanskih natpisa*, Tusculum 2, Solin 2009, 173-204.

Duplančić 2014

A. Duplančić, *Reutilizacija antičkih sarkofaga i dvojica splitskih kanonika iz XV. i XVI. stoljeća*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 107, Split 2014, 331–365.

Duplančić 2015

A. Duplančić, *Četiri skulpture iz Salone i zapisi o njima*, Tusculum 8, Split 2015, 175-194.

Elsner 2001

J. Elsner, *From the culture of spolia to the cult of relics: The Arch of Constantine and the genesis of Late Antique forms*, Papers of the British School at Rome 68, Rim 2001, 149–184.

Fisković 1946

C. Fisković, *Dalmatinski spomenici i okupator*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 1, Split 1946, 3-31.

Fisković 1951

C. Fisković, *Rušenje i raznošenje solinskih spomenika*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 53, Split 1950/51, 197-205.

Fortis 2004

A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split, 2004.

Girardi-Jurkić 2011

V. Girardi-Jurkić, *Roman spolia from necropolises and their reuse for reinforcing late antique city walls and for building edifices of the modern era in Pula*, Hortus Artium Medievalium 17, Zagreb-Motovun 2011, 23-28.

Glavičić 2009.

M. Glavičić, *Salonski magistrati*, Histria Antiqua 18/1, Pula 2009, 425-432.

Jeličić-Radonić 1994

J. Jeličić- Radonić, *Salonitanski kulturni krug Justinijanovog razdoblja*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 34, Split 1994, 21-37.

Jelčić-Radonić 1998

J. Jelčić-Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37, Split 1997-1998, 5-34.

Jeličić-Radonić 2005

J. Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, Split 2005, 31-47.

Jeličić-Radonić 2006a

J. Jeličić-Radonić, *Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku⁹⁹, Split 2006, 123–143.

Jeličić-Radonić 2006b

J. Jeličić-Radonić, *Salona, The Urbs Orientalis*, Hortus artium medievalium 12, Zagreb-Motovun 2006, 43-54.

Jeličić-Radonić 2007

J. Jeličić-Radonić, *Salona at the time of bishop Hesychius*, Hortus artium medievalium 13, Zagreb-Motovun 2007, 13–24.

Jeličić Radonić 2008

J. Jeličić Radonić, *Avrelia Prisca*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 41, Split 2008, 5-25.

Jeličić-Radonić 2009

J. Jeličić-Radonić, *Dioklecijan i Salonitanska Urbs orientalis*, u: N. Cambi, J. Belamarić, T. Marasović (ur.), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača, O 1700. obljetnici postojanja*, Split 2009, 307-333.

Jeličić-Radonić 2016

J. Jeličić-Radonić, *Votivni darovi iz salonitanskih hramova*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 43, Split 2016, 5-27.

Jeličić-Radonić, Pereža 2010

J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Topografija antičke Salone (II) Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 167.-203.

Jeličić-Radonić, Pereža 2011

J. Jeličić-Radonić; D. Pereža, *Antičke spolije u solinskim Paraćima*, Tusculum 4, Solin 2011, 43–66.

Jeličić-Radonić, Sedlar 2009

J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (I)*, Tusculum 2, Solin 2009, 7-32.

Jeličić-Radonić, Sedlar 2011

J. Jeličić-Radonić; A. Sedlar, *Topografija antičke Salone (III): Salonitanska Urbs occidentalis*, Tusculum 4, Solin 2011, 67-86.

Jagenteufel 1958

A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 12, Wien 1958, 3-31.

Katić 1956

L. Katić, *Solin od VII do XX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji9, Split 1956, 17- 91.

Kinney 1995

D. Kinney, *Rape or restitution the past? Interpreting spolia*, The art of interpreting 9, Pennsylvania1995, 53–67.

Kinney 2001

D. Kinney, *Roman Architectural Spolia*, Proceedings of the American Philosophical Society145, Philadelphia2001. 138-161.

Kinney 2006

D. Kinney, *The concept of spolia*, U: C. Rudolph (ur.) *A companion to medieval art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, New Jersey 2006, 233–252.

Kinney 2011

D. Kinney, *Spolia as Signifiers in Twelfth-Century Rome*, Hortus Artium Medievalium 17, Zagreb-Motovun 2011. 151-166.

Kubitschek 1907

W. Kubitschek, *Eine Inschrift aus Salona*, Jahrbuch für Altertumskunde 1, Wien 1907, 78-85.

Lučin 2008

B. Lučin, *Iter Marulianum, Od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića*, Viella, Rim, 2008.

Lučin 2015

B. Lučin, *Litterae olim in marmore insculptae, Humanist Epigraphy on the Eastern Coast of the Adriatic until the Age of Marko Marulić*, Croatica et Slavica Iadertina 10, Split 2015, 191-230.

Maraković, Turković 2006

N. Maraković; T. Turković, *Social Change and the Idea of Urbanity Between Antiquity and Early Middle Ages*, Hortus Artium Medievalium 12, Zagreb- Motovun 2006, 91-99.

Maraković, Turković 2014

N. Maraković; T. Turković, „*Velike salonitanske terme*“ – *od antičke kuće do biskupske kupelji*, Radovi instituta povijesti umjetnosti 38, Zagreb 2014, 27.

Mardešić 2000

J. Mardešić, *Istočni trakt gradskih zidina Salone*, Opuscula archaeologica 23–24, Zagreb 2000, 143–153.

Mardešić 2003

J. Mardešić, *Salonitanske nekropole*, Opuscula archaeologica 27, Zagreb 2003, 503-511.

Mardešić 2014

J. Mardešić, *Označavanje salonitanskih lokaliteta u Buličevo vrijeme*, Tusculum 7, Solin 2014, 207-213.

Marin 1992

E. Marin, *Starohrvatski Solin*, Split, 1992.

Maršić 2010

D. Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 103, Split 2010, 63-80.

Maršić, Matijević 2000

D. Maršić, M. Matijević, *Varia Salonitana*, Solin 2000.

Maštrović 1980

V. Maštrović, *Dva primjera odnosa austrijskih vlasti prema umjetninama u prvoj polovini XIX st. u Dalmaciji i Istri*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, 657-663.

Matijević 2014

I. Matijević, *Qui cucurrit frumentarius annos XI*, Tusculum 7, Solin 2014, 67–74.

Matijević 2015

I. Matijević, *Rimski vojnici i njihovi oslobođenici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 108, Split 2015, 131-156.

Matijević 2017

I. Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Salone (II)*, Tusculum 10, Solin 2017, 57-69.

Matijević-Sokol 2017

M. Matijević Sokol, *Od epitafa svećenika Ivana do epitafa kraljice Jelene*, Tusculum 10, Solin 2017, 77-91.

Miletić 1989

Ž. Miletić, *Murazzo zapadne salonitanske nekropole*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 28, Zadar 1989, 49–70.

Miletić 1990

Ž. Miletić, *Sjeverna salonitanska nekropola*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 29, Zadar 1990, 163–194.

Miletić 1992

Ž. Miletić, *Istočna i jugoistočna nekropola Salone*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 30, Zadar 1992, 21–50.

Nodilo 2007.

H. Nodilo, *Solin- novi most na Jadru*, Hrvatski arheološki godišnjak 4, Zagreb 2007.

Petrovitsch 2006

H. Petrovitsch, *Legio II Italica*, Forschungen in Lauriacum 13, Linz 2006, 282-283

Piplović 2005

Stanko Piplović, *Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadru 47, Zadar 2005, 1–25.

Piplović 2013

S. Piplović, *Arheološki radovi u Saloni sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća*, Tusculum 6, Solin 2013, 141.-155.

Rapanić, Katić 1971

Ž. Rapanić; L. Katić, *Prošlost i spomenici Solina: Željko Rapanić (Solin do VII. stoljeća) Lovre Katić (Solin VII.-XX. stoljeća)*, Solin, 1971.

Rendić-Miočević 2017

A. Rendić-Miočević, *Arheološka istraživanja na spoju gradskih bedema sjeverno od Porta Caesarea u Solinu (1970. – 1973.)*, Tusculum 10, Solin 2017, 37-55.

Rendić-Miočević 1935-49

D. Rendić-Miočević, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba- Jadastini*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 52, Split 1935-49, 19-34.

Rendić-Miočević 1953

D. Rendić-Miočević, *Nova solinska turnjačnica sjeverno od foruma*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1953, 199-212.

Rendić-Miočević 1983

D. Rendić-Miočević, *Salona „quadrata“ Salonitanski oppidum (Caes., b. c., III 9) u svjetlu novih istraživanja*, Zbornik za narodni život i običaje 49, Zagreb 1983, 529-545.

Rendić-Miočević 1985

D. Rendić-Miočević, *M. Pompeius Silvanus. Statthalter der Provinz Dalmatien, in einer neugefunden saloitanschen Bauinschrift*, Hermann Vetters Festschrift, Wien 1985, 151-154.

Sanader 1994

M. Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, Opuscula Archaeologica 18, Zagreb 1994, 87-114.

Sanader 1995

M. Sanader *Zur Ikonographie der Herkulesdarstellungen in Kroatien*, Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzial-römischen Kunstschaffens, Celje 1995, 207-212.

Sanader 1999

M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb 1999, 13-84.

Sanader, Demicheli 2017

M. Sanader, D. Demicheli, *The early Christian service of ostiarius on an unpublished sarcophagus with the inscriptions from Šuplja crkva site in Solin (Salona)*, U: D. Demicheli (ur.), *Illyrica antiqua II – in Honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb 2017, 253–264.

Schiff 1997

T. Schiff, *Iz poluzaboravljene zemlje*, Split, 1997.

Sedlar-Torlak 2014

A. Sedlar-Torlak, *Zbirka Vicka Solitra u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Tusculum 7, Solin 2014, 191-205.

Summerly 1992

J. R. Summerly, *Studies in the legionary centurionate*, Durham 1992.

Tončinić 2011

D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.

Unković 2012

I. N. Unković, *Angažman pokrajinskog konservatorijalnog ureda u Splitu po pitanju otuđenih i oštećenih umjetinina iz pokrajine Dalmacije nakon Prvog svjetskog rata (1919.-1923.)*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 24, Split 2012, 429-446.

Wilhelm 1913

A. Wilhelm, *Inschrift aus Salona*, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien 1, Wien 1913, 18-22.

Izvori:

Novella Maiorani 4.1.

Elektronički izvori:

<http://vmgs.hr/spomenici.html> (2.6.2018)

<http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php> (2.6.2018.)